

Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM KONFERANSLARI 2019

Editör: Alev Kılıç

TERAZİ
YAYINCILIK

Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM

KONFERANSLARI

2019

Editör: Alev KILIÇ

Mart, 2020

TERAZİ
YAYINCILIK

**Bu kitap Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) tarafından derlenmiş ve
Terazi Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.**

Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2019

ISBN: 978-605-69199-2-3

TERAZİ YAYINCILIK

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • Faks: 0 (312) 438 50 26
E-mail: terazi yayincilik@gmail.com
www.terazi yayincilik.com

EDİTÖR

Alev Kılıç

YAYINA HAZIRLAYAN

Ceyda Aciebe

TASARIM

Ruhi Alagöz

BİRİNCİ BASKI

Mart 2020

BASKI

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 341 36 67

Sertifika No: 25931

© Terazi Yayıncılık - 2020

Her hakkı saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü izinsiz kopyalanamaz, dağıtılamaz ya da çoğaltılamaz.

İçindekiler

Yazarlar	V
Önsöz	IX
Teşekkür	XIII
Ermeni Sorunu ve Ömer Engin Lütem Bilâl N. ŞİMŞİR	

Aşırı Milliyetçi Ermenilerin Yabancı Güçlerle İşbirliği ve Terör Faaliyetleri

Doğu Sorunu Perspektifinden William E. Gladstone ve Ermeniler	1
Fahriye Begüm YILDIZELİ	

“Rus Kışı”: Çarlık Hükümeti ve Taşnaksutyun Davası (1908-1912)	21
Onur ÖNOL	

Ermeni-Nazi İşbirliği	27
Gaffar Çakmaklı MEHDİYEV	

Murder & Memory: The Curious & Intertwined Legacies of Two Armenian Assassins	51
Christopher GUNN	

Türk-Ermeni Uyuşmazlığının Diaspora Boyutu

Türkiye-Fransa İlişkilerinde ‘Ermeni Sorunu’ ve Türk Diasporasının Rolü	69
Nihal EMİNOĞLU	

Arjantin’deki Ermeniler Üzerine Bir Araştırma	85
Mehtap İnal KUTLUTÜRK	

Ermeni Kimliğinin ve Kültürünün Temsilleri

Ermeni Kültüründe İdeolojik Bir Eyleme Dönüşen Anı Üretme Geleneği	99
Birsen KARACA	

200 Yıllık Bir Öykü: Dünden Bugüne Ermeni Basını	113
Hülya ERASLAN	
Ermeni Tarih Algısını Şekillendirmek İçin Üretilmiş Bir Çizgi Film: Anavatana Giden Yol.....	129
Hande DOLUNAY	
Ermeni Kültüründe Türk İmgesini Şekillendiren Yeni Medya Araçları.....	157
Ercan Cihan ULUPINAR	

Yazarlar

Bilâl N. Şimşir

E. Büyükelçi ve Türk Tarih Kurumu Şeref Üyesi Dr. Bilâl N. Şimşir, 1957 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun olduktan sonra aynı fakültenin Diploması Tarihi Kürsüsünde Araştırma Görevlisi olarak çalışmıştır. 1960 yılında Dışişleri Bakanlığı'na geçen Bilâl N. Şimşir, Paris, Şam, Londra ve Lahey Türk Büyükelçiliklerinde başkâtip ve müsteşar olarak görev yapmıştır. Dışişleri Bakanlığı'nda merkezde Şube Müdürü, Daire Başkanı, Genel Müdür Yardımcısı ve Genel Müdür olarak çalışmıştır. Büyükelçi olarak Türkiye'yi Arnavutluk, Çin Halk Cumhuriyeti, Avustralya ve Güney Pasifik ülkelerinde temsil etmiştir. 38 yılı Dışişleri Bakanlığı'nda olmak üzere 41 yıllık devlet hizmetinin ardından 1998 yılında emekliye ayrılmıştır. Türk Tarih Kurumu Şeref Üyeleri arasında yer alan Bilâl N. Şimşir, yurt içi ve yurt dışında yayınlanan 100 kitap ve 260 makalenin yazarıdır.

Fahriye Begüm Yıldızeli

Fahriye Begüm Yıldızeli, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Dr. Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır. İlkokul, orta ve lise eğitimini Balıkesir'de, lisans eğitimini Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamlamıştır. Yüksek lisansını Sussex Üniversitesi'nde Çağdaş Tarih alanında tamamlamıştır. "William E. Gladstone ve Osmanlı'ya Yönelik İngiliz Politikaları" başlıklı teziyle doktora derecesini Exeter Üniversitesi'nden almıştır. 19. yüzyıl Avrupası ve Osmanlı modernleşmesi, Osmanlı Devleti'nde azınlıklar, Türkiye Cumhuriyeti siyasi tarihi, Türk-İngiliz ilişkileri ve Uluslararası Göç üzerine çalışmaları bulunmaktadır.

Onur Önel

Dr. Onur Önel, doktora derecesini Londra Birkbeck Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 2014 yılında almıştır. Çarlık Rusyası'nda yaşayan Ermeniler ve Çarlık idaresi arasındaki ilişkilerin 1903-1914 yılları arasında geçirdiği dönüşümü ele alan ilk kitabı, "The Tsar's Armenians: A Minority in Late Imperial Russia" 2017 yılında; Onur İşçi ile beraber yazdığı "Rusya İmparatorluğu'nun Çöküşü: Harp Yahut İhtilal (1881-1917)" başlıklı kitabı 2019 yılında yayınlanmıştır. Çalışma alanları arasında son dönem Çarlık Rusyası tarihi, Ermeni meselesi, Osmanlı-Rus ilişkileri ve Birinci Dünya Savaşı bulunmaktadır. Dr. Onur Önel, TED Üniversitesi Temel Bilimler Birimi'nde Öğretim Görevlisi olarak görevine devam etmektedir.

Gaffar Çakmaklı Mehdiyev

Prof. Dr. Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, Bakü Devlet Üniversitesi İletişim Fakültesi mezunudur. Doktora tezi "Ermeni Meselesi" üzerinedir. Azerbaycan'da uzun süre gazetecilik faaliyetinde bulunan Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, Bakü Devlet Üniversitesi'nde akademisyen olarak görev yapmıştır. 2010 yılından bu yana Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Öğretim Üyesi olarak görevini sürdürmektedir. Azerbaycan Ermeni Araştırmaları Merkezi ve Bağımsız Gazeteciler Birliği Başkanlık görevini yürüten Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, 1990 yılından bu yana "Ermeni Meselesi" üzerine araştırmalarına devam etmektedir. Bu alandaki çalışmaları Azerbaycan, Türkiye ve diğer ülkelerde yayınlanan Prof. Dr. Gaffar Çakmaklı Mehdiyev 15 kitap ve 100'den fazla makalenin yazarıdır.

Christopher Gunn

Virginia Üniversitesi Dış İlişkiler Bölümü'nden lisans derecesini alan Doç. Dr. Christopher Gunn, yüksek lisans öğrenimini Rhode Island Üniversitesi Siyaset Bilimi alanında tamamlamıştır. Tarih alanındaki doktora derecesini Florida Devlet Üniversitesi'nden almıştır. Macaristan ve Türkiye'de altı yıl boyunca yaşamış ve araştırma yapmış Doç. Dr. Christopher Gunn'ın başlıca araştırma alanları arasında Türkiye, Kıbrıs, Osmanlı İmparatorluğu ve sınır bölgeleri, Balkanlar, Güney Kafkasya ve Doğu Akdeniz'in yanı sıra ulusötesi siyasi şiddet ve uzlaşma konuları yer almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, modern Ortadoğu, Doğu Akdeniz ve terörizm üzerine dersler veren Doç. Dr. Christopher Gunn, Coastal Carolina Üniversitesi'nde Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır.

Nihal Eminoğlu

Dr. Nihal Eminoğlu, Gazi Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olduktan sonra, devlet bursunu kazanarak yüksek lisans ve doktora öğrenimini görmek üzere Fransa'ya gitmiş, Strazburg Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi alanındaki öğrenimini tamamlamıştır. Fransa'da bulunduğu dönemde, Skytürk360 haber kanalının Avrupa Temsilcisi olarak görev yapmıştır. Halen Avrupa Konseyi'nin birçok biriminde uzmanlık yapmaktadır. Nihal Eminoğlu, İltica ve Göç Araştırmaları Merkezi (İGAM) üyesidir ve Türkiye'de bulunan Suriyeli mülteciler üzerine çalışmalar yapmaktadır. Nisan 2016'dan bu yana Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Biga İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Dr. Öğretim Üyesi olarak görevini sürdüren Nihal Eminoğlu'nun başlıca çalışma alanları, göçmen/azınlık ve insan hakları, yurtdışı Türkler ve diaspora, entegrasyon ve çokkültürlülük konuları üzerinedir.

Mehtap İnal Kutlutürk

Mehtap İnal Kutlutürk, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü İspanyol Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'ndan 2012 yılında mezun olmuştur. 2012-2017 yılları arasında Ankara Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezinde (TÖMER) İspanyolca Okutmanı olarak görev yapmıştır. 2013-2018 yılları arasında Çankaya Üniversitesi'nde İspanyolca dersleri vermiştir. 2015 yılında ders vermeye başladığı TED Üniversitesi'nde İspanyolca Okutmanı olarak görev yapmıştır. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda bütünsel doktora çalışmalarına devam eden Mehtap İnal Kutlutürk, Ernst-Reuter Schule-Almanya Ankara Büyükelçiliği Özel Okulu'nda İspanyolca öğretmenliği görevini halen sürdürmektedir.

Birsen Karaca

Prof. Dr. Birsen Karaca, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Slav Dilleri ve Edebiyatları lisans programını 1989 yılında; Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Rus Dili ve Edebiyatı yüksek lisans programını 1994 yılında tamamlamıştır. Akademik hayatına 1995 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak başlayan Birsen Karaca, YÖK tarafından Moskova Devlet Üniversitesi'ne gönderilmek üzere açılan sınavı kazanmıştır. 1999 yılında Moskova Devlet Üniversitesi (M. V. Lomonosov) Filoloji Fakültesi'nde savunduğu "Bryusov Kak Perevodçik Armyanskoy Poezii" (Ermeni Manzum Eserlerin Çevirmeni Olarak Bryusov) başlıklı teziyle "Yeni Sınırlar Dışında Kalan Ülkelerin Edebiyatları (Ermeni Dili ve Edebiyatı)" ve "Rus Edebiyatı" alanlarında Doktor unvanını almıştır. 2002 yılında Ermeni Dili ve Kültürü Doçenti unvanına hak kazanmış, 2008 yılında aynı kürsüde profesörlük kadrosuna atanmıştır. Prof. Dr. Birsen Karaca halen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü'nün ve Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nın başkanlıklarını yürütmektedir.

Hülya Eraslan

2002 yılında Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü'nden mezun olan Dr. Öğretim Üyesi Hülya Eraslan, 2007 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını tamamlamıştır. "Agos (1996-2005) Türkçe-Ermenice Bir Gazetenin Tarihi" başlıklı yüksek lisans tez çalışması aynı yıl kitap haline getirilmiştir. Bu çalışma 2009 Genç Sosyal Bilimciler Yarışması ödülüne layık görülmüştür. 2011-2012 yılları arasında YÖK doktora sırası araştırma bursu ile Georgetown Üniversitesi'ne araştırmacı-öğrenci olarak gitmiştir. 2016 yılında "Osmanlı Bankası Baskını'nın (1896) Osmanlı Ermeni Basınında Ele Alınışı" başlıklı doktora tez çalışmasını Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı'nda tamamlamıştır. Hülya Eraslan, 2015 ve 2019 yılları arasında Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmıştır. 2019 yılı Aralık ayından bu yana Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda Dr. Öğretim Üyesi olarak görevine devam etmektedir.

Hande Dolunay

Hande Dolunay, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'ndan 2010 yılında mezun olmuştur. 2015 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda "Ermeni Edebiyatında Milliyetçilik: Paruyr Sevak Örneği" başlıklı yüksek lisans tezini savunmuştur. Aynı anabilim dalında doktora çalışmalarını sürdüren Hande Dolunay, 2018 yılından bu yana Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır.

Ercan Cihan Ulupınar

Öğretim Görevlisi Dr. Ercan Cihan Ulupınar, 2007 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Halkbilim Bölümü'nden mezun olmuştur. 2010 yılında Ankara Üniversitesi, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesini almıştır. 2019 yılında hazırladığı "XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi" başlıklı teziyle Ankara Üniversitesi Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda doktorasını tamamlamıştır. Ercan Cihan Ulupınar, 2013-2019 yılları arasında Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi'nde Öğretim Görevlisi olarak çalışmıştır. Şu anda Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda Öğretim Görevlisi Doktor olarak görev yapmakta ve Ermeni halkbilimi, halk kültürü, halk kültürünün yeni medyaya yansması konularındaki çalışmalarını sürdürmektedir.

Önsöz

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), kurulduğu günden bu yana 1915 olaylarına ilişkin Türk-Ermeni uyuşmazlığı konusunda istikrarlı bir şekilde bilimsel çalışmalar yapan bir düşünce kuruluşudur. AVİM, çalışmalarında bu konuyu tarihsel, hukuksal ve sosyolojik açıdan ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatları düzenlediği etkinliklerde misafir eden bir kuruluştur. AVİM, bu etkinlikler aracılığıyla konuya ilgi duyan akademisyen, araştırmacı ve diplomatlar arasında entelektüel iletişim ve işbirliği ağı inşa etmeyi sürdürmektedir. AVİM çatısı altında soykırımı iddiaları ve ilintili söylemlere ilişkin bilimsel çalışmaların ön planda olduğu ve 2018 yılından beri düzenlenen etkinliklerden biri de “Ömer Engin Lütem Konferansları”dır.

2016 yılında “Ermeni Konferansları”nda konuşmacı olarak yer alan ve Türk-Ermeni uyuşmazlığını ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatların bilimsel çalışmaları ilk kez *Ermeni Konferansları 2016* adıyla kitaplaştırılmıştır. 2017 yılında soykırım iddiaları ve ilintili söylemler hakkında gerçekleştirilen konferanslarda sunulan çalışmalar *Ermeni Konferansları 2017* başlıklı kitapta yer almıştır.

AVİM kurucusu ve Onursal Başkanı E. Büyükelçi Ömer Engin Lütem’in 6 Ocak 2018 tarihindeki vefatının ardından “Ermeni Konferansları” başlığıyla düzenlenen konferanslar serisi “Ömer Engin Lütem Konferansları” adıyla sürdürülmeye devam edilmiştir. 2018 yılı içerisinde düzenlenen on konferansa esas teşkil eden makaleler “Türk-Ermeni İlişkilerinde Çözüm Arayışları”, “Türk-Ermeni İlişkilerinde Mülkiyet Meselesi” ve “Çağdaş Ermeni Kimliği” bölümleri halinde derlenmiş ve *Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2018* başlığıyla kitap olarak yayınlanmıştır.

Ömer Engin Lütem Konferansları, 2019 yılında da sürdürülmüş, “Türk-Ermeni Uyuşmazlığı” çerçevesinde, ulusal ve uluslararası düzeydeki resmi ve sivil kuruluş üyeleri, araştırma enstitü ve üniversite mensuplarını bir araya getirmeye devam etmiştir. 2019 yılı Ömer Engin Lütem Konferansları’nın açılışı Onursal Başkanımız Sayın E. Büyükelçi Ömer Engin Lütem’in vefatının 1. yıldönümünde Sayın E. Büyükelçi Bilâl N. Şimşir’in konuşmacı olarak yer aldığı “Ermeni Sorunu ve Ömer Engin Lütem” başlıklı toplantı ile gerçekleştirilmiştir. Bilâl Şimşir’in toplantıya esas teşkil eden konuşmasının yazıya aktartılmasıyla oluşturulan metin, bu kitabın giriş metni niteliğindedir.

2019 yılı konferansları ise, “Aşırı Milliyetçi Ermenilerin Yabancı Güçlerle İşbirliği ve Terör Faaliyetleri”, “Türk-Ermeni Uyuşmazlığının Diaspora Boyutu” ve “Ermeni Kimliğinin ve Kültürünün Temsilleri” başlıklı üç bölüm altında toplanmıştır.

Kitabın “Aşırı Milliyetçi Ermenilerin Yabancı Güçlerle İşbirliği ve Terör Faaliyetleri” başlığı altında bulunan çalışmalar, 19’uncu ve 20’nci yüzyıllarda, milliyetçi Ermeni grupların, dönemin öne çıkan İngiliz ve Alman liderleriyle gerçekleştirdikleri işbirlikleri ve Ermeni terör örgütlerinin bu zaman aralığındaki terör faaliyetlerini konu edinmektedir.

“Doğu Sorunu Perspektifinden William E. Gladstone ve Ermeniler” başlıklı çalışmada Fahriye Begüm Yıldızeli, 19’uncu yüzyıldan 20’inci yüzyıl başlarına kadar olan süreçte, Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceğine ve Balkanlar ile Ortadoğu’da hâkim olduğu geniş topraklara yönelik Avrupalı güçlerin stratejik rekabet ve politik hesaplaşmalarını tanımlayan ve diplomatik bir terim olan “Doğu Sorunu”nu merkeze koymaktadır. İngiltere’de dört dönem başbakanlık yapmış, tartışmalı bir isim olan liberal başbakan William E. Gladstone’un Hristiyan azınlıklara karşı olan ilgisinden yola çıkarak, Ermeniler ve Gladstone arasındaki etkileşimi ele aldığı çalışmada Yıldızeli, Bulgar ajitasyonu ile başlayıp Ermenilerle devam eden misyonu çerçevesinde Gladstone’un Osmanlı Ermenileri’ne yönelik tutumları ve düşünceleri; bunun ne ölçüde resmi devlet politikasına ve siyasetine yansıtıldığını irdelemektedir.

1903’te Çarlık Hükümeti’nin Ermeni Kilisesi’nin mallarını müsadere etme kararıyla dibe vuran Çarlık idaresi ve Rusya Ermenileri arasındaki ilişkilerin düzelmesi sürecindeki kritik dönüm noktalarından biri Taşnaksutyun Davası (1908-12) olmuştur. Rusya İmparatorluğu’nda 1905 Devrimi’nin yarattığı sarsıntı geçtiğinde, Çarlık rejiminin Ermeni tebaası ile ilişkilerini zora sokan Taşnaksutyun’ın yarattığı tehlike Güney Kafkasya ile sınırlı kalmamıştır. Bu parti hakkında bir şeyler yapılması gerektiği Çar II. Nikolay ve Başbakan Pyotr Stolipin’e gelen raporlarda vurgulanmıştır. Onur Önel, “‘Rus Kışı’: Çarlık Hükümeti ve Taşnaksutyun Davası (1908-1912)” başlıklı çalışmada, Stolipin’in ısrarıyla başlayan ve dört yıl süren bu ilginç davanın hikâyesinden hareketle, Birinci Dünya Savaşı’nın arifesinde Rusya Ermenileri’nin Çarlık rejimine nasıl tekrardan bağlandığını ve bunun sonuçlarını okuyucuların dikkatine sunmaktadır.

Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, “Ermeni-Nazi İşbirliği” başlıklı çalışmada, Ermeni toplumunda ve Ermenistan’da faşizmin baskın bir fikre dönüşme aşamalarında başat rol oynayan Ermeni komutan Garegin Njde’nin 1920’lerde oluşturduğu Tseğakron öğretisine odaklanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sırasında faşizm ideolojisini benimsemiş Almanya ile işbirliği içerisine giren

Taşnaksutyun yöneticilerinin Berlin’de oluşturdukları Ermeni Ulusal Konseyi ve konseyin o dönemki faaliyetleri, Mehdiyev tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

Kitabın bu bölümünde “Murder & Memory: The Curious & Intertwined Legacies of Two Armenian Assassins” adı altında yer alan son çalışma Christopher Gunn tarafından kaleme alınmıştır. Tartışmalı olmakla beraber, belirli bir milliyetçi anlatıya katkıda bulduklarında veya bu anlatıları güçlendirdiklerinde bireysel şiddet suçlarını yüceltmek görülmemiş bir şey değildir. Bu durum, 1915 olaylarını bahane ederek Türkiye ve Türklere yönelik şiddeti haklı gören Ermeni milliyetçi anlatılarda da karışımıza çıkmaktadır. Bu çalışmasında Gunn, 1970’lerin başında iki üst düzey Türk diplomatı öldürmekten hüküm giymiş Gürgen Yanıkyan’ın hikâyesinin bir diğer Ermeni suikastçı Soğomon Tehliryan ile nasıl iç içe geçtiğini Ermeni milliyetçi anlatılar ışığında gözler önüne sermektedir.

Fransa’da yaşayan Türklerin ve Arjantin’deki Ermeni diasporasının “Ermeni Sorunu”ndaki rolünü analiz eden iki çalışma “Türk-Ermeni Uyuşmazlığının Diaspora Boyutu” başlıklı bölümde bir araya getirilmiştir.

Türkiye-Fransa ilişkileri denilince akla gelen “sorunlu” alanlardan en öne çıkanı sözde Ermeni soykırımına Fransa’nın bakışı olmuştur. Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron’un 24 Nisan’ı “Ermeni soykırımını anma günü” ilan etmesiyle iki ülke arasında “soykırım” tartışması yeniden canlanmıştır. “Türkiye-Fransa İlişkilerinde Ermeni Sorunu ve Türk Diasporasının Rolü” başlıklı çalışmasında Nihal Eminoğlu, Fransa’nın soykırım iddialarına bakışının kısa tarihsel analizini yapmakta ve bu süreçte özellikle Fransa’da yaşayan Türklerin rolüne çalışmasında yer vermektedir.

Latin Amerika ülkeleri arasında en fazla Ermeni nüfusuna sahip olan Arjantin, aynı zamanda Ermeni diasporasının en aktif olduğu ülkelerden biridir. “Arjantin’deki Ermeniler Üzerine Bir Araştırma” başlıklı çalışmasıyla Mehtap İnal Kutlutürk, Arjantin’deki Ermeni diasporasını ele almakta ve Arjantin Ermeni diasporasının, demografik yapısının incelenmesi, ulusal kimliği korumak amacıyla ve soykırım iddiaları doğrultusunda yürüttüğü faaliyetleri ortaya koymaktadır.

“Ermeni Kimliğinin ve Kültürünün Temsilleri” başlığı altında toplanan çalışmalar bu kitabın son bölümünü teşkil etmektedir. Bu bölümde yer alan çalışmalar, 1915 olaylarıyla ilgili Ermeni iddiaları, Ermeni milliyetçiliği ve Türk imgesinin edebiyat, basın ve yeni medyadaki temsillerini Ermeni kimlik ve kültürü kapsamında ele almaktadır.

Birsen Karaca, “Ermeni Kültüründe İdeolojik Bir Eyleme Dönüşen Anı Üretme Geleneği” başlıklı çalışmasında, Ermeni iddialarını üreten mekanizmanın

ideolojik aygıtlarından birine dönüşen anı yazma geleneğini incelemektedir. “Anılar”ı edebi bir tür, “ideoloji”yi ise siyasi bir öğreti kapsamında değerlendirdiği çalışmasında Karaca, anı, yaşam öyküsü ve tanıklıklar olarak sınıflandırılan metinlerdeki ideolojik unsurları, uzman görüşleri ışığında disiplinlerarası bir yaklaşımla ele almaktadır.

Osmanlı ve Türkiye Ermeni toplumunun 200 yıla yaklaşan basın tarihi hakkındaki genel değerlendirmeler Hülya Eraslan tarafından hazırlanan “200 Yıllık Bir Öykü: Dünden Bugüne Ermeni Basını” başlıklı çalışmada sunulmaktadır. Düşün dünyasındaki gelişmeler, dilde sadeleşme çabaları, misyonerlik faaliyetleri, artan okullaşma ve okuryazarlık oranı ve siyasi gelişmeler Ermeni toplumunun gazetecilik faaliyetlerini doğrudan etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu’ndan günümüze, pek çok olayın tanığı olan Ermenice gazeteleri incelediği çalışmasında Eraslan, Osmanlı ve Türkiye Ermenilerinin basın tarihinin dönemsel değerlendirmesini okuyucularla paylaşmaktadır.

Son dönemde sanatın söylem gücüne daha sık başvuran “Ermeni Sorunu”nun mimarları, çok kısa bir sürede anılar, öyküler, romanlar, anıtlar, afişler, resimler, filmler, çizgi filmler ve diğer türlerden oluşan ve her geçen gün çeşitlenerek büyümeye devam eden bir arşiv oluşturdular. Bu olgudan hareketle Ermeni halkının, özellikle de Ermeni gençlerin tarih algısını şekillendirmek amacıyla üretilerek yeni medya üzerinden yayınlanan ürünleri tarayan Hande Dolunay, Ermenistan Milli Sinema Merkezi tarafından 2005-2008 yıllarında hayata geçirilen bir projenin ürünü olan “Ճանապարհ դեպի տուն (Anavatana Giden Yol)” adlı çizgi filmi, “Ermeni Tarih Algısını Şekillendirmek İçin Üretilmiş Bir Çizgi Film: Anavatana Giden Yol” başlıklı çalışmasında Ermeni milliyetçiliği bağlamında değerlendirmektedir.

Kitabın bu bölümündeki son çalışma Ermeni kültüründe 1990’lı yıllardan sonra “öteki” hakkında üretilen imge yaratma sürecine teknolojideki gelişmelerle birlikte yeni medya araçlarının dâhil olmasıyla ilgilidir. Ercan Cihan Ulupınar, “Ermeni Kültüründe Türk İmgesini Şekillendiren Yeni Medya Araçları” başlıklı çalışmasında Ermeni kültüründe Türk imgesine yön veren sanal alanları incelerken özelde internet ortamını irdelemektedir. İnternet ortamında ise belirli bir sınırlandırmaya giderek internet gazeteciliği, toplumsal paylaşım ağları, içerik paylaşım toplulukları, video paylaşım ağları, dijital tasarımlar ve sanal müzeleri Türk imgesi bağlamında analiz etmektedir.

Saygıdeğer konferansçıları değerli katkılarından dolayı kutlarım. Kitabın yayınlanmasında emeği geçen arkadaşlarıma teşekkür ederim. İyi okumalar dilerim.

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi

AVİM Başkanı

Teşekkür

AVİM Kurucusu ve Onursal Başkanı E. Büyükelçi Ömer Engin Lütem'in vefatının birinci yıldönümü dolayısıyla 7 Ocak 2019 tarihinde AVİM'de düzenlenen "Ermeni Sorunu ve Ömer Engin Lütem" başlıklı anma toplantısına katılımlarından dolayı Sayın Emekli Büyükelçi ve Türk Tarih Kurumu Şeref Üyesi Dr. Bilâl N. Şimşir'e teşekkürlerimizi sunarız.

Ermeni Sorunu ve Ömer Engin Lütem*

**Emekli Büyükelçi ve Türk Tarih Kurumu Şeref Üyesi
Bilâl N. ŞİMŞİR****

Efendim, hepinizi sevgi ve saygıyla selamlıyorum. Teşrif ettiniz, sağ olun, var olun. Bilgi Yayınevi'ne teşekkür ediyorum. Çünkü bazı kitaplarımı, Bilgi Yayınevi'nde çıkan kitaplarımı buraya getirmişler. Burada Ermeni teröründen söz edildi. Mesela Bilgi Yayınevi'nden iki ciltlik *Şehit Diplomatlarımız* başlıklı, Ermenilerin vurduğu şehit diplomatlarımızla ilgili bir kitabım çıktı.

Yıllar önce Şam'da görev yaptım. Şam'dan ayrılırken, Halep'ten ayrılırken "İşte geldik gidiyoruz, sen olasan Halep şehri" dedik. Şimdi aynı sözü tekrar hatırlıyorum ve zaman zaman "İşte geldik gidiyoruz" sözünü kendim de mırıldanıyorum.

Mülkiye'deki sınıf arkadaşım Ömer'i anarken Mülkiye Marşı'nı hatırlıyorum. Mülkiye Marşı'na Vatan Marşı da denebilir. İstiklal Savaşı sırasında yazılmış bir marş ve biz bunu Mülkiye'de gümbür gümbür söyledik: "Ey vatan gözyaşların dinsin, yetiştik artık biz" diye. Kendi kendime mırıldanıyorum. Yani bugün varız, yarın yokuz...

Bir düzine kişiydik Siyasi Şube'de, Mülkiye'de. Şimdi 150-200 kişilik oluyor Siyasi Şubeler. Bizim bir düzine öğrencili şubeden altı büyükelçi çıktı. Üçü sizlere ömür. Ömer Engin Lütem de bunlara dâhil. Onları anarken bunları hatırlıyorum. Sıra bizlerde. Bugün varız, yarın yokuz, hayat bu...

Buraya zahmet edip gelmiş çok sayıda Mülkiyeli görüyorum. Mülkiye bizim hayatımızın unutulmaz bir parçasıydı. Biz 1953 yılında liseden mezun olduk. Ben Bulgar Lisesi'nden ayrıldım. Bulgaristan'dan göçmen olarak

---

* Bu metin, Ömer Engin Lütem'in yakın çalışma arkadaşı olan Dr. Bilâl N. Şimşir'in 7 Ocak 2019 tarihinde AVİM'de gerçekleştirdiği, Ömer Engin Lütem ile ilgili anılarını ve Ermeni sorununu ele aldığı çalışmalarını dinleyicilerle paylaştığı konuşmasının ses kaydının çözümlenmesi sonucu yazıya aktarılmıştır.

** Dr., E. Büyükelçi ve Türk Tarih Kurumu Şeref Üyesi

geldim. Bulgar Lisesi'nde okudum ve İstanbul'da Mülkiye sınavına girdim. Bizi Çanakkale'ye göndermişlerdi. Çanakkale'den İstanbul'a geldim. İki yerde Mülkiye sınavı açılıyordu. Birisi İstanbul'da, birisi Ankara'da. Bilmiyorum şimdi nasıldır. En yakın yer İstanbul'du benim için ve orada Siyasi Şube'yi kazandım. Fakat o zaman şartlar çok değişti. Nüfus azdı. Okullar imtihansız alırdı. İki okul için imtihan yapılıyordu. Bir tanesi Siyasal Bilgiler (Mülkiye), bir tanesi de İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi. Diğerleri hepsi öğrencileri sınavsız alıyordu. Ben hatta Mülkiye'yi kazanamazsam diye diplomanın örneğini verdim, 16 kuruşluk pul ile. Bir diploma örneğinin kopyasını veriyorsunuz. İstanbul Hukuk'a yazıldım. Bir ay kadar İstanbul sokaklarında İstanbul Hukuk rozetiyle dolaşım. Sanki bütün İstanbullular bana bakıyormuş gibi kasıla kasıla dolaşım. Sonradan Mülkiye'ye gelince Mülkiyeli olduk tabii. Mülkiye... Mülkiye... Ben şimdi dalarsam saatler geçebilir. Bütün günümüz Mülkiye'de geçerdi. Şimdi şartlar çok değişti. Geçenlerde bir gittim, tanıyamadım. Biz o zamanki Mülkiye'de aynı yerde yatar kalkar, aynı yerde yer içer, aynı binada ve aynı sınıflarda ders görürdük. İlk üç yıl topluca okurduk 140 kişi. Sınavla oradan Siyasi Şube'ye. Diploması Sınıfı diyorlar şimdi. Siyasi Şube'ye ara imtihanla giriliyordu. Esas itibarıyla yabancı dil imtihanıdır bu. Seçme imtihanıdır ve bir düzine insan alıyorlardı en fazla. Bu bir düzine insandan altı büyükelçi çıktı ve üçümüz rahmetlik oldu, Ömer Lütem dâhil. Rahmetle anıyoruz ve Mülkiye Marşı'nı tekrardan mırıldanıyorum kendi kendime. Diğer Mülkiyeliler de anılarını anlatmak isteyebilir diye zaman bırakmak için fazla konuşmak istemiyorum.

*

Ömer Engin Lütem'in çok önemli bir buluşu vardı. Ben not tutardım ileride yazacağım kitaplar için. Ömer Lütem not tutmakla uğraşmamış. "Nasıl yaptın dedim bu kitabı?" Bulgaristan Türkleri kitabını yazdı üç cilt. Dedi ki "Telgrafların gizli kalacak taraflarını kestim, gerisini derledim." Ben bunu akıl edemedim. Ben tek tek not tutmaya çalışıyordum ve yıllarımı alıyordu. Bu onun buluşu ve de çok da isabetli. Başka hiç kimse bu arşivlere giremez. 50 yıl gizliliği vardır, bir. İkincisi, girse de ne halde bulur o da meçhul. Yani bu kitabı yazamaz hiç kimse. Ömer Engin bu kitabı yazmış. Çok önemsiyorum bu kitabı. Bana teşekkür ediyor: "Sevgili arkadaşım, aziz meslektaşım, değerli bilim adamı –iltifat ediyor- Bilal Şimşir'e bu kitabı ilham ettiği için içten teşekkürlerimle..." Ben de bunu Ömer Engin hatırası olarak kıymetle muhafaza ediyorum.

Efendim bu arada bir şey söyleyeyim. Ermeni sorunu ile ilgili bir kuruluş kurmak üzere beni tavsiye etmişlerdi. Ben Ömer'i tavsiye ettim. Benim vaktim yoktu ve çok da isabet oldu. Ömer Lütem bakımından benim en çok önem

verdiğim husus bu işi kurumsallaştırdı. Yani bir müessese kurdu. Çok iyi bir kuruluş haline getirdi burayı. Alev Bey’le birlikte yürütülüyor halen. Tektir yani Türkiye’de. Ömer Engin’e sevgimden saygımdan bazen buraya makaleler de yazdım. Mesela “Rumeli’nin Türk Göçleri,” “Rumeli Türkleri.”

Ben Ermeni meselesiyle uğraştığım için bakanlık bana söylemiyordu ama korumaya çalışıyordu kendilerine göre. Arnavutluk’a gönderdi. Arnavutluk Kuzey Kore’den sonra en kapalı yerd. Yani Arnavutluk’a girmek imkânsızdı. İki kat, iki sıra tel örgülerle geçiliyordu Arnavutluk’a. Arnavutluk’a bir turizm anlaşması yapalım dedim. Yaptılar. Fakat Arnavutluk o kadar kapalı bir ülkeydi ki o anlaşmayı imzalayan heyetimiz turist olarak geldiler bize. Arnavutlar “Arabınızı Arnavutluk dışında bırakmak şartıyla gelirsiniz” dediler. “Biz sizi götüreceğiz istediğiniz yere” dediler. Arnavutluk’tan sonra beni uzak bir ülkeye, Çin’e gönderdiler. Ardından Avustralya’ya. Orada da buldu terör... Bizim Başkonsolosumuzu vurdular Sidney’de.

Bana kitaplar gelirdi Ermenilerden. Hatta Katolik Ermenilerden. Roma’da oturuyorlarmış. Ben de paketleri görünce... “Aman ne yapıyorsun. Bunu önce detektörden geçirelim, bomba filan çıkar” derdim oradakilere. Çok şükür bir şey olmadı. Bugünlere geldik.

*

Ben Rumeliliyim biliyorsunuz. Şu Anadolu türküsünü ezberledik biz Türk Okulu’nda:

“Senelerce sana hasret taşıyan,
Bir gönülle kollarına ulaştım,
Ben de bir gün kucağında yaşayan,
Bahtiyarlar arasına katılsam.

Ben de bir gün kucağına ulaştım,
Gözlerimden döksem sevinç yaşını,
Bayrağının gölgesinde dolaştım,
Öpsem toprağını taşını.”

*

“Ben kitap yazacağım” dedim Dışişleri’ne daha yeni, çiçeği burnunda bir kâtipken. Beni caydırdılar. Ben de bunun üzerine tuttum “Rumeli’den Türk Göçleri” diye üç ciltlik kitap yazdım, yüz sene eskisini anlattım. Gerekçe olarak dedim ki “Ruslar kendileri Çarlık Rusyası’nı batırıyorlar, tenkit ediyorlar. Ben de tenkit ediyorum.” Dışişleri Bakanlığı bana takdirname verdi bakan imzasıyla

ve diyor ki “Bütün bilim kitaplarıyla denktir.” Yani tertibi, araştırması vs. övüyor kitabı ve takdirname veriyor.

Bu kitaplarda benim bibliyografyalarım var. Bunlarda hatıralarım var bol bol. “Bulgaristan Türkleri” kitabı çok satan bir kitap oldu Bilgi Yayınevi’nde. Ahmet Küflü, Allah rahmet eylesin, Bilgi Yayınevi’nin sahibi. O beni, tabiri caizse keşfetti. Ben daha önce Tarih Kurumu’nda kitaplar yazdım ama onlar pek bilinmiyordu. “Bilgi Yayınevi’nde senin kitabını basalım” dedi. *Bulgaristan Türkleri* orada basıldı. 1986’da basılmış ilk baskısı. Ömer Lütem’i zikrediyorum, Ömer Lütem’in Jivkov’a güven mektubunun sunuş bölümünde. Aynı zamanda Sofya’daki Büyükelçimiz Ömer Lütem’i destekleyici yayınlar yapıyordum.

Bu kitapları yazdım diyorum ama yarısını eşim Gülgün yazmıştır. Bakanlıkta mütercim sekreterdi. Onu ilerde aynı yere gitmek istersiniz diye Bakanlık işten attı. Bana azizliğidir bu. Ben de “Gel kitapları beraber yazalım” dedim. Yarısını Gülgün yazmıştır. Yani hakkı yenmez. O olmasaydı ben bu kitapları yazamazdım. Destek oldu bana. Ben kitaplara yoğunlaşmış çalışıyordum, o bana çay, kahve getiriyordu. Yemeği masama getiriyordu...

Dışişleri Bakanlığı bana bir görev verdi. Son olarak bunun üzerinde çalışıyorum. Emekli olduktan sonra yazılı olarak bu görevi verdi. Ben de “Peki” dedim. Fakat aradan yıllar geçti, ben onu bitiremedim. Cumhuriyet Diplomatlarımızın kitabını yazın dediler. Yani İmparatorluk elçileri değil de Cumhuriyet elçileri. Fakat Cumhuriyet elçilerine bir girince o kadar derin ki... 1870’lerde doğmuş olan elçilerimiz var. İmparatorluk döneminde de elçilik yapmış, Cumhuriyet Dönemi’nde de elçilik yapmış. Bana en çok sıkıntı veren bu elçilerimizin vefat tarihlerini bulmak. Evvelki gün de Tansu Okandan’ı kaybettik. Bir görev verdim buradakilere. Dedim ki gençler bunları araştırıp bana bulversinler. Çünkü bilgisayarlarda vardır çoğunun ölüm tarihi ama benim bilgisayarımı, ben kendi yazılarımı korumak için internete bağlamıyorum. “Onun için araştıramıyorum” dedim.

Sizlerin şimdi söyleyecekleri vardır. Sorularınız olabilir. Ben konuşmamı burada noktalamak istiyorum müsaade ederseniz.

**Aşırı Milliyetçi Ermenilerin
Yabancı Güçlerle İşbirliği
ve Terör Faaliyetleri**

Doğu Sorunu Perspektifinden William E. Gladstone ve Ermeniler

F. Begüm YILDIZELİ*

Giriş

On dokuzuncu yüzyılda başlayan Osmanlı bölgelerindeki İngiliz vesayeti ve korumacılığı 1856'da Kırım Savaşı'nın sonunda bir ittifak haline gelmiştir. Lord Palmerston ve "Büyük Elchi" olarak bilinen Stratford Canning'in asıl amaçları gayrimüslim tebaanın statülerini reformlar ile iyileştirmek, Osmanlılarla dostane bir ilişki kurmak ve bu sayede bölgedeki statükoyu korumak olmuştur. 1876 yılına gelindiğinde ise İngiliz stratejileri değişmeye başlamış ve özellikle liberal politikacı William E. Gladstone'un Osmanlı'ya yönelik görüşlerini kamuoyuyla paylaşmaya başlamasıyla ilişkilerde yeni bir döneme girilmiştir. Slav, Romen ve Balkan Rumlarının yanı sıra Ermeniler gibi azınlıklar arasındaki milliyetçilik fikirlerinin desteklenmesiyle Osmanlı'ya yönelik ayaklanma ve propaganda faaliyetlerinde önemli bir isim haline gelen Gladstone yine Osmanlı'ya yönelik fobik tutumların oluşmasında etkili olmuştur.

Gladstone'un 1876 yılında yayınladığı "Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu" adlı kitapçığının ilişkilerde bir dönüm noktası olduğu bilinmesine rağmen Hristiyan azınlıklarla ilgili politikalarını derinlemesine değerlendiren araştırmaların oldukça az olduğu gözlemlenmiştir. Avrupa-odaklı ve Osmanlı-odaklı çalışmalar değerlendirildiğinde Gladstone'un hem İngilizler hem de özellikle Bulgaristan ve Yunanistan gibi Balkan devletlerinde oldukça değerli ve kabul gören bir devlet adamıyken, Türkiye'de bir Türk düşmanı olarak tanımlandığı görülmüştür. Yakın zamana kadar İngiliz historiografisine baktığımızda Gladstone'un Osmanlı'ya karşı antipatik görüşleri ve kışkırtıcı retoriği koyu Evanjelik inancına dayandırılıyordu. Bunun çıkış noktasının 1876 yılında yayınladığı "Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu" adlı kitapçığı olduğuna inanılmaktaydı. Bu minvalde yüzyıllardır devam eden Hristiyan-Müslüman çatışmasında kendine yer buluyordu. Gladstone'un hayaleti Lloyd George'un Türk Kurtuluş Savaşı'nda Yunanistan'ı desteklemesi ve Churchill'e "Türk barbarizmine karşı Yunanlılar Hristiyan medeniyetini temsil ediyor" düşüncesini oradan da Tony Blair'in 1999'da Bulgaristan'da yaptığı konuşmaya kadar dayandırılabilir. Fakat günümüze yaklaştığımızda yeni eğilim ve söylemler Hristiyan azınlıklar adına Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan insani müdahalelerdir. Gladstone'un insan haklarına ve ahlaki değerlere bağlı bir özgürlük savaşçısı mı yoksa saldırgan bir Haçlı olup olmadığı sorusu günümüzde halen daha tartışmaya açıktır.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

Bu kadar tartışmalı bir isim ile ilgili ülkemizde yapılan araştırmalara baktığımızda Gladstone odaklı yapılan araştırmaların oldukça az olduğunu görüyoruz. Kamuran Gurun, Kemal Karpat, Şükrü Hanioglu, Ebru Boyar ve Jeremy Salt gibi isimlerin bulunduğu ortak paydanın Gladstone'un koyu Evanjelik inancının bir Türk ve İslam düşmanı olmasına yol açtığı ve Bulgar dehşeti kitapçığında belirttiği üzere Türkleri tüm eşyalarıyla (bag and baggage) Avrupa'dan atarak geldikleri yere geri göndermek düşüncesidir. Gladstone'un başını çektiği bu algıyla İngiliz ve Avrupalıların gözünde Müslüman tiran Türkler savunmasız Hristiyan azınlıklara mezalimde bulunuyordu. Yakın dönem araştırmalara baktığımızda ise Taha Niyazi Karaca'nın *Büyük Oyun: Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı* adlı eserinde Gladstone'un bir Haçlı Savaşçısı olarak Osmanlı'yı sistematik olarak yok etme planının olduğu ileri sürülmektedir.

Bu çalışmada asıl olarak amaçlanan ise Gladstone'un Hristiyan azınlıklara karşı olan bu ilgisinden yola çıkarak Ermeniler ve Gladstone arasındaki etkileşimi açıklamaya çalışmaktır. "William E. Gladstone'un Hayatı ve Politik Kimliği"; "İngiltere'nin Osmanlı Dış Politikası ve Doğu Sorunu"; "Yakındoğu Krizi 1876-78 ve Asıl Misyon" bölümlerinde politikasının temel dinamikleri sunulacaktır. Son bölümde ise Gladstone'un çocukluğundan ölümüne kadar geçen 89 yıllık yaşamı boyunca tuttuğu günlükleri, eşyale ve dönemin diğer politikacılarıyla, gazete editörleriyle yazışmaları, makaleleri, parlamento ve halk konuşmaları kullanılarak özellikle "Ermeni Sorunu"ndaki yeri açıklanacaktır. Bunun yanında Avrupa ülkelerinin tarih üzerinden popülist siyaset yapması, konuyu seçim propagandalarında ve rekabetlerinde gündem maddesi yapması aslında İngiltere'de 19. yüzyıl başlarına uzanmaktadır. Bu nedenle, William E. Gladstone'un bu stratejide de başı çeken isimlerden olduğu ve ne ölçüde resmi devlet politikasına ve siyasetine yansıtıldığı da araştırmanın konusunu oluşturmaktadır.

William E. Gladstone'un Hayatı ve Politik Kimliği

Aslına bakılırsa Kraliçe'nin 22 Ocak 1902 tarihinde ölmesiyle sona eren Victoria dönemi, 19. yüzyıl İngiltere'sinin gerek hızlı sanayileşmenin neticesinde iktisadi büyüme, gerekse de sosyal reformlar ve teknolojik gelişmelerle altın yıllarını yaşadığı ve dünyanın en büyük kolonyal sömürge imparatorluğuna dönüştüğü bir dönemdir. 89 yıl süren uzun yaşamı boyunca kimi zaman "Grand Old Man", People's William kimi zaman ise özellikle aşırı muhafazakâr tutumları gerekçesiyle "God's Only Mistake"¹ olarak anılan dört dönem başbakanlık yapmış William Ewart Gladstone dünya siyaseti ve kültürüne yön veren önemli bir liberal politikacıdır. 29 Aralık 1809 tarihinde Liverpool'da, İskoç kökenli, dönemin aristokrat ailelerinden olan Gladstone'ların dördüncü oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Babası John Gladstone, dünyanın en büyük ticaret organizasyonlarından biri olan Doğu Hindistan şirketinden sonra gelen, özellikle Rusya ve Batı Hindistan'daki tüccarlarla bağlantılarını geliştirerek mısır ve şeker ticareti yapan şirketin ortağı, aynı zamanda köleliğe destek veren plantasyonlara sahip bir tüccardı. Çocukluk dönemi bu nedenle ailesinin ekonomik refah seviyesinin yüksek olması ve babasının iş ile politik çevrelerle kurduğu bağlantıları sayesinde oldukça

1 En büyük rakibi olarak değerlendirilen Muhafazakâr politikacı Benjamin Disraeli Willim E. Gladstone'u 'Tanrı'nın tek hatası' olarak tanımlıyordu.

parlak geçmiştir. Özellikle babasının 1827 yılı genel seçimlerinde kendisine finansal destekte bulunması ve politikacı kimliğine hayranlık duyması nedeniyle dönemin Muhafazakâr Parti lideri George Canning’i ilk kahramanı olarak tanımlamıştır.² Aile geleneğinin bir parçası olarak önce Eton Koleji’nde daha sonra da Oxford Christ Church’de üç yıl üniversite öğrenimi görmüştür. Gelecek kariyerinde elitist eğitimin büyük etkisi olduğunu söylerken, “temel entelektüel meşguliyetler” olarak tanımladığı Yunan edebiyatı ve kültürel antropolojisi, İlyada ve Odesa destanının yazarı halk ozanı Homer’e olan tutkusu ve koyu Evanjelik inancı aslında bu dönemde birbirine bağlanmış ve etkisini ölene dek devam ettirmiştir.³ Entelektüel birikimini “dört doktor” (ki Latince doktor öğretici olarak geçmektedir) olarak tanımladığı Aristo, St Augustine, Dante ve Piskopos Butler⁴ gibi düşünürlerin tarih, siyaset ve kültüre ilişkin çalışmalarını okuyarak zenginleştirirken, Oxford Movement ya da Tractariniizm’in temelini oluşturacak olan Oxford Debate Society içerisinde yer alması önemlidir. Çünkü ilahiyat, kilise düzeni ve inanç konularında yayılan bu yaklaşımın temelinde Katolik Kilisesi’nin bölünmeden önceki öğretilerine bağımlı kalınırken, Anglikan İngiltere Kilisesi’nin devlete bağımlı olmadığı ve havarilere dayanması düşünüldüğünde, Gladstone’un dinin devletin üstünde olduğunu ve güç ilişkilerindeki dinamikleri bu yönde kullanacağı gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Bu açıdan 1838 ve 1840 yıllarında kaleme aldığı iki önemli eseri “The State in Its Relations with the Church” ve “Church Principles Considered in Their Results” Gladstone’un teokratik devlet anlayışını anlatırken, Grand Tur olarak adlandırdığı İtalya ziyareti de milliyetçi eğilimlerinden ziyade Avrupalı olma bakış açısını daha da güçlendirmiştir.⁵

William E. Gladstone 1833 yılında parlamentoya ilk kez Newark bölgesinden seçilen bir Tori olarak girmiş ve dönemin şartları değerlendirildiğinde gerek kölelik karşıtı tutumu gerekse de reform tasarısına karşı çıkan görüşleri geleneksel değerlerin ve kurumların korunmasına yönelik tutumlarını desteklemiştir. İngiltere’de liberal partinin yükselişi 19. yy ortalarından itibaren hızlanmış, Gladstone ise liberal dönüşümünü özellikle 1868 ve 1894 yılları arasında tamamlamıştır. O dönem parlamentodaki en önemli gündem konusu kölelikte ve 1833 yılında çıkan “Köleliğin kaldırılması kanunu” ile resmi olarak tüm İngiliz İmparatorluğu’nda bu karar uygulandı.

Eğitim hayatı ve erken politik kariyeri, 1870’lerde Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik uygulayacağı politikanın temel dinamiklerinin oluşumunda oldukça önemlidir. Dini motifler hayatının her alanında siyaset onun için “en kutsal çağrı”dır ve hayatı boyunca yapması gerekenin “İsa’nın ona topluma hizmet edebilmek için istedikleri ve

2 William E. Gladstone’un günlük notu, 2 Aralık 1827; Michael R. D. Foot and Henry C.G. Matthew, eds., *The Gladstone Diaries, Vol. I: 1825-1832* (Oxford: Clarendon Press, 1968), 151.

3 David Bebbington, *The Mind of Gladstone: Religion, Homer and Politics* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

4 Latince ‘dottore’ öğretmen ya da eğitmen anlamında Kardinal Henry Edward Manning’e yazdığı bir mektupta geçmiştir. John Morley, *The Life of Gladstone* (Great Britain: Wyman & Sons Ltd., 1903), 208, 219.

5 William E. Gladstone, *The State in Its Relations with the Church* (London: John Murray, 1838); William E. Gladstone, *Church Principles Considered in Their Results* (London: John Murray, 1840).

yasakladıkları” olarak tanımlamaktadır.⁶ Bu nedenle her zaman Osmanlı’da yaşayan gayrimüslim azınlıkların etnik-dini farklılıklarını Osmanlı’nın İslam hukukuyla bütünleşmiş devlet anlayışının dışında değerlendirmiştir.⁷ Türklerin ve Osmanlı yönetiminin Avrupa’daki varoluşunu ve fetihlerini “oldukça tuhaf ve daha önce benzerine rastlanmayan” bir durum olarak tanımlamıştır. Toplumun sosyo-etnik yapısına ve çeşitli farklı dini kimliklere rağmen Osmanlı yönetiminin yaptırım gücünü yalnızca askeri kaynağa dayandırdığına inanmıştır.⁸ Aristotelyen bir anlayışla “sivil hükümet bir seçenek değil bir tabiat meselesi” felsefesi özellikle kölelik ve Osmanlı yönetimi arasında paralellik kurduğu görüşlerinde daha belirgindir. “Zenci köleliği durumunda her ne olursa olsun, yüksek kapasitelere sahip bir ırk daha düşük kapasitelere sahip bir ırkı yönetirken, bu ‘zavallı’ sistemde, düşük kapasitelere sahip bir ırk yüksek kapasiteli bir ırkı yönetmektedir.”⁹ 1877 yılında kaleme aldığı bu ırkçı söylemin yanında özellikle altının çizilmesi gereken Gladstone’un uluslararası devlet adamlığını ve görüşlerini gençlik yıllarındaki eğilimlerine ve Balkan uluslarının kampanyalarında olduğu gibi güçlü dini değerlerine bağlı kalarak oluşturmuş olduğudur. Otobiyografisinde bu durumu şöyle özetlemektedir: “O zaman ne yerel konularla ne de yabancı ülkelerdeki durumlarla ilgili dönemin politikacılardan fazla bir şey biliyordum ya da hayal etmişim: özellikle Napoli, İtalya, sonra Yunanistan, Balkan Yarımadası ve Türk İmparatorluğu ile ilgili tarihin içinde gerçekten büyük oranda evrenselim.”¹⁰

İngiltere’nin Osmanlı Dış Politikası ve Doğu Sorunu

18. yüzyıl sonlarında gerçekleşen kolonyal ve Avrupa’da gerçekleşen savaşlar, Amerika’nın bağımsızlığı ile sonuçlanmış ve İngiltere diplomatik olarak izole olmuştu. Bu nedenle, İngiliz İmparatorluğu prestijini tekrar geri kazanmak zorundayken uluslararası arenada ekonomisini canlandırmak amacını gütmüştür. 1783 ve 1793 yılları arasında William Pitt yönetimi ufku daha genişleterek, uluslararası problemlere daha aktif bir yaklaşım benimsenmesini istedi. Çünkü ancak bu yolla politik dayanma gücü ile yeni fırsatlar ortaya çıkacak ve Hristiyan güçlerle Müslüman Türkler arasındaki mücadele neticesinde Osmanlı topraklarında oluşacak teritoryal değişiklikler Rusya, Avusturya ve Fransa için yeni ticaret yolları yaratabilecekti.¹¹

6 ‘Politik ya da kamu kariyerim hayatımın en güzel dönemidir. Bu bölüm Rab Mesih’e karşı yapmamı ve kaçmamı sağlayacağı gibi, yapmak ve önlemek için en büyük çabanın farkında olmamı sağladı.’ Gladstone’dan Kraliçe Viktorya’ya, Philip Guedalla, *The Queen and Mr. Gladstone 1880-1898* (London: Hodder & Stoughton Limited, 1933).

7 William E. Gladstone, *The Slavonic Provinces of the Ottoman Empire* (London, 1877), 5.

8 Gladstone, *The Slavonic*, 16.

9 Gladstone, *The Slavonic*, 11.

10 BL (British Library) GP (Gladstone Papers) Add (Additional) MS (Manuscripts) 44790, fols. 107-110, ‘Autobiographical Retrospect,’ fol. 107.

11 Jeremy Black, *Trade, Empire and British Foreign Policy, 1689-1815* (London: Routledge, 2007), 36.

Ekonomik ve emperyalist düşüncelerin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik İngiliz politikasının temelini oluşturduğu konusunda çok az şüphe vardır. Bununla birlikte, daha geniş bir çerçeve “Doğu Sorunu” adı altında uygulanmış ve bu projenin gölgesi bile on dokuzuncu yüzyıl boyunca Avrupalı tüm devlet adamlarının tutumlarını etkilemiştir. Geleneksel olarak, “Doğu Sorunu” ya da diğer bir deyişle Şark meselesi geniş bir terimdir ve gücünü yitirmiş Osmanlı'nın özellikle Balkan ve Orta Doğu bölgelerinin üzerine yapılan stratejik hesaplaşmalar, planlar ve taktiklerin genel adı ve de dolayısıyla gayrimüslim azınlıkların vesayet meselesidir. 1798 yılında Mısır, 1799 yılında Suriye'nin Napolyon tarafından işgali İngilizler'in Orta Doğu ve Akdeniz üzerindeki stratejilerini etkilemiş ve Kuzey Afrika'daki kolonilerin Fransız tehdidinde olması sebebiyle Osmanlı donanması İngilizler tarafından desteklenmiştir.

1815 yılında Viyana Kongresi'nde ise “Avrupa Uyumu” doktrini uygulanmış, dönemin Dışişleri sekreteri Lord Castlereagh, Avrupa barış antlaşmasının İngiliz çıkarlarının korunmasından geçeceğini belirtmiştir. Fakat gönülsüz ve “müdahaleci olmayan” bu tutum ardılı George Canning tarafından benimsenmemiş, özellikle Portekiz, İspanya ve Latin Amerika'daki milliyetçi ve anayasal hareketlere verdiği destekle örneklenmiştir. 1821 Rum isyanını Canning'in desteklemesi ve bu yolla Rus tehdidi karşısında ekonomik çıkarları koruma yoluna girmesi, zaten Yunan medeniyetine büyük bir sempati duyan Gladstone'u etkilemiştir. Örneğin 1827 yılında İngiltere, Rusya ve Fransa donanmalarının Yunanistan'a bağımsızlık verilmesi amacıyla Navarin'de Osmanlı ve Mısır donanmalarının yakılmasının bir benzerini Gladstone 1880 yılında hükümetini kurduğunda ilk işlerden biri olarak Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanması amacıyla İzmir'e İngiliz donanmasını göndererek tekrarlamıştır. Özellikle bu dönem ve Berlin Antlaşması, “Ermeni Sorunu”nun Osmanlı'nın bir iç sorunu olmasından çıkıp uluslararası bir boyut kazanması açısından oldukça önemlidir ve ileriki bölümlerde detaylı bir biçimde tartışılacaktır. Fakat burada asıl altının çizilmesi gereken 1870'li yılların ortalarına kadar sürecek olan Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasının mimarı Lord Palmerston ve Great Elchi olarak adlandırılan İngiliz İstanbul Büyükelçisi Stratford Canning'nin politikalarının Gladstone'u ne yönde etkilemiş olduğudur.

1847 yılında gerçekleşen Don Pacifico olayı, İngiliz vatandaşı bir Yahudi olan David Pacifico'nun 1847 yılında Yunanistan'da saldırıya uğraması ve mallarının yağmalanması nedeniyle hem Yunanistan'la ilişkilerin bozulması hem de konunun parlamentoya taşınmasına yol açmıştır. Lord Palmerston'un bu olayda bir propaganda aracı olarak uyguladığı gambot diplomasisi (siyasi baskı yapmak için donanmanın gönderilmesi) ve ben Romalıyım konuşmasının efektif kullanımı, Gladstone'un parti siyasetinde dış politika konularının ne kadar etkili olduğunu görmesine yol açmıştır. Buna ek olarak, 1853 yılında istifa etmesine rağmen Lord Palmerston'un Kırım Savaşı'ndaki Osmanlı'yı destekleme stratejisi ile hem rakibi Lord Aberdeen'i alt ederek yeniden başbakan olması hem de kamuoyunu bu sayede manipüle etmesi kendisinin de Yakın Doğu krizinde uygulayacağı bir yöntem olacaktır. Bunun yanında, Stratford Canning'in Yunan isyanı süresince Osmanlı Hükümeti'nin Hristiyan azınlıklara ilişkin görüşlerinden esinlenerek 1876 yılında yayımlayacağı ve ilişkilerde dönüm noktası olan “Bulgarian Horrors and the Question of the East” kitapçığını Doğu

sorununda resmi danışmanı olarak gördüğü Canning'e ithaf edecek ve ünlü "bag and baggage" terimini yine ondan ödünç alarak kullanacaktı.¹²

Bab-ı Ali'yle ticari ilişkileri geliştirmek, reformları desteklemek ve Osmanlı sultanının güvenini kazanmak gibi stratejiler sistemli bir biçimde Lord Palmerston döneminde uygulanmış, özellikle Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanı çerçevesinde imzalanan 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması ve 1838 Baltalimanı (Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması) ile formal bir nitelik kazanmıştır. Bu çerçevede 1853 Kırım Savaşı ise ilişkilerin şekillenmesi açısından ve Gladstone'un gelecekte uygulayacağı politikalarında oldukça önemlidir. Savaşı desteklemeyerek barış partisi safında yer alsa da kabinede maliye bakanı olması nedeniyle bütçe planının hazırlanmasından sorumluydu. Savaşın masraflarını "hırs için emniyeti ve bu kadar çok ulusun doğasında olan fetih arzusunu dile getirdiği için Yüce'yi memnun eden ahlaki bir çek"¹³ olarak tanımlarken yıllar sonra kaleme aldığı hatıratında Kırım Savaşı yıllarını "medeniyet ve Avrupa barışının"¹⁴ uygulandığı yıllar olarak tanımlamıştır. Buna ek olarak Osmanlı'nın İngiltere ve Fransa'nın garantörlüğünde Mısır ile İzmir ve Suriye gümrük vergilerinin ipoteği karşılığında İngiliz Bankası'ndan 1854 ve 1855 yılında aldığı kredilere de sıcak bakmamış, Mısır'ın işgaline kadar gidecek olan bu süreçte konuya ilişkin görüşlerini sık sık 1876 yılından itibaren dile getirmiştir.

1859 yılında Whig Hükümetine katıldığı güne kadar muhafazakârlıktan liberal dönüşümünü tamamlayan Gladstone, siyasetin dışında kaldığı dönemlerde Doğu Akdeniz seyahati esnasında İyonya adalarındaki ününe ün katmış ve ekümenik düşüncesi ile Doğu kiliselerine olan sempatisini artırmıştır.¹⁵ Bu minvalde, daha sonra özellikle Osmanlı'daki Hristiyan azınlıkların (ki bunlar Makedonlar, Karadağlılar, Bosnalılar, Giritliler, Bulgarlar ve Ermenilerdir) self-determinasyon prensibi altında hareketlerine destek verecek ve Midlothian kampanyalarında bunu bir seçim propagandası haline dönüştürecektir. Buna rağmen Arnavutluk seyahati ona hem Balkanlar ve Osmanlı kültürüyle tanışma fırsatı sunmuş hem de daha önceki antipatik düşüncelerini pekiştirmiştir. Cami ziyareti ve eyalet valisi Cafer Paşa'nın evinde konaklamasının ardından günlüğüne şu cümleleri düşmüştür: "Hepsi bir tembellik, çürüme ve durağanlık. Tanrı'nın imajı hiç bir yerde görünmüyor."¹⁶

Yakındoğu Krizi 1876-78 ve Asıl Misyon

1868 yılında siyasetteki en büyük rakibi Disraeli'ye karşı zaferini kazanıp ilk kez başbakan olduğunda Gladstone'un dış politikada en büyük önceliği ve misyonu

12 Stanley Lane-Poole, *The Life of Right Honourable, Viscount Stratford De Redcliffe, Vol II.* (London: Longmans & Green and co. 1888), 307.

13 Hansard, Parliamentary Debates, third series, 131 (6 Mart 1854), cc357-440.

14 Richard Shannon, *Gladstone, Vol. I 1809-1865* (London: Hamish Hamilton, 1982), 87.

15 Matthew, *Gladstone 1809-1898*, 58; Konu üzerine daha detaylı araştırma için, H.C.G Matthew, "Gladstone, Vaticanism and the Question of the East," *Studies in Church History* 15 (1978).

16 Michael R. D. Foot and Henry C.G. Matthew, eds., *The Gladstone Diaries, Vol. IV* (Oxford: Clarendon Press, 1968), 367.

“İrlanda’daki olayları yatıştırmak” olmuş ve barışa olan sempatisi ile birlikte dış ilişkilerde müdahaleci olmayan bir tutum sergilemiştir. 1866 yılında çıkan Girit ayaklanmaları Avrupa kamuoyunun yine ilgisini çekmiş ve İngiliz Hükümeti’nin özellikle Osmanlı sultanının itibarını zedelememek için Osmanlı yönetimine destek verdiği görülmüştür.¹⁷ Burada önemli bir diğer anekdot, Sultan Abdülaziz’in ilk kez bir Osmanlı sultanı olarak dostane ilişkiler geliştirmek ve Bosna, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Karadağ’daki isyanların karşısında destek sağlamak adına İngiltere ve Fransa’ya ziyaretiydi. Yeni atanan İngiliz Büyükelçisi Henry Elliot bu ziyareti memorandumuna ‘unutulmaz’ olarak kaydetse de Sultan’ın Gladstone üzerinde bıraktığı izlenimin önceki düşüncelerinden çok da bağımsız olmadığı görülmektedir. Eşine bu durumu şöyle aktarır: “Önyargılarım padişah için değil ve ben onun tarzından kesinlikle memnun kaldım. Akıllı, nazik, sessiz, onurlu ve sıkı olduğunu düşündüm. Tabii ki oryantal tarzına referansla konuşuyorum.”¹⁸

1874 yılında ise İngiliz dış politikasında yeni bir dönem başlıyordu. Downing 10 Numara’daki görev süresi boyunca “Doğu Sorunu” da dâhil olmak üzere emperyalist politikalar izleyen Yahudi Benjamin Disraeli, Gladstone’un pasif yaklaşımlarından farklı bir yol izlemiştir. 1872 yılında Kristal Saray’da yaptığı konuşmasını biyografi yazarları “Britanya İmparatorluğu’nun yükselişe başladığını anlatan en modern deklarasyon” olarak tanımlamışlardır. Gerçekten de Disraeli realpolitik bir anlayışla önceliği, Doğu imparatorluklarına vermiş, 1876 yılında Kraliçe Victoria’ya Hindistan İmparatoriçesi unvanını kazandırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik politikalarında ise Palmerston modelini yürütmüş, fakat Süveyş Kanal hisselerini almayı da ihmal etmemiş, 1875 yılında ekonomisinin iflası ile Hersek’teki ve Bulgaristan’daki isyanlar nedeniyle zor günler geçiren Osmanlı’ya destek vermiştir. Bu pragmatik yaklaşımları nedeniyle özellikle kamuoyu ve muhalefette “ezilen Hristiyan halklarına destek vermiyor” düşüncesi ile eleştirilmiştir. 1875 Andrassy Not’unda olduğu gibi Osmanlı’nın söz verdiği reformları gerçekleştirmediğine ilişkin Rusya ve Fransa’ya karşı Avrupa’daki güç dengesini de aynı zamanda korumaya çalışmıştır.

65 yaşına gelen Disraeli’nin zaferi karşısında Liberal Parti liderliğinden istifa eden Gladstone hakkındaki genel kanı siyasetten emekli olması gerektiği idi. Kendisi de günlüğünde 40 yıldır parlamentoya hizmet verdiğini belirterek ve emeklilik ile mezar arasında geçecek bu dönemi sükûnet içerisinde geçirmek istediğini belirtir.¹⁹ 30 Mart 1876’da dönemin İngiliz Büyükelçisi Gladstone, Stratford Canning’in *Times* gazetesinde son dönem olaylarına ilişkin yazısına oldukça ilgi gösterdi. Canning bu yazısında “Doğu Sorunu”nun bir volkanik hareket olduğunu ve yıkıcı etkileri nedeniyle Osmanlı’yı yalnız bırakmak değil, Hristiyan güçlerin taleplerini karşılayacak şekilde azınlıkların şikâyetlerini ortadan kaldırmannın gerekliliğinden bahsediyordu. *Daily*

17 Nazan Çiçek, *The Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century* (London: Tauris Academic Publishing, 2010), 71.

18 Arthur Tilney Bassett, *Gladstone to his Wife* (London: Methuen Co. Ltd., 1936), 20 Temmuz 1867, 171.

19 John Morley, *The Life of William Ewart Gladstone, Volume II (1859-1880)* (London: Macmillan and Co., Limited, 1911), 498.

News ve *Times* gazeteleri özellikle “Müslümanların Bulgaristan’da silahlanarak Hristiyanları korkuttuğunu ve ayaklanmaların” olduğuna dair gerçeği tartışılır sansasyonel haberler yapınca, Gladstone kendini “Doğu Sorunu”na adamaya karar verdi. 31 Temmuz 1876 tarihinde Avam Kamarası’nda yapacağı konuşmaya altı gün boyunca çalıştı ve “İngilizlerin Bab-ı Ali’ye yönelik politikasının temelini ahlaki bir ittifaka dayandırarak, kalan gerçek sorunun eski haliyle bir üstünlük olarak tesis edilip edilemeyeceği değil Türk İdaresinin yetersizliği nedeniyle özyönetim (self-government) yönünde ilerlemesi gerekliliğine” inandığını söyledi.²⁰ Gladstone’un bu tarihten sonra gelecek tüm makale, konuşma ve kitapçıklarında bu görüşünün izlerine rastlanmaktadır.

6 Eylül 1876 tarihinde de “Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu” adlı kitapçığını yayınlaması dönemin uluslararası ilişkiler siyasetinde önemli bir dinamik olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu kitapçık İngilizler ve Ruslar arasında çok ilgi görmüş ve yayımlandığı gün 40.000 kopya satmıştır. Oldukça sert ve ırkçı söylemlere sahip bu kitapçık ülkelerin kaderlerinin değişmesinde belki de en önemli propaganda aracı olmuştur. Gerek Disraeli’nin Hristiyan azınlıklara karşı uygulanan politikalara sessiz kalması gerek tahta yeni geçmiş Sultan II. Abdülhamid’in reformları uygulamamaktaki ısrarcılığı ve güvensizliği, Gladstone’un ünlü sözleri sarf etmesine ve kışkırtıcı bir retorikle dünya kamuoyunu etkilemesine yol açmıştır:

Türkler bir an evvel bölgedeki istismarlarına -ki kendilerini Avrupa topraklarından çıkararak- son vermeliler. Saygısızlıkla perişan ettikleri bölgelerden zaptiyeleri, müdürleri, binbaşlıları, yüzbaşlıları, kaymakamları ve onların pašalarıyla, pıllarını pırtlarını toplayarak bir an evvel gitmelerini umuyorum.²¹

Gladstone’un Bulgar kampanyası yukarıdaki düşünceleri ekseninde ateşli konuşmaları ve halka inebildiği ulusal toplantılarla devam etti. Yine bu dönemde İstanbul’da Kraliyet İkinci Dış İlişkiler Sekreteri olarak görev yapan Walter Baring, *Times*’ın özel muhabiri Antonio Gallenga, *Daily News* muhabiri Janurios MacGahan ve Amerikalı gazeteci Eugune Schuyler Bulgaristan’da geçen olaylara ilişkin Gladstone’a rapor veren kişilerdi. Edip Efendi’nin sunduğu raporlar gibi Osmanlı’nın resmi kaynaklarına güvenmediğini belirtiyordu. Bunun yanında Bosna’da İngiliz misyonerler Miss Irby ve Miss Mackenzie ile Yetimler Derneği kurarak Bosnalı Hristiyanların da yanında olduğunu belirtmiştir. 9 Eylül 1876’da yaptığı Blackheath konuşması bunlardan biridir. Yine bu tarih *Illustrated London News* adlı gazetenin hem Abdülhamid hem de Gladstone’un fotoğrafını yan yana verdiği ve Gladstone’un bir insan hakları savunucusu gibi lanse edilirken tahta yeni geçen sultanın yapacakları kamuoyunda ilgi uyandırmaya devam etmiştir. Gladstone’un özellikle Kırım Savaşı’na atıf yaparak, Avrupa ve Rusya’yla işbirliği çağrıları ve kendine aynı zamanda bir dini misyon yüklemesi hitabeti ve retorisiyle daha da pekişmekteydi. *Northern Echo* gazetesinin editörü ve Gladstone’u destekleyenlerden William T. Stead, üzerindeki etkisini şu

20 Hansard, Parliamentary Debates, third series, 231 (31 July 1876), cc126-225, ‘Resolution’

21 Morley, *The Life of William Ewart Gladstone, Volume II*, 554.

şekilde tanımlamaktadır: “Açık sözleri, yüce maneviyatı, bilgeliği ve sempatisinin kombinasyonu ne zaman ciddi bir iş yapılması gerekse o İngilizlerin cennetten gelen lideri ve kalplerin idolüdür.”²² Viktorya toplumunda daha geniş kitlelere ulaşabilmek adına kampanyalar ve toplantılar devam etti. Özellikle 8 Aralık 1876 tarihinde St. James Hall’da düzenlenen Doğu Sorunu Ulusal Konferansı, toplumun her kesiminden katılımcılara sahip olması nedeniyle önemlidir. Anthony Trollope, Edward Freeman, Thomas Hardy, James Bryce, Thomas Carlyle, James Froude, and Charles Darwin gibi isimler yalnızca Viktorya Dönemi entelijansiyanı temsil etmiyor, aynı zamanda 20 yıl sonra aynı konseptte yapılacak Ermeniler için toplanacak ulusal konferans için de örnek teşkil ediyordu.

William E. Gladstone’un Osmanlı’daki Gayrimüslim Azınlıklar Siyasetinde Ermeniler

Yakındoğu krizi dönemi özellikle Ermeni trajedisi anlatılarının çıkış noktası olması açısından oldukça önemlidir. Örneğin bu isimler yakından incelendiğinde, Oxford Üniversitesi’nde Modern Tarih Bölümü’nün Başkanı Profesör Edward E. Freeman, Gladstone’un resmi danışmanı olarak görev yapmasının yanında “tarih geçmiş siyasettir ve bu siyaset bugünün tarihidir” bakış açısıyla dönemin Türkofobik düşüncelerini somutlaştırdığı görülmektedir. İrlandalı akademisyen, hukukçu ve tarihçi liberal politikacı James Bryce da şüphesiz ki Ermeni meselesinin büyüyerek uluslararası bir boyut kazanmasında en önde gelen isimlerden bir diğeridir. Konferansın organizatörlerinden biri olmasının yanı sıra, 1876 yılında İngiliz-Ermeni Derneği ve 1893 yılında kurduğu İngiliz Ermeni Birliği’ni kurarak 1915 yılına kadar propagandalarını devam ettirmiştir. 1915 yılı olaylarını Lordlar Kamarası’na taşıyan ilk kişi yine Bryce’tir. Arnold Toynbee ile yazdığı “Osmanlı İmparatorluğu’nun Ermenilere yaklaşımı 1915-1916” isimli kitabı Amerikan kamuoyunun sempatisini kazanmak ve ABD’yi savaşa sokmak için uygulanan bir propaganda aracı olduğu Toynbee tarafından yıllar sonra itiraf edilse de ve kitabın içindeki raporlar sübjektif olsa da kitap misyoner merkezlerine gönderilerek amacına ulaştırılmıştır. Tüm bu nedenlerle bakıldığında, Ağrı Dağı’na yaptığı tırmanışta bulduğu tahtayı Ermeni Kilisesi’nin Nuh’un gemisine dayandığını söyleyecek kadar hayalperest düşünceleri olsa da, Bryce’in Ermeni propaganda faaliyetlerinin sistematik ve kontrollü bir biçimde ilerlemesine büyük katkıları olmuştur.

Gladstone’un 89 yıllık uzun yaşamında 25 Eylül 1896 tarihinde kamuoyunda yaptığı son konuşma Ermeni meselesi üzerinedir. Önceki yıllarda kullandığı kışkırtıcı retoriğinden ziyade Hristiyan azınlıklar özelinde “adalet ve insan hakları arayışı”nı meşru bir temele dayandırmaya çalıştığı görülmektedir:

Bu mücadele Osmanlı İmparatorluğu’na kanunen el koyma veya Hindistan’daki Müslüman kardeşlerimizin duygularıyla oynamak için değil, yalnızca Hristiyan dostlarımızın Türk yönetimi tarafından kötü yönetilmesi nedeniyle.²³

22 William T. Stead, “Mr. Gladstone, Part I,” *The Review of Reviews* V, (April, 1892): 345-362, erişim tarihi Nisan 6, 2018, <http://www.attackingthediabol.co.uk/reviews/glad1.php>.

23 W. E. Gladstone, *The Times*, Eylül 25, 1896, <https://www.gale.com/intl/c/the-times-digital-archive>.

1877-78 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı, Türk-İngiliz ilişkilerinde tersine dönen rüzgârın en önemli olayı olmuş, Berlin Antlaşması ise Ermenilerin siyasi taleplerini uluslararası bir platforma taşımıştır. 1876 yılında düzenlenen İstanbul Konferansı bu anlamda ilk kırılma noktası olmuştur. Türkofobik görüşleriyle tanınan, dönemin sömürgelerden sorumlu sekreteri Lord Salisbury'nin konferansta İngiltere'yi temsil etmesi zaten Osmanlı'nın toprak bütünlüğü politikasının sonuna geldiğinin bir işaretidir. 23 Eylül'de Lord Beaconsfield'e yazdığı mektupta bu durumu "İngiliz geleneksel politikasını sembolize eden 'Palmerston politikası'nın sonunun geldiği yeterince açıktır" şeklinde ifade etmekteydi.²⁴ Fakat yine de özellikle Disraeli ve Derby'den gelen tepkiler nedeniyle geleneksel politikanın değişmediğini, Türkiye'deki kurullarda ittifaka yönelik değişiklikler olacağını belirtmişti.²⁵ Bu döneme ilişkin Gladstone'un kişisel yazışmalarına bakıldığında özellikle Bulgar isyanındaki başarısı ve kamuoyunda yarattığı infial nedeniyle Ermeni cemaatinin de kendisinden bu yönde beklentide olduğudur. Fakat Gladstone Ermeni Patriği'ne yazdığı mektupta Ermeniler için bu şartların henüz olgunlaşmadığını belirtmiştir:

Kutsallığınız ve Ermeni halkının geleceğinde etkili olabileceğimi düşünmeniz beni onurlandırıyor. Doğu Sorunuyla olan bağlantım bakanlık görevimin yükümlülüklerinden kaynaklanmaktadır. Türk Hükümeti Hristiyan azınlıkların durumunu iyileştirmede bu bölgelerde var olmamalıdır. Bense Türklerin düşmanı değil, onların arkadaşım ve bu ülkedeki Türk partisi ise onların arkadaşı değil düşmanıdır... Türk Ermenistan bölgesinde de üzerime düşeni yapacağım ama bu denizin hacmini yükseltecek duruma bir damla su olacaktır.²⁶

Gladstone'un bu görüşlerinin yanında Berlin Antlaşması'nın 61., Ayastefanos Antlaşması'nın revize edilen 16. maddesine göre "Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin yerel şartları dolayısıyla muhtaç oldukları reform ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Ermenilerin emniyet ve huzurunu Kürtler ile Çerkeslere karşı korumayı vaat eder."²⁷ Dolayısıyla burada önemli bir husus, Gladstone'un Berlin Antlaşması ile ilgili görüşleridir. Ermeni meselesinin artık uluslararası bir boyut kazandığını belirtirken, "Sultan'ın Ermenistan'da hükümeti iyileştirmek için yetkilerini bütün güçler Berlin Antlaşması'nı imzalayarak devralmışlardır ve onlar birlikte bunu uygulamayı sağlayacak tek güçtür."²⁸ Bu nedenle ikinci kez başbakanlığa geldiği dönemde önceliği antlaşmanın uygulanması olmuştur.

1880 yılında yapılacak genel seçim öncesinde Gladstone'un Midlothian seçim kampanyalarının ana maddesi "Doğu Sorunu" ve gelecekte Osmanlı'ya yönelik uygulayacağı politikalarıydı. Propagandasının çerçevesini Osmanlı'daki Hristiyan

24 Mithat Aydın, "İstanbul Konferansı (1876)'na giden yolda İngiltere'nin 'Doğu Politikası,'" *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2, no. 17 (2005): 69-78.

25 BL GP Add MS 44454 ff. 191-2, f. 191, 'Lord Salisbury'nin Times gazetesine yazdığı mektup, 22 Şubat 1877.

26 BL GP Add MS 44454 fol. 361, Gladstone'nun Ermeni Patriğine yazdığı mektup, 29 Ağustos 1877.

27 David Lloyd George, *The Truth About The Peace Treaties, Volume: II* (London, 1938), 1256-1257.

28 Hansard, Parliamentary Debates, third series, 242 (30 July 1878), cc644-763.

azınlıklara karşı sorumlu olduğunun altını çizirken diplomaside altı temel prensibin olduğundan bahseder:

- I. İngiliz İmparatorluğu'nu anayurtta kanunlar ve ekonomisiyle güçlendirmek
- II. Barışı korumak
- III. Avrupa Uyumu'nu gerçekleştirmek
- IV. Gereksiz ve karmaşık antlaşmalar ve ittifaklardan kaçınmak
- V. Ulusların eşitliği düşüncesini yaymak
- VI. İngiltere'nin dış politikası her zaman özgürlük inancından ilham alacaktır.²⁹

Bu maddeler ile Osmanlı İmparatorluğu ve “Doğu Sorunu”ndan hareketle İngiliz dış politikasının ana eksenini oluşturulmuştur. Gladstone’un II. Başkanlık dönemi otobiyografisinde belirttiği gibi Lord Granville ile birlikte yapılacak ilk iş, “Lord Beaconsfield’in idaresindeki deniz aşırı politikalarını düzelterek şartların geçerli olduğu noktalarda Berlin Antlaşması’nın etkisinin yararlı olacağı yerlerde etkisinin geçerli kılınmasıdır.”³⁰ Bu dönemde özellikle Gladstone’un Sultan II. Abdülhamid’e dair görüşleri ve Ege Denizi’nde Avrupa güçlerine ait donanmasının gövde gösterisi oldukça önemlidir. “Dünya üzerindeki yalancıların en büyüğü” olarak nitelendirdiği Sultan Abdülhamid’in Tesalya’nın Yunanistan’a katılmasını reddetmesi üzerine “Doğu’daki özgürlük adına operasyon” olarak tanımladığı donanma gösterisinin asıl amacı Berlin Antlaşması’nın uygulanması için İzmir limanına el koymaktır.³¹ II. Başbakanlığı döneminin ilk üç buçuk ayını “Doğu Sorunu”nda ilerleme açısından olumlu değerlendirirken Berlin Antlaşması’nın öngördüğü maddelerin uygulanmamasından yine Sultanı sorumlu tutmaktadır.³² Sultan II. Abdülhamid Berlin Antlaşması’nın Yunanistan ve Karadağ sınırlarının genişlemesi ile ilgili maddelerini *casus belli* olarak görmekte, Gladstone ise Hristiyan azınlıklar ve Müslüman cemaat arasında ayrımı güçlendirecek bir faktör olacağına inanmaktadır.³³ Berlin Antlaşması ile İngiltere, azınlıkların hakları ve kendi kaderini tayin hakkı lehine daha fazla şart önerirken aynı zamanda Ermenilerin uluslararası platformlarda temsilcisi konumuna gelmiştir. Gladstone’un II. Başkanlık döneminin bir diğer önemli olayı şüphesiz ki “gönülsüz bir emperyalist” olarak kendisini tanımlasa da ve “Mısır Mısırlılarından”

29 27 Kasım 1879 West Calder konuşması, William E. Gladstone, *Political Speeches in Scotland, November and December 1879* (London: W. Ridgway, 1879), 115.

30 Brooke and Sorensen, eds., *The Prime Ministers’ Papers: W.E. Gladstone Volume III: Autobiographical Memoranda, ‘Appendix 2, Additions to Volume I,’* 252.

31 BL GP Add MS 43515 fol. 1, ‘Mr. Gladstone to Lord Ripon on 10 September 1880,’ Secret.; Brooke and Sorensen, eds., *The Prime Ministers’ Papers: W.E. Gladstone Volume III: Autobiographical Memoranda, ‘Appendix 2, Additions to Volume I,’* 24 Temmuz 1894, 252-4.

32 BL GP Add MS 56645 unfoliated, ‘Miscellaneous correspondence and papers 1855-97’; Brooke and Sorensen, eds., *The Prime Ministers’ Papers: W.E. Gladstone Volume III: Autobiographical Memoranda, ‘21 Mayıs 1880 Conversation with Aristarchi Bey, Turkish attache at Paris,’* 57.

33 Hansard Parliamentary Debates, third series, 253 (18 Haziran 1880), cc297-9.

görüşünü benimsemesi ve Mısır'ın işgalinde karar mercii olmasıdır. Özellikle Mısır'ın işgaline temel neden gösterilen Osmanlı'nın haraç kredilerini ödeyememesi ve bu hisselerde Gladstone'un kişisel hisselerinin de olması pragmatist bir politikacı olduğunu da göstermektedir.

1890'lı yıllarda ise Ermeni cemaati ve Gladstone arasındaki iletişim gerek İngiltere'de Ermeniler adına yardım kampanyaları gerekse de Gladstone'un parlamentoda Ermenileri savunan konuşmalarıyla devam etmiştir. Dolayısıyla, Ermeniler lehlerine aracılık faaliyetlerinde bulunduğu inandıkları İngiliz Hükümeti ve Gladstone'a her fırsatta başvurmuşlardır. Ermeni Vatanperver Cemiyeti adına yaptığı bir yazışmada cemaatin önde gelen isimlerinden Sevasly:

Padışah'a saygı duyduğumuzu, hükümdarlığımı tanıdığımızı ve Ruslara katılmak niyetinde olmadığını tekrar ediyorum. Bizim istediğimiz şey dünyanın hiçbir milletinden esirgenmeyen sıradan bir ıslahatın yapılmasıdır. Mösyö Gladstone'un himayesi altındayız. Kendisi parlamentoda hakkımızda ihtiyatlı konuşmuşsa da ona olan güvenimiz devam etmektedir. Ancak Rüstem Paşa'nın her söylediğini yapan Marquis de Salisbury'nin bizim için hiçbir şey yapmak istememesinden dolayı üzgünüz. Oysa İngiltere Hükümeti durumumuzu düzeltmeye mecburdur. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Kıbrıs Sözleşmesi bu ifademi doğrulamaktadır.³⁴

Tüm bu gelişmelerle birlikte Gladstone'un bu dönemde iktidarda olmayışına Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Ahmet Rüstem Paşa şükrettiklerini belirtirken, liberal partinin uzun zaman iktidara gelmemesini temenni ettiklerini belirtmektedir.³⁵ “Unspeakable” yani “konuşulmaz” kelimesinin Gladstone tarafından Türk yöneticiler için Gladstone'un icat ettiğini belirterek Münir Paşa ise Gladstone'un “Ermeni Sorunu”nun da önemli bir konumda olduğunu her defasında dile getiriyordu.³⁶ Osmanlı yönetimi Gladstone'un Bulgar Sorunu'ndaki lider rolünün “Ermeni Sorunu”nda da tekrarlanabileceğini düşünmekte, bu nedenle de Gladstone'un Ermenilere destek vermemesini istemektedir. Gladstone'un Türk İmparatorluğu'nu sevmemesine rağmen, tarafsızlığının Türk Hükümeti lehine çevirerek yönetime katkıda bulunabileceğine inanılıyordu.³⁷ Rüstem Paşa bu nedenle Gladstone'un rızasıyla Londra ve ülkenin diğer şehirlerinde Türklere karşı Ermeni ayaklanmalarını durduracaklarına dair İngiliz Hükümeti'nden garanti istemiştir. Rüstem Paşa aynı zamanda Gladstone'un fikirlerini doğrudan kendisine ilettiğini ve son günlerde Gladstone'un kötü sağlığı nedeniyle olaylar konusunda bilinçsiz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Gladstone'un Ermenileri kışkırttığı düşüncesini şiddetle reddetmiş, büyükelçiye anarşizmi ve provokasyonu uzun yaşamı boyunca asla desteklemediğini anlatmıştır.³⁸ Bunun yanında Bab-ı Ali'ye karşı İngiliz politikasının yürütülmesinde

34 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS, 2823/8. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri I 1845-1890* (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2004), 211.

35 BOA, Y. PRK. ESA (Yıldız Foreign Section), 12/58, 241.

36 BL GP Add MS 44520 ff.170-3, 'Munir Pasha to Gladstone,' 2 Mayıs 1895.

37 BOA, ESA, 17/79. 10 Temmuz 1893; British-Armenian relations in Ottoman Archives, II, 107-8.

38 BOA HR.SYS 2819/39. 23 Haziran 1893; British-Armenian relations in Ottoman Archives, II, 77.

Salisbury'nin Hristiyanlığa duyarlılığından memnun olduğu açıktır. Sultan II. Abdülhamid ise Ermeniler'in ve garantör devletlerin reform talepleri konusunda çekinceliydi ve bu girişimlerin bağımsızlık yolunda atılan adımlar olduğunu biliyordu. Bu noktada Ermeniler ise daha da örgütlenerek silahlanmış ve yaşadıkları bölgelerde isyanlar ve karışıklıklar çıkartmışlardır.

Buna rağmen, Gladstone'un 4. hükümeti 1892 ve 1894 yılları arasında devam etmiş ve hükümetini İrlandalı milliyetçilerin desteğiyle kurduğu için bu dönemde dış politikada özellikle İrlanda'daki Home Rule ile uğraşmıştır. Gladstone'un 3 Mart 1894'te istifası ile Rosebery'nin başbakan olması Gladstone'un "Ermeni Sorunu"ndaki resmi çabalarını tersine çevirmekteydi. Gladstone'un "Ermeni Sorunu"na asıl olarak girişi ve ivme kazandırması ise 1894-96 yıllarında gerçekleşen Ermeni isyanları dönemine rastlamaktadır. 1894 yılında Sasun bölgesinde gerçekleşen isyanlar Ermeni cemaatini birleştirirken, Gladstone gelişen olaylardan Sultan II. Abdülhamid'i sorumlu tutmaktadır. 29 Aralık 1894'te Ermeni temsilciler heyetinin Hawarden'deki evine ziyaretinde, Gladstone yaşananların yirmi yıl önceki Bulgar meselesindeki gibi tekrarlandığını belirtmiştir:

Genel nefret haykırışının zamanıdır. Yalnızca insan sesiyle değil fakat belgelerle kötülüğe karşı olan bu haykırış ihlal edilmiş insanlıktan yükselmeli ve Sultanın kulaklarına ulaşarak duymasını sağlamalıdır. Tabii, bu etkiyi onda sağlayabilirse.³⁹

Dönemin Başbakanı Lord Rosebery ise Gladstone'un Ermenilerle ilgili görüşlerine katılmamaktaydı. Buna karşın, Gladstone Lord Rosebery'i her seferinde Ermeni meselesinde daha aktif bir yol izlemeye davet etmekteydi. Dini inancını her platformda ön planda tutan Gladstone için Ermenilerin de diğer Hristiyan azınlıklar içinde daha dindar bir millet olması önemli bir faktördü. Bu "kutsallıktan" hareketle, Lord Rosebery'i de bu yönde ikna etmeye çalışmaktaydı:

Ermenistan'daki son durum ile ilgili bilgim yok. Buna karşın James Bryce Sultan'ın uygulamalarına ilişkin raporların içler acısı olduğunu söyledi ve "Ben de bunların arkasında onun olduğu fikrine kapıldım, eğer doğruysa tuhaf. Ermenileri 'Zeki ise dindar' olarak tanımlıyorsun ve ben onların zeki olduklarını duymadım. Şüphesiz ki zekiler & dindarlar diğer ırkların arasında büyük ihtimalle, konuyu dış dünyaya taşıdıkları ve buradan geliştirdiklerinde. Kızıl Sultan adlı bir hikâye okuyorum. Benim güvenilir tavsiyelerim olmadan bunu okumayın."⁴⁰

Gladstone'un Sultan II. Abdülhamid'e yönelik antipatisiyle pekiştirdiği politikası, 1895 yılında yine halk kampanyalarına dönerek ve Türklere karşı nefret söylemlerini daha

39 Francis W. Hirst, "Gladstone's Fourth Premiership and Final Retirement 1892-7," *The Life of William Ewart Gladstone* içinde, ed. Wemys Reid (London: Cassell and Company Lmted., 1899), 721-36, 734.

40 Mr. Gladstone'dan Lord Rosebery'e, 12 Ağustos 1893; Henry C. G. Matthew, *The Gladstone Diaries, Vol. XIII: 1892-6*, 277-8.

da arttırarak devam etmiştir. Özellikle Radikaller ve Lord Russell gibi isimler kendisini desteklemiştir. Ermeniler’i destekleyen ve özellikle II. Abdülhamid’e yönelik propagandalar Bulgar ajitasyonunda olduğu gibi St. James Hall’da düzenlenen ulusal konferansla devam etmiştir. Gladstone yine bir otorite kabul edilerek bizzat Ermeni Heyeti Başkanı Francis Seymour Stevenson tarafından konuşma yapmak üzere davet edilmiştir. “Ermeni Sorunu”nda retorliğini daha da kuvvetlendirdiği ve Osmanlı yönetimine yönelik sert söylemlerde bulunduğu görülmektedir:

İstanbul’daki katliamların öncekilerine göre farkı bunun ahlaki açıdan da alçaklıklara sahip olması ve bunda da mükemmel bir küstahlık da olması. Eğer Sultanın yaptıklarını sözlere dökerek olursak: “Sizin sabrınızı uzak yerlerde denedim ve şimdi de bunu gözlerinizin önünde deneyecek ve başkenti boşaltacağım. Önceki yaptıklarım göre hassasiyetlerinizin etkili bir şekilde provoke edilmediğini gördüm. Yanınıza geleceğim ve uzun zamandır uyuyan gazabınızı uyandırıp uyandıramayacağımı anlayacağım.”⁴¹

Gladstone, Ermenileri kıskırtmak suçlamalarını şiddetle reddetti ve büyükelçiye, uzun yaşamı boyunca tutarlı çizgisinin bir parçası olan anarşizmi ve teşvikleri asla desteklemediğini temin etti. 24 Eylül 1896’da Gladstone son büyük konuşmasını Liverpool’daki Hengler’in Sirki’nde yaptığında sadece Ermeni meseleleriyle ilgili önemli noktalara değinmekle kalmadı, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu ile olan deneyimini ilk döneminden bu yana ana hatlarıyla açıkladı. “Ermeni Sorunu”nun ve dolayısıyla Hristiyan azınlıkların sorunlarının ilk kez gündeme gelmediğini ve yalnızca “Muhammed fanatizmi” tarafından desteklendiğini değil, Türk Hükümeti’nin kasıtlı politikası olduğunu ileri sürüyordu:⁴² “Her şey 1876’da başladı” diyor ve bu olaylar zincirinde Sultan’ın kişisel sorumluluğuna ikna olmuş durumdadır. Avrupa’daki tüm mahkemelerin temsilcileri gözünde katliamların sorumlusunun Sultan olduğunu ileri sürerken, cezasız ve sağlam kalmaması gerektiğini ileri sürmektedir.” Gladstone’a göre Sultanın bu düşüncelerinden üstesinden yalnızca Ermeni ulusunun sesiyle gelinebilirdi.⁴³

Sonuç

1898’de Gladstone öldüğünde özellikle Bulgaristan, Karadağ, Ermeni ve Yunan topluluklarından temsilciler ve politik konfederasyonlar cenazesinde hazır bulundu. Karadağ Prensi Nicholas, telgrafında “Karadağ, Karadağlıların kalbine dolanmış gerçek, güçlü bir arkadaşını kaybetti”⁴⁴ derken Yunanistan Kralı ise mektubunda “Yunanistan, ülkenin isteklerini sık sık destekleyen harika sesi büyük İngiliz devlet

41 ‘Ermeni Sorunu üzerine Bay.Gladstone,’ The Times Gazetesi, Eylül 25, 1896.

42 BL GP Add MS 44776 fols. 145-53, fols. 152-3, 8 April 1895, ‘Memorandum of proceedings in 1880 with relation to the unfulfilled covenants of the Treaty of Berlin.’

43 “Mr. Gladstone on the Armenian Question,” *The Times*, Eylül 25, 1896, <https://www.gale.com/intl/c/the-times-digital-archive>.

44 “Gladstone’s funeral,” *The Dundee Courier & Argus*, Mayıs 24, 1898, <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>.

adamını en içten şükranlarla hatırlayacak. Hafızası bu ülkeye hiç değmeyecek”⁴⁵ yazmıştır. Ermeni heyetinin 1895 yılında Hawarden’deki evini ziyareti sırasında kendisine hediye ettiği Kızıl işlemeli ipek mendil sağ ayağına konulmuştur. II. Abdülhamid ise cenazeye hiçbir Türk temsilcinin katılmamasına dair özellikle talimatta bulunmuştur.

1832’de parlamentoya girdiği andan itibaren koyu Evanjelik inancı ekseninde şekillendirdiği görüşleri, popülist söylemleri ve hitabet yeteneği ile iç ve dış politikada karar alma süreçlerinde etkili olmuştur. İngiltere’nin Doğu siyaseti, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaya dayansa da Gladstone’un 5 Eylül 1876 tarihinde yayınladığı “Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu” adlı kitapçığı Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik stratejilerde dinamiklerinde değişmeye başladığı tarih olmuştur.

Ermeniler ile ilgili gelişmeleri tüm hayatı boyunca yakından takip etse de Gladstone’un Ermenileri diğer azınlıklara göre pasif bir direnişle desteklediği görülmektedir. Bunun nedeni, daha çok siyasi kaygılar ve kişisel nedenler olarak görülebilir. Bulgar ajitasyonunda olduğu gibi şartların olgunlaşmadığı hükümetinin veya Liberal Parti’nin lehine kullanabileceği aktif bir propaganda konusu olmadığı için desteğini daha ziyade toplantılar ve reformlar ekseninde vermiştir.⁴⁶ Ermeniler ise tutucu bir Hristiyan olmasından hareketle her seferinde Gladstone’a başvurarak bozgunculuk hareketlerinde onu kendilerine lider olarak görmüşlerdir. Örneğin devlet kademesinde önemli bir mevkideki Ermeni bir memur, Ermenilerin bozgunculuk yolunda çok ileri gittiklerini ve Mösyö Gladstone’un bunların isteklerini desteklemeye fazlasıyla eğilimli olup kendisinin de Ermeni ve Hristiyan olmasından ötürü bu konuya dair uygun bir şekilde mektup yazması durumunda Gladstone’un çekinmeden cevap verebileceğini düşünerek Gladstone’a tarafsız kalması konusunda bir mektup gönderilmesinin devlet açısından faydalı olacağını Padişaha arz etmiştir:

Dirayet, anlayış ve hümanistliği ile tanınan Mösyö Gladstone’un Osmanlılarla İngilizler arasında asırlardır süregelen dostane ilişkileri dikkate almadan, sonuç alınması imkânsız olan böyle bir hareketi onaylayarak Ermenilere yardım sözü vermeyeceği açık olduğundan kendisinin bu yolda bir mektup yazmasına gerek olmadığı büyük memura cevap olarak bildirilmiş ve yaptığı teklif reddedilmiştir.⁴⁷

Ermeniler’in bu düşüncelerine ise Gladstone’un her zaman ihtiyatlı ve pragmatik yaklaştığı görülmektedir. Osmanlı imparatorluğu konusundaki endişesinin ise hiçbir zaman Müslüman Türklerin Hristiyan azınlıkları yönetmemesi gerekliliğinden uzaklaşmadığı görülmektedir. Koyu Evanjelik inancının beslediği siyasi görüşleriyle tutarlı olarak 1876-8 Yakın Doğu Krizi ve Berlin Antlaşması ile Ermenilerin de kaderine yön veren Gladstone’un Sultan II. Abdülhamid’e duyduğu kümülatif öfke ise göz ardı edilmemelidir. Sonuç olarak 1874 ve 1880 yıllarından yola çıkarak İngiltere

45 “The Dead Leader,” *The North-Eastern Daily Gazette*, Mayıs 21, 1898, <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>.

46 BOA, HR. SYS, 2823/47; ‘Konu: Mösyö Gladstone tarafından Agopyan’a yollanıp Standard gazetesinde yayınlanan mektubun ekte gönderildiği’

47 BOA, HR. SYS, 2819/28_2. 13 Haziran 1893.

için “Ermeni Sorunu” tarih yazımının çözümlenmesi liberal liderlerin kişisel çıkarları, siyaset propagandaları, görüşleri, önyargıları ve bunları özellikle Disraeli Hükümeti’ne karşı Türkofobik bir düzlemde bir araya getirmeleri ile açıklanabilir. Bu nedenle Gladstone’un özellikle 1880 yılında başbakanlığa gelmesinden sonra etkilediği isimlerin ve misyonerlerin Anadolu’daki Ermeni toplumuyla ve isyancılarıyla ilişkileri bu düzlemde açıklanabilir. 1895’te Chester’da söylediği “Ermenilere hizmet insanlığa hizmettir”⁴⁸ deyimini halen daha kullanmaları ya da halen daha Avrupa Parlamentosu’nda ve ülkelerin iç siyasetlerinde “Ermeni Sorunu”nu dile getirmeleri ancak böyle açıklanabilir. Günümüzde kütüphane olarak kullanılan Gladstone’un Hawarden’deki malikânesinde ise 24 Nisan ‘Ermeni soykırımını anma günü’ olarak devam etmekte ve Gladstone’un “insanlığa ve medeniyete karşı işlenen bu suça” tepki gösterdiği belirtilmiştir.⁴⁹ Hristiyan insancılık propagandasının Gladstone’un görüşlerinde oluşması 1876 yılından öncesine dayanmaktadır. Bu fikrin sistematik bir şekilde uygulanması ise asıl konumuz olan Ermenilerle ilişkilerinde daha da belirginleşmektedir. Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde ise dostane ilişkilerin yerini Hristiyan insancılık düşüncesi alırken, Gladstone gayrimüslim azınlıkların gözünde bir kahraman olarak görülmektedir.

---

48 “To serve Armenia is to serve civilization,” William E. Gladstone, erişim tarihi Kasım 23, 2019, <https://www.gladstoneslibrary.org/news/volume/24th-april-genocide-day-armenia>.

49 Peter Francis, Gladstone Kütüphanesi müdürü, erişim tarihi Kasım 23, 2019, <https://www.gladstoneslibrary.org/news/volume/24th-april-genocide-day-armenia>.

Kaynakça

- Ahmed Rüstem Bey. *The World War and the Turco-Armenian Question*. Çeviren Stephen Cambron. İstanbul: 1918.
https://issuu.com/lalemis/docs/ahmet_rustem_bey__the_world_war_and_eefa2138b0a267.
- Aydın, Mithat. “İstanbul Konferansı (1876)’na giden yolda İngiltere’nin “Doğu” Politikası.” *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2, no. 17 (2005): 69-78.
- Bassett, Arthur Tilney. *Gladstone to His Wife*. London: Methuen Co. Ltd., 1936.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz ilişkileri I 1845-1890*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 67, 2004.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz ilişkileri II 1891-1893*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 67, 2004.
- Bebbington, David. *The Mind of Gladstone: Religion, Homer and Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- BL (British Library) GP (Gladstone Papers) Add (Additional) MS (Manuscripts) 44790, fols. 107-110, “Autobiographical Retrospect,” fol. 107.
- BL GP Add MS. 44776 fols. 145-53, fols. 152-3, 8 April 1895, “Memorandum of proceedings in 1880 with relation to the unfulfilled covenants of the Treaty of Berlin.”
- Black, Jeremy. *Trade, Empire and British Foreign Policy, 1689-1815*. London: Routledge, 2007.
- Brooke, John., ve Mary Sorensen, eds. *The Prime Ministers’ Papers: W.E. Gladstone Volume III: Autobiographical Memoranda 1845-1866*. London: H.M.S.O, 1971.
- Çiçek, Nazan. *The Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century*. London: Tauris Academic Publishing, 2010.
- “Ermeni Sorunu üzerine Bay Gladstone.” *The Times*, Eylül 25, 1896.
- Foot, Michael R. D. ve Henry C. G. Matthew, eds. *The Gladstone Diaries, vol. i, 1825-1832*. Oxford: Clarendon Press, 1968.
- Foot, Michael R. D. ve Henry C. G. Matthew, eds. *The Gladstone Diaries, vol. IV*. Oxford: Clarendon Press, 1968.
- George, David Lloyd. *The Truth About The Peace Treaties, Volume: II*. London, 1938.
- Gladstone, William E. *The State in Its Relations With the Church*. London: John Murray, 1838.

F. Begüm Yıldızeli

- Gladstone, William E. *Church Principles Considered in Their Results*. London: John Murray, 1840.
- Gladstone, William E. *The Slavonic Provinces of the Ottoman Empire*. London, 1877.
- Gladstone, William E. *Political Speeches in Scotland, November and December 1879*. London: W. Ridgway, 1879.
- “Gladstone’s funeral.” *The Dundee Courier & Argus*, Mayıs 24, 1898.
<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>.
- Guedalla, Philip. *The Queen and Mr. Gladstone 1880-1898*. London: Hodder & Stoughton Limited, 1933.
- Gurun, Kamuran. *The Armenian File The Myth of Innocence Exposed*. London: Palgrave Macmillan, 1986.
- Hirst, Francis W. “Gladstone’s Fourth Premiership and Final Retirement 1892-7.” *The Life of William Ewart Gladstone* içinde, edited by Reid, Wemys, 721-36. London: Cassell and Company Lmted., 1899.
- Karaca, Taha N. *İngiltere Başkanı Gladstone’un Osmanlı’yı Yıkma Planı: Büyük Oyun*. İstanbul: Timas Yayınları, 2011.
- Lane-Poole, Stanley. *The Life of Right Honourable, Viscount Stratford De Redcliffe, Vol II*. London: Longmans & Green and co., 1888.
- Matthew, Henry C.G. “Gladstone, Vaticanism and the Question of the East.” *Studies in Church History* 15 (1978).
- Morley, John. *The Life of William Ewart Gladstone, Volume II (1859-1880)*. London: Macmillan and Co., Limited, 1911.
- Morley, John. *The Life of Gladstone*. Great Britain: Wyman & Sons Ltd., 1903.
- Salt, Jeremy. “Britain, the Armenian Question and the Cause of Ottoman Reform: 1894-96.” *Middle Eastern Studies* 6, no. 3 (July 1990): 308-328.
- Salt, Jeremy. *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians*. Routledge, 1993.
- Salt, Jeremy. “The Narrative Gap in Ottoman Armenian History.” *Middle Eastern Studies* 39, no. 1 (January 2013): 19-36.
- Shannon, Richard. *Gladstone, Vol. I 1809-1865*. London: Hamish Hamilton, 1982.
- Sonyel, Salahi R. *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy*. London, 1987.

Stead, William T. “Mr. Gladstone, Part I.” *The Review of Reviews V*, (April 1892): 345-362. Erişim tarihi Nisan 6, 2018.

<http://www.attackingthedevil.co.uk/reviews/glad1.php>.

“The Dead Leader.” *The North-Eastern Daily Gazette*, Mayıs 21, 1898.

Toynbee, Arnold J. *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation; with a speech delivered by Lord James Bryce in the House of Lords*. London: Hodder&Stoughton, 1918.

United Kingdom. *Hansard Parliamentary Debates.*, 3d series (1854): 131, cc 357-440.

“Rus Kışı”: Çarlık Hükümeti ve Taşnaksutyun Davası (1908-1912)

Onur ÖNOL*

1908’de başlayıp dört yıl süren Taşnaksutyun davasını sıradan bir hukuki süreç olarak değerlendirmemek gerekir. Bu dava vasıtasıyla Çarlık Rusyası 19. yüzyılın sonlarından beri kötüleşen ve 1903’te dibe vuran Rusya Ermenileri ile ilişkilerini yeniden formüle edebilme fırsatı bulmuştur. Hem iç politika hem de dış politika yansımaları olan bu dava Çarlık idaresinin Rusya Ermenilerinin üç siyasi unsuru olan Taşnaksutyun, Ermeni Kilisesi ve Ermeni burjuvazisiyle olan ilişkilerinin geçirdiği dönüşümün önemli bir parçasıydı.¹

Dava sürecine geçmeden önce 20. yüzyıl başında Çarlık idaresi ve Rusya Ermenileri arasındaki ilişkilerin durumunu gözden geçirmek gerekir. Rusya Ermenilerinin üç önemli siyasi unsuru olan Taşnaksutyun, Ermeni Kilisesi ve Ermeni burjuvazisi ve Çarlık idaresi arasındaki ilişkiler 1903’te dibe vurmuş durumdaydı. Ermeni milliyetçi hareketinden rahatsız olan merkezi hükümet bu tarihte Ermeni Kilisesi’nin mallarını müsadere etme kararı almıştı. Bu hamleyle beraber Çarlık idaresiyle arası bozulan bu üç unsurdan ikisi için durum 1905’te kısmen düzelecekti. Bunun en önemli sebebi ise bu tarihte İllarion Vorontsov-Daşkov’un bölgeye Kafkasya naibi olarak atanmasıydı. Zaten 1905 Devrimi sebebiyle kaynak olan bölgede istikrar yakalanabilmesi için Rusya Ermenilerinin Çarlık rejimi ile barışması gerektiğine inanan Vorontsov-Daşkov’un da ısrarıyla en kritik adım atıldı ve müsadere kararı iptal edildi. Bu sayede Ermeni Kilisesi ve Ermeni burjuvazisi ile Çarlık idaresi arasındaki ilişkiler 1905’ten itibaren düzelmeye başladı.

Fakat aynı şeyi Taşnaksutyun için söylemek mümkün değildi. Müsadere kararı sonrası Çarlık Rusyası’na savaş ilan eden Taşnaksutyun bu tutumuna kararın iptali sonrasında da devam etti. Burada birkaç faktörden söz edebiliriz. Birincisi Taşnaksutyun 1905 Devrimi sırasında diğer devrimci partilerle, özellikle sosyalist partilerle daha yakın ilişkiler içerisine girmişti. Bu durum partinin Çarlık rejimine bakışını ve söylemini

---

* Dr., TED Üniversitesi Temel Bilimler Birimi Öğretim Görevlisi

1 Bu sunum metninde yer alan argüman ve detaylar için lütfen konu hakkındaki kitabımın ilgili bölümüne başvurunuz. Onur Önol, *The Tsar’s Armenians: A Minority in Late Imperial Russia* (London: I.B. Tauris, 2017), 43-70.

daha keskinleştirdi. Diğer bir faktör ise 1905 Devrimi sırasında Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında yaşanan çatışmalarla alakalıydı. Bu çatışmalarda Ermenilerin silahlı gücü olan Taşnaksutyun'a göre Çarlık idaresi bu çatışmaların baş sorumlusuydu. Bu yüzden müsadere kararının iptali sonrasında dahi parti özellikle Azerbaycanlılardan yana tutum sergilediğini düşündüğü Çarlık görevlilerine suikast düzenlemeye devam etti. Dolayısıyla Rusya Ermenilerinin siyasi gücünü elinde tutan üç unsurdan bu dönemde en güçlüsü olan Taşnaksutyun ile Çarlık idaresi arasındaki ilişkileri düzeltmeye ne müsadere kararının iptali ne de Ekim Manifestosu yetmemiştir.

1907'ye gelindiğinde devrimin yarattığı çalkantı Kafkasya'da da durulmuştu. Vorontsov-Daşkov'un itidal siyaseti meyvelerini veriyor, Ermeni Kilisesi'nin ve Ermeni burjuvazisinin rejim ile yakınlaşması da devam ediyordu. Fakat Taşnaksutyun hem bu iki unsur içerisinde hem de kitleler üzerindeki etkisini koruyordu. Bunda 1903-1907 arası dönemde Rusya Ermenilerinin silahlı gücü olmalarının getirdiği prestijin önemli bir rolü vardı. Vorontsov-Daşkov'a göre siyasi, ekonomik ve dini sebeplerden ötürü Ermeni Kilisesi ve Ermeni burjuvazisi daha sosyalist bir çizgiye geçen devrimci Taşnaksutyun ile arasına zamanla daha fazla mesafe koyacaktı. Ekonomik ve siyasi olarak partiyi zayıflatacak bu duruma ek olarak, Taşnaksutyun'un hedeflediği gibi özerklik gibi bir derdi olmayan kitlelerin partiye verdiği destek de bölgedeki barış ortamıyla azalacaktı. Vorontsov-Daşkov bölgedeki polisiye önlemler de iyileştirildiğinde, arkasındaki desteği azalacak partinin Güney Kafkasya'daki faaliyetlerinin zaman içerisinde biteceğini öngörüyordu.

1907 itibarıyla bütün Çarlık idarecileri Vorontsov-Daşkov gibi iyimser değildi. Bunlardan biri 1906'da başbakan olan Pyotr Stolipin idi. İçişleri Bakanı olduğu dönemden itibaren imparatorluk çapında devrimci hareketi geriletken Stolipin'e göre Güney Kafkasya hala en sorunlu bölgelerden biriydi. Ekonomik ve stratejik olarak kritik bu bölgede Taşnaksutyun gibi bir partinin varlığından memnun olmayan başbakan, naibin ılımlı metotlarının sonuç getirmediğini düşünüyordu. Stolipin imparatorluğun geri kalanında kendisinin direktifiyle alınan katı hukuki ve polisiye tedbirler Kafkasya'da alınmadığı için hala Taşnaksutyun gibi partilerin etkinliğini sürdürdüğüne inanıyordu. İkili arasındaki yazışmalarda bu durum kendisini belli ediyordu. Vorontsov-Daşkov'dan daha sert tedbirler almasını isteyen başbakanın partinin arz ettiği tehlikeyle alakalı vurguladığı önemli birkaç boyut vardı.

Bunlardan biri partinin 1907'deki kongresinde sosyalizmi resmi olarak parti programına alarak hem imparatorluk çapında hem de Avrupa'daki daha geniş sosyalist ağın bir parçası olmasıydı. Parti bu sayede hem yurt içinde hem de yurt dışında diğer sosyalist partilerle iş birliği yapabiliyor hem de giderek kitlelerin ilgisini çeken sosyalizmin cazibesinden yararlanıyordu. Her ne kadar parti içerisinde bu çizgiye kaymak konusunda itirazlar gelse de bu gidişat devam etti. Öte yandan da bu yeni çizginin bir sonucu olarak siyaseten özerklik ve üretim araçlarının kamulaştırılması gibi yeni amaçlara sahip olan ve bu amaçlar için terörü meşru gören parti St. Petersburg'un dikkatini giderek daha fazla çekiyordu.

1908 itibarıyla, başkentte Taşnaksutyun ile ilgili artan endişelerin diğer bir kaynağı da İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişen meşrutiyet yanlısı hareketlerdeki rolüydü.

İran'da Rusya'nın Şah yanlısı tutumunu eleştiren ve muhalefeti aktif olarak destekleyen parti başkentte tepki çekiyordu. Üstelik buradaki faaliyetleri için Güney Kafkasya'yı bir üs olarak kullanması bölgenin iç istikrarı için de tehlikeliydi. Benzer şekilde, Taşnaklar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyet yanlısı hareketin baş aktörü İttihat ve Terakki Cemiyeti ile iş birliği içerisindeydi. Bunlara ek olarak, Başbakan Stolipin'e bu dönemde gelen bazı raporlar partinin Rusya Ermenileri üzerindeki etkisinin devam ettiğini ve partinin ciddi bir insan kaynağına ve finansal desteğe sahip olduğunu işaret ediyordu.

Baştan beri Vorontsov-Daşkov'un ılımlı politikalarından hoşlanmayan ve bunların sonuç getirmediğini düşünen Stolipin için gidişat daha kararlı adımlar atmaya gerektiriyordu. Bölgedeki en tehlikeli siyasi parti olarak gördüğü Taşnaksutyun'un belini kırabilecek bir adım için başbakan 1908'de düğmeye bastı. Adalet Bakanı Şçeglovitov'dan yardım alarak başlaması emrini verdiği soruşturma kısa bir sürede büyük bir davaya dönüşecekti. Şçeglovitov bu soruşturmayı yürütmesi için güvendiği bir savcı olan Ljin'i tercih etti. Partiye yöneltilen suçlamalar arasında Çarlık idarecilerini ve Rusya Ermenilerini terör eylemleriyle öldürmek veya yaralamak, Rusya İmparatorluğu'nun hali hazırdaki devlet yapısını ortadan kaldırmak bulunuyordu.

Bu iddialarla başlayan soruşturma kapsamında partinin Doğu Bürosu'nun yöneticileri ve partiye bağlı bulunduğu iddia edilen yüzlerce Rusya Ermenisi sorgulandı ve tutuklandı. Bunların arasında partinin kurucularından olan Stepan Zoryan ve ünlü şair Tumanyan da vardı. Daha şaşkıncı olan ise Melik Azaryants gibi bilinen iş adamlarının ya da bazı din adamlarının da partiye ilişkisi olduğu iddiasıyla tutuklanıp hapse atılmalarıydı. Soruşturmanın ilk safhasındaki bulguları değerlendiren savcıya göre partinin amaçları arasında Çarlık Rusyası'nın devlet yapısını yıkmak vardı ve parti bu amaç için terör eylemlerini uygulamaktan kaçınıyordu.

Zamanla Rusya Ermenilerinin bütün katmanlarından birçok şahsın soruşturmaya dâhil edilip tutuklanması sebebiyle davanın partiyi değil tüm Ermenileri hedef aldığı yönünde bir algı oluşmaya başladı. Böyle düşünenlerden biri de Vorontsov-Daşkov idi. Kendisine danışılmadan başlanan bu davanın ilk döneminde izlenen bu katı metotlar onu endişelendiriyordu. Davanın ele alınış biçiminin yarattığı tedirginliği ve Ermenilerin kitlesel olarak devrimci harekete destek vermediğinin altını çizen naip, Ermeni Kilisesi ve burjuvazisi ile 1905'ten beridir düzelme eğilimine giren ilişkilerin tekrar bozulma riskini de Stolipin'e işaret etti.

Davanın bu aşamasında yaşananlar Taşnakları Rusya'ya karşı daha da saldırgan olmaya itecekti. Kongrelerinde Çarlık idarecilerine yönelik suikastlara devam edileceğini açıklayan parti, aynı zamanda davanın tüm Rusya Ermenilerini hedef aldığı propagandasıyla Avrupa'da da Çarlık Rusyası eleştirilerini sürdürüyordu. Bu eleştirilerin en yoğun olarak yapıldığı mecralardan biri de İkinci Enternasyonal idi. Taşnaklar Çarlık rejimiyle savaşa çağırdıkları diğer sosyalist partilerden yardım alarak intikam almayı planlıyordu.

Davanın seyrine kayıtsız kalmayan diğer bir grup da Osmanlı Ermenileri idi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni kiliselerinde Rusya karşıtı konuşmalar yapılıyor, diğer

ülkelerin büyükelçiliklerine davayla ilgili protesto telgrafları gönderiliyordu. Osmanlı Ermenileri arasında giderek yaygınlaşan Rusya karşıtı tutum bazı Çarlık diplomatlarını endişelendirdi. Bu diplomatların Osmanlı Ermenilerinin böyle bir çizgiye gelmesinin sakıncalarına vurgu yapan raporlarının sayısı giderek artıyordu. Diğer taraftan, bu durumu Osmanlı Ermenilerinin devlete sadakatini arttırmak için bir fırsat olarak gören Osmanlı Hükümeti ise dava sürecinde yaşanan usulsüzlüklerle alakalı Rusya'yı uyardı.

Davanın ilk aşamasının hem iç hem de dış politikada yarattığı zorluklar St. Petersburg'da fark edilmişti. Aslına bakılırsa Stolipin, 1910 itibarıyla bu dava sürecini başlatırken koyduğu öncelikli hedeflerine ulaşmıştı. Dava başlamadan önce bölgedeki en tehlikeli devrimci parti olarak nitelendirdiği Taşnaksutyun'un Güney Kafkasya'daki örgütü dava süreciyle zayıflatılmıştı. Buna ek olarak, Taşnakların Ermeni Kilisesi ve burjuvazisi üzerindeki etkisi de asgariye indirilmişti. Dava hakkında hem içeride hem de dışarıda dile getirilen siyasi baskı ve kötü muamele konulu şikâyetlerden de rahatsız olan başkentteki çevrelerin de telkiniyle davada frene basıldı.

Kısa bir süre sonra soruşturma tamamlanarak iddianame hazırlandı ve tutukluların büyük bir kısmı (nihai oturumda yargılanacak 159 kişi hariç) salındı. Bu noktadan 1912 başlarında yapılmasına karar verilen davanın nihai oturumuna kadarki sürede Çarlık hükümetinin dava konusundaki daha ılımlı tavrı Rusya ve Osmanlı Ermenilerini küstürmemek için devam etti. Fakat Osmanlı Ermenileri dava hala neticelenmediğinden Rusya eleştirilerini sürdürürken, tutuklu Taşnakları destekleyici yazılar yazdılar ve bağışlar topladılar.

Ocak 1912'de başlaması planlanan nihai oturum yaklaşırken alınan istihbarat neticesinde oturumun kapalı gerçekleştirilmesine karar verildi. Davada yargılanan Taşnakların önemli bir avantajı onları savunacak tecrübeli ve çoğu Rusya'nın liberal ve sol çevrelerinden olan avukat kadrosuydu. Aralarında Aleksandr Zarudniy, Nikolay Sokolov ve Aleksandr Kerenskiy gibi isimlerin bulunduğu bu kadro daha davanın ilk günlerinde şok edici bir hamle yaptı. Savunma, soruşturma sırasında yalan beyan ve belgede sahtecilik yapıldığını iddia ederek bilirkişi talep etti. Kısa bir süre sonra davaya katılan bilirkişilerin savunmanın iddialarını doğrulaması sonucu ilk olarak Ljijn görevinden alındı.

Sonrasında davayı üstlenen müfettiş Aleksandrov'un da sahtecilik iddialarını doğrulamasıyla davanın seyri giderek Taşnaklardan yana kaydı. Mart 1912'de kararını açıklayan mahkeme sadece 52 kişiye ceza verdi. Davanın başlangıç aşamasında tutuklanan binden fazla kişi ve gösterilen sert tavır düşünüldüğünde bu çok hafif bir cezaydı. İşin daha da ilginç, karar sonrası hazırladığı raporunda Aleksandrov Ljijn'in bahsedilen usulsüzlükleri şahsi çıkar için değil yaşadığı psikolojik sıkıntılar yüzünden yaptığını not edince savcı psikiyatrik değerlendirmeye tabi tutulacaktı.

1912'de biten ve Rusya Ermenilerini derinden etkileyen bu davanın en net sonucu Taşnaksutyun'un Rusya İmparatorluğu'ndaki teşkilatının çökmesiydi. Bir yıl önce suikasta kurban giden Stolipin'in öncelikli hedefine dava sayesinde ulaşılmıştı. Bu çöküşün daha sonraki dönem için en önemli yansıması ise partinin umutlarını Osmanlı İmparatorluğu'na bağlaması olacaktı. Trablusgarp Harbi ile durumu daha da

karmaşıklaşan Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği hakkındaki belirsizliğe Taşnakların İTC ile olan anlaşmazlıkları da eklenince partinin Rusya'ya karşı takınacağı tavır giderek daha önemli olacaktı.

Kendisinin onayı olmadan başlayan bu davanın getirdiği sonuca bu dava süreci olmadan da ulaşılabileceğini düşünen Vorontsov-Daşkov'a göre en kritik mesele Taşnakların Ermeni Kilisesi ve Ermeni burjuvazisi üzerindeki etkisinin kalkmasıydı. Çarlık idaresine yakın olan bu iki unsurun sayesinde, Rusya Ermenileri Güney Kafkasya'da Çarlık idaresinin en önemli müttefikleri haline gelmişlerdi. Bu ittifak Kafkasya'daki Panislamizm korkusu sebebiyle Azerbaycanlılardan ve Sosyal Demokratlara kitlesel katılım göstermeleri yüzünden Gürcülerden çekinen Çarlık idaresi için ileriki yıllarda son derece önemli olacaktı. Son olarak, Rusya Ermenileri ile düzelen ilişkilerin bir de dış politika boyutu vardı. Kendi Ermenileri ile arasını düzeltten Çarlık Rusyası geleceği daha da belirsiz gözükken Osmanlı İmparatorluğu'nun olası bir çöküşü durumunda sempatilerine ihtiyaç duyacağı Osmanlı Ermenilerinin hamisi olarak 1912'de diplomasi sahnesine çıkması mümkün olabilecekti.

Ermenilerin Nazilerle İşbirliği

Gaffar Çakmaklı MEHDİYEV*

Giriş

Ermeniler Adolf Hitler'e karşı sempati duymakta ve Hitler'e atfedilen bir ifadeyi kendi aralarında sürekli tekrar ederek onu dünyanın gündemine taşımaktan keyif almaktadırlar. Güya Hitler, Yahudilere karşı soykırım uygularken "Türkler Birinci Dünya Savaşı döneminde Ermenileri yok ettiler, onlara ne yapıldı ki, bize de ne yapılsın?" demiştir. Bu tabir başka bir şekilde de sunulmaktadır. Hitlerle "Virtual Ermeni dayanışması" kurarak ona sempati duymaya başlayan milliyetçi Ermeni toplumu arasında -bu fikri "söylediğine" göre- "Belki Hitler de Ermeni olmuştur" diye düşünenler vardır. Fakat bilinen gerçek Hitlerin Ermeni olmadığı yönündedir. Yine de onun fikri faaliyetleri ile Ermenilerin zaman zaman yaptıkları arasında çok ilginç bir uyumluluk mevcuttur. Ermenilerin bazı dönemlerdeki ırkçı yaklaşımları Almanların 20-30'lu yıllardaki askeri doktrinine, yani Alman Naziliğine benzemektedir.

Bugün Ermeni iddialarını destekleyen çevreler, faşistlerle açık işbirliği içerisinde olan Garegin Njde'ye heykel diktirenler tarafından sıkça gündeme getirilen ve Hitler'in 22 Ağustos 1939 tarihinde Bavyera Alplerindeki Obersalzberg'de Polonya'nın işgali emrini verirken "Türkiye'de katledilen Ermenilerden şimdi kim hala bahsediyor?" şeklinde bir ifade kullanıp kullanmadığı tartışma konusudur. Yapılan araştırmalar sonucunda Hitlerle bağdaştırılan bu cümlenin hiç bir zaman kullanılmadığı ve Obersalzberg toplantısı tutanağı üzerinde tahrifat yapılarak bu cümlenin sonradan eklendiği ortaya çıkmıştır. Bu sözleri ihtiva eden ve sahte olduğu sonradan ispat edilen bir belge Nürnberg Mahkemelerinde Alman savaş suçlularının yargılanması sırasında delil olarak kullanılmak üzere mahkemeye sunulmuş, ancak savcılık bu belgenin doğruluğunu kabul etmemiştir.

Birçok Ermeni bilim insanı da dâhil olmak üzere, Ermeni toplumu içerisinde Artsruni'nin, Garegin Njde'nin, Andranik'in ortaya attıkları "Ermeni Ari ırkı", "Ermeni Ariliği", fikrini eleştirmek, bu düşüncenin mantık dışı olduğunu

---

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümü Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

söylemek yerine, bu fikri desteklemek aslında ilkesizlikten ileri gelmektedir. İnsanlığa zarar veren ve Naziliği yayanların kahraman olarak görülmesi ilkesizliktir. Bilimsel dayanakları olmayan tüm fikirlerin ortaya atılması da bu sebepten olmuştur.¹

Nazilerle işbirliği ispat edilmiş ve 25 yıl hapse mahkûm edilmiş birisinin kahraman olarak takdim edilmesi kabul edilemez bir durumdur. Garegin Njde, Hitler sempatzanı olduğunu ve Naziliği kendi düşünce sistemine dâhil ederek ona benzer bir öğreti kurduğunu inkâr etmemektedir. Onun faaliyetleri ve olaylara yaklaşımı faşizan olmuştur. Ermenistan’da bu konuyla ilgili bilimsel dayanakları olmayan fikirlerin ortaya atılması da ilkesizlikten meydana gelmiştir. Ermenistan şimdi de Almanya tecrübesiyle hareket etmektedir.

Almanların I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilere karşı duruşunun kökleri 19. yüzyıla dayanmaktadır. Bir devlet ve toplum olarak Almanya, Ermenilerin emperyalist politikalar için “feda edilebilir” olduğunu düşünmekteydi. Bununla birlikte Almanya, Ermenilere yönelik şiddeti meşrulaştırmaya alışmıştı. Bu nedenle bu bir düşmanlık meselesinden ziyade, Ermenilere yönelik şiddetin neden ‘meşrulaştırılabilir’ olduğuna dair gerekçelere dayanan çok karmaşık bir umursamazlıktı. Bu gerekçeler gerçek politikadan ırksal algılara kadar değişiklik gösteriyordu. I. Dünya Savaşı’nda müttefik olarak Osmanlılara güvenmenin hayati bir önemi vardı. II. Dünya savaşında da Almanlar böyle bir savaş ortağı aramaktaydılar. Ermeniler yine feda edilebilir olarak görülmekteydi. Hitler Ermenilerin, onun için ‘yedek Yahudiler’ olduğunu yazmıştı.

Nazilerle Ermeniler (Taşnaklar) arasındaki işbirliğinin ideolojik zemini 1930’larda döşenmeye başlanmıştır. Öncelikle Goebbels 1933 yılında Ermenileri Aryan olarak tanımlamıştır. Almanların İşgal Edilmiş Doğu Bölgeleri Bakanı Alfred Rosenberg, 1926-1936 yılları arasında Şarkiyat Enstitüsü’nün başında bulunan Dr. Artashes Abeğyan’ı Ermenilerin antropolojisini ve tarihini incelemek üzere bir komite kurmakla görevlendirmiştir. Komitenin 1934’te kurulmasından sadece beş ay sonra Rosenberg, Adolf Hitler’e Ermenilerin Aryan kökenli bir halk olduğunu gösteren bir rapor sunmuştur.²

1 Grigori Artsruni, *Doğu Meselesi* (Vostochniy Vopros, Tipografiya İ. A. Çantseva, Tiflis, 1876).

2 Eduard Abramyan, *Kavkaztsı v Abwehre* (Moskva: İzdantel Bistrov, 2006), 31-32.

December 21, 1944, press photo of Joseph Göbbels receiving a delegation of eastern volunteers on occasion of their presenting gifts to German children impacted by Allied bombing. The volunteer at the far right greeting the Propaganda Minister is an Armenian.

Resim 1 (21 Aralık 1944'te, Müttefiklerin bombalamasından etkilenen Alman çocuklarına hediye sunmak üzere Doğu Gönüllüleri'nden bir heyeti Joseph Goebbels kabul ederken basın fotoğrafı. En sağdaki gönüllü, Ermeni dilinde Propaganda Bakanını selamlıyor.)

Bu dönemden itibaren savaş sonuna kadar Almanya'daki Ermeniler, antik tarihleri, arı ırka aidiyetleri ve “1915-Ermeni Kırımı” üzerine onlarca kitap yayınlamıştır. “Ermenilik-Arılık”, “Zeytun”, “Ermeniler ve Almanların Tarihi Dostluğu”, “Arılar Sana Bakıyor”, “Gönüllülerimizin Tarihi Rolü” bunlardan bazılarıdır.³ Artashes Abeğyan ve Paul Rohrbach 1934 yılında “Aryan Ermenilerin Nazi Entelektüelleri ile İşbirliği” adında kitap yayınlamışlardır. Bu kitapta Ermenilerin ve Ermeni dilinin Aryan kökenli olduğu dile getirilmektedir. Ermeni kökenli Eduard Abramyan bu fikri tasdik etmiştir.

Abeğyan ve Ermenilerin Almanlarla Aynı Irktan Geldiklerini “Kanıtlayan” Çalışmalar

O yıllarda Alman Nazilerinin en yakınındaki kişi Artashes Abeğyan idi. Artashes Abeğyan⁴ 1878’de doğmuştur. 1922 sonbaharında ailesiyle birlikte Almanya’ya taşınmış ve Berlin’e yerleşmiştir. Abeğyan diğer Ermeni milliyetçisi Arşak Çobanyan’ın Fransa’da oynadığı rolü üstlenmek için Almanya’da ikamet

3 Ali Erdinç, “Alman Irkçılığı Nazi Ermeni İşbirliği,” *Aydınlık Gazetesi*, 28 Haziran, 2016, <http://www.aydinlikgazete.com/dunya/alman-irkciligi-nazi-ermeni-isbirligi-h88084.html>.

4 Johan von Leers, A. Abeghian ve Ewald Stier. *Armeniertum – Arivertum* (Potsdam: 1934), 49.

etmiştir. Almanya'nın 1922-1923 yılları arasında yaşadığı ciddi ekonomik krize rağmen Abeğyan "Hayrenik" gazetesinin yayınlanması için çalışmıştır. Berlin Üniversitesi Eğitim Bakanına Ermeni Araştırmaları Merkezi açılmasını öneren Abeğyan'ın bu fikri birkaç üst düzey Alman tarafından destek görmüştür. Rozenberg Abeğyan'a açık destek veren Naziler arasında yer almaktadır. Abeğyan'ın, 1921 yılında Talat Paşa'nın Soğoman Tehliryan tarafından öldürülmesi ve Tehliryan'ın beraat ettirilmesinde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Onun Almanya'da ne kadar büyük bir prestije sahip olduğunu kanıtlayan bir başka örnek, Abeğyan'ın 1929 yılında Berlin şehir yönetimini ikna ederek Talat Paşa'nın infaz edildiği sokağa "Armenische Straße" (Ermeni Sokağı) adının verilmesini sağlamış olmasıdır.

1933 yılında Almanya'da iktidara gelen Ulusal Sosyalistlerle Artashes Abeğyan çok iyi ilişkiler kurmuştu. Ülkedeki büyük Yahudi karşıtı hareketlere paralel olarak Ermeni karşıtı hareket ivme kazanmaya başladığı zaman, o çalışmalarına hız vermiştir. Bu dönemde Abeğyan, Ermenilerin de Aryan kökenli olduğunu anlatan pek çok makale yazmıştır. Bu makalelerde ayrıca Almanya'da yaşayan 5000-7000 kişilik Ermenilerle ilgili bilgiler vermiştir. 1939'da Alman İktidar Partisi'nin "Der Völkischer Beobachter" adlı gazetesinde yayınlanan Ermeni karşıtı yazıya itiraz eden Abeğyan, Hitler'in en yakınındaki kişilerle görüşerek Ermenilerin Almanlarla aynı ırktan geldiğini söylemiştir. Alman ırkçılığının ana ideologlarından biri olan Alfred Rosenberg'in öncülüğünde Ermenilerin kökeni ve Ermenilerin tarihi ile ilgili bir grup oluşturulmuştur. Üç bilim insanından oluşan bu grup bazı sorunlarla ilgilenmeye başlamıştır. 1940 yılında Berlin'de "F. A. Brockhaus" adlı yayınevi Abeğyan'ın "Ermeni Halkının Eposu" ve "Ermenistan-1940" gibi kitaplarını yayınlamıştır.

Ermeni Ulusal Konseyi ve Faaliyetleri

Artashes Abeğyan ve Almanya'da bulunan diğer Ermeni ideologlar, Türkiye'nin aşağılanması ve Türkiye hakkında olumsuz fikir oluşturulması için büyük bir rol oynamışlardır. Naziler tarafından Ankara'da casusluk görevi için gönderilenler arasında onlar yer almıştır. 15 Aralık 1942 tarihinde Doğu İşgal Bölgesi Dışişleri Bakanlığı himayesinde, Berlin'de bir Ermeni Lejyonu yaratılmış, Avrupa Ermenilerini temsil eden ulusal bir konsey kurulmuştur. A. Nalbandyan Ermeni Ulusal Konseyi'nin başkanı olmuştur. Birkaç ay sonra Ermeni Ulusal Konseyi, Ermeni Ulusal Meclisi haline gelmiştir. Artashes Abeğyan, Drastamat Kanayan, Njde, Abraham Gyulhandanyan (Başkan Yardımcısı), Tigran Bagdasaryan, Vahan Papazyan, David Davithanyan ve diğerleri de burada yer almıştır. 1943 yılındaki Alman Hükümeti, Ulusal Komiteleri Ulusal Hükümetlere dönüştürmüştür. A. Abeğyan bu hükümetin başkanı seçilmiştir. Von Higdendorf'un ifadesine göre, 1943'e kadar gelecekteki

konumu itibarıyla o, Ermenistan Başbakanı olarak kalır. Nazi planına göre savaşı kazandıktan sonra Kafkasya Reich Komiserliği yaratılacak ve komiserlik Shikedants tarafından yönetilecektir. Gelecek ülkelerinin ordularının temelini oluşturacak Ulusal Lejyonlar⁵ bir zorunluluk olarak bu yıllarda yaratılmıştır. Savaş esnasında Ermeni Lejyonu'nun sayısı 20.000'e ulaşmıştır. Almanlar Ulusal Lejyonlardan oluşan Ulusal Birleşik Karargâhını 1943 yılında oluşturmuştur. Ermeni Albay Vardan Sargisyan, Genelkurmay Başkanı olmuştur. O sırada Ermeni Ulusal Konseyi Başkanı olan Abeğyan içeriden bu lejyona destek sağlamaktaydı.

Berlin'deki Almanya düşmanlarını açık etmek için Abeğyan'dan istifade edilmiştir. Abeğyan ise devreye girerek Avrupa'da yaşayan yaklaşık yarım milyon Ermeni'nin Almanya için destek olacağını yazmıştır. Njde'nin "Almanya için ölen Ermenistan için ölür" ifadesi bu yazılarda tekrarlanmaya başlanmıştır. Bir süre sonra Hitler'e rapor veren Rosenberg, bu raporda Ermenice'nin Hint-Avrupa Dil ailesine ait olduğunu ve Ermenilerin eski aryanlar olduğunu bildirmiştir. 1942-1943 yılları arasında yayınlanan "Ermeni-Aryanizm" broşürüne ek olarak Abeğyan, bu konuda onlarca başka eser yayınlamıştır. Bunların arasında "Alman Aryan Devleti", "Gönüllülerimizin Tarihi Rolü", "Ermeni ve Alman Tarihi Dostluk" vb. eserler yer almıştır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Artashes Abeğyan Amerika'ya kaçmıştır. Sonra yine Almanya'ya dönerek Münih'te ölmüştür.⁶ Savaştan birkaç yıl sonra Ermenilerin Aryan kökeni tekrardan sorgulanmaya başlanmıştır. Şüphesiz ki Ermenilerin Aryan kökenli oldukları bir yalandan ibarettir. Savaştan sonra ve günümüz Ermenistan'ında bu ırkçı ideoloji devam etmektedir. Ermeniler, Almanlarla aynı ırktan oldukları propagandasını yaymaya devam etmektedir. Bugün hala bu fikrin yayılmaya çalışılması bunun ideolojik bir mesele olmasından çok politik bir spekülasyon meselesi olduğunu göstermektedir. "Ermeni Halkının Arilerden Doğuşu"⁷ adlı makalede bu hastalıklı düşünce, "Ari 20 bin yıl önce «Ermenistan dağlar dünyasında» (böyle bir ifade kullanılır) oluşmaya başlamış ve Küçük Asya'dan Japonya'ya kadar arazide iz bırakmıştır. Atları eğiten, hayvancılığı da geliştiren Ari-Ermeniler olmuştur. Ermeni dilindeki «Ayrutsi» kelimesi de o zamandan kalmıştır. «Arman», «Ermeni» kelimeleri de o zamandan kalmıştır. Ari kelimesinden «Ayrarat» (Ararat) türemiştir" şeklinde ifade edilmektedir.

5 Ulusal Lejyonların yaratılması, faşist Almanya'nın stratejik planlarından biriydi. Bu plana göre farklı halkların temsilcilerinden lejyonlar oluşturulmak isteniyordu.

6 ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, "ԱՐՏԱՇԵՍ ԱՔԵՂՅԱՆ. ՄԵԾ ԲԱՆԱՍԵՐՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ," 117-134, http://www.armin.am/images/menus/2699/Hayrapetyan_harutyun.pdf.

7 Varpetyan Alexander, "Ermeni Halkının Arilerden Doğuşu," YouTube, Nisan 11, 2011.

Martin Bormann ve General Dro'nun Arkadaşlığı

Alman Ulusal Sosyalist Partisi'nde üst düzey görevlerde bulunanlardan Martin Bormann, Adolf Hitler'in özel sekreteriydi. Ermeni General Dro'nun bu Nazi lideriyle doğrudan bir ilişkisi vardı. Hitler'in sekreteri, SS Başkanı Heinrich Himmler, Martin Bormann ve Nazi Almanya'sının önde gelen politikacılarından Alfred Rosenberg de Dro ile yakın teması bulunan isimler arasındaydı. Bormann'ın sekreteri, hatıralarında Dro'nun çok samimi bir kişi olduğunu yazmaktadır. Dro ve Ermeni Taşnakları arasında yer alan diğer beş kilit temsilci Alman Hükümeti'nin yanı sıra İtalyan Hükümetiyle de görüşmelerde bulunmuştur.⁸

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Türkiye'ye karşı savaşan ve Müslüman nüfusa yönelik katliamlarıyla tanınan General Dro komutasında, 30 Aralık 1941 tarihinde 812. Ermeni Lejyonu (8000 kişi) ve Ermeni taburları kurulmuştur. Bu birlik yavaş yavaş büyüyerek 20 bin kişilik bir askeri güce ulaşmış ve Kırım, Kuzey Kafkasya ve Hollanda'da Almanların yanında Müttefiklere karşı savaşmıştır. Ayrıca Fransa ve Almanya'da yaşayan Ermeniler, 58. Panzer Kolordusu ile Alman ordusu Wehrmacht'ın Doğu lejyonu olan 19. Ordu'ya katılmıştır. Böylece Alman ordusundaki Ermeni nüfusu 100 bine yaklaşmıştır. Faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmayan Dro, 15 Aralık 1942'de Ermeni Milli Komitesi'ni kurmuştur. Bu komitenin amacı, Avrupa'daki Ermenileri Alman iktidarı nezdinde temsil etmektir.

1943 yılında Ermeni merkezli Abwehrgruppe-AG, Dromedar casusu tarafından kurulmuştur. Bu casus grubunun diğer üyeleri ise 1918 ve 1920 yılları arasında aktif olan Taşnak Ermenilerinden oluşmaktaydı. Organizasyonun yönetim organı ise Dro, Nikolay Tarhanyan (Kuro), Tigran Bagdasaryan ve Misak Torlakyandan oluşmaktaydı. Daha sonra Sovyetler tarafından yakalanan Dromedarcıların ifadelerine göre, Dro'nun liderliğinde 150 kişilik özel bir istihbarat timi kurulmuştur. Abwehrgruppe-AG bünyesinde yer alan grup üyeleri Ermenistan'a giderek orada Almanya lehine faaliyetler yürütmek zorunda kalmış, ancak stratejik planı cephe hattına bağlı olarak değiştirmişlerdir. 1944'te kurulan bir diğer Ermeni casus grubu, Einheit Sturm (Ainhayt Sturm), Belgrad'da Almanlar için çalışmaktaydı.⁹

1944 yılının Şubat ayında Rosenberg'in emriyle Birleşik Ermeni Karargâhı kurulmuştur. Başında Vartan Sarkisyan'ın bulunduğu bu kurum, Alman silahlı kuvvetleri Wehrmacht ve askeri istihbaratı olan Abwehr¹⁰ bünyesindeki bütün

8 Eduard Abramyan, *Kavkaztsı v Abwehre*, 44. Vaçe Ovsepyan, *Garegin Njde i KGB: Vospominaniya Razdekçika* (Yerevan: NOF "Norebank", 2007).

9 Vaçe Ovsepyan, *Garegin Njde i KGB: Vospominaniya Razdekçika* (Yerevan: NOF "Norebank", 2007).

10 Bazı haberlere göre, Alman Reich'in hizmetinde olan Ermeniler yaklaşık 27 bin kişiden oluşmaktaydı. Bunların yaklaşık 3000'i SS ve Alman istihbarat servisi Abwehr'in hizmetindeydi.

Ermeni askeri ve istihbarat gruplarının faaliyetlerini koordine etmiştir. Ayrıca Ermeniler, Alman askeri istihbaratının başkanı olan Amiral Canaris'e yakın çalışmış ve İstanbul'da teşkil edilen (Kraiegs organisation Naher Osten) Ortadoğu istihbarat network teşkilatında ajan olarak görev almıştır. Bu dönemde İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Londra'ya gönderdiği metinlerde Türkiye'deki Ermenilerin Alman haber alma faaliyetleri için uygun bir kaynak haline geldiklerini belirtmiştir.¹¹

Ermeni Lejyonu'nun Oluşumu¹²

“...Sovyetler Birliği'nin işgali planlanırken, Alman Reich'i Sovyet devletinin yıkılması ve parçalanması neticesinde çok uluslu “yeni ulusal devletlerin” ortaya çıkarmayı amaçlamaktaydı. Almanya'da ulusal hükümetler ve askeri birimler oluşturulması görevini üstlenmiş birimler kurulmuştu. Kurulacak bu ulusal devletler Yakın ve Orta Doğu'daki etkisinin yayılmasına katkıda bulunan Alman siyasetinin ajanları olacaktı. Bu hedeflere ulaşmak için Kafkasya ve Orta Asya halklarına, özellikle Ermeniler, Gürcüler ve Türklere karşı özel bir yaklaşım vardı. Bu halkların temsilcilerini Almanya'ya çekmenin yollarından biri, Ermenistan ve Gürcistan devletlerinin eski liderlerinin ve askeri komutanlarının baskın bir rol oynadığı Ulusal Kurtuluş Komiteleri'nin oluşturulmasıydı.

Drastamat Kanayan, S. Maglakelidze, A. Hatisyan ve diğerleri gibi askeri ve siyasi isimler, bu ülkelerde Sovyet gücünün kurulmasından sonra, Bolşevik fikirleri paylaşmayan binlerce insanı kendi yanlarına alarak yurt dışına göç ettirdiler. Ulusal Kurtuluş Komiteleri'nin yardımıyla, ilk ulusal “Doğu” lejyonlarının (Ostlegionen) oluşumu, daha önce belirtildiği gibi, gelecek “bağımsız” orduların çekirdeği olarak faaliyete başladı.

1939 yılının Nisan ayında Goering'in tavsiyesi üzerine Führer, Franz von Papen'i Ankara'ya göndermiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, III. Reich ile ittifakın şartlarından biri olan Almanya'daki Ermeniler ve Ermeni Diasporası sorununu gündeme getirdi. Naziler Yahudilerin imha etme politikasını takip ettiklerini belirterek “aynı zamanda Yahudi kökenli” olan Ermenilere de aynısını yapmayı istemişlerdi. Alman delegasyonunun Berlin'e geri dönmesinden hemen sonra, Ermenilerin Yahudi kökenini “kanıtlayan” ve Yahudiler gibi muamele görmeleri gerektiğine karar veren resmi Nazi gazetelerinden biri olan “Der Volkischer Beobachter” da bir makale yayınlandı.

11 Public Record Office, Foreign Office document, (F.O. 371/ 30031/ R5337).

12 Eduard A. Abramyan, *Ermeni Lejyonununun Tarihinden* (2003), 34.

Bu, Almanya'da yaşayan Ermeniler ve daha sonra Almanlar tarafından işgal edilen diğer ülkeler için kritik bir andı. Berlin Üniversitesi'nden Profesör Artashes Abeğyan, aynı gazetede Ermeni halkının Aryan-Hint-Avrupa menşeli olduğunu kanıtladığı bir yazı yayınladı. Gazetedeki ilk makalenin Türk Hükümeti'nin Ermeni karşıtı tavrının bir sonucu olarak kaleme alındığı açıktır.

Daha sonra, Alman ırkçılığının ana ideoloğu Alfred Rosenberg (bundan böyle İşgal Altındaki Doğu Bölgeleri Bakanı) tarafından oluşturulan küçük bir bilim insanı grubu aynı konuyu ele almaya başlamıştır. Bir süre sonra Rosenberg, Adolf Hitler'in masasına, bilimsel kaynaklara atıfta bulunulan ve Ermenilerin Aryan kökenini kanıtlayan bir rapor bırakmıştır. Bunun neticesinde Adolf Hitler, 1941 yılında Kasım ve Aralık ayları arasında Ermeni, Gürcü, Türkistan ve Kafkasya Müslümanlarından ibaret lejyonların, dört ulusal formasyon şeklinde oluşturulmasını emretmiştir. Ekim 1941'de Alman istihbaratının ve Alman birliklerinin Kafkaslar ve Orta Asya'da ilerlemesini kolaylaştırmak için askeri alan taburlarından oluşan özel kuvvetlerin yaratılması üzerine çalışmaya başlandığı bilinmektedir. Ermeni ve diğer Kafkas askeri birimlerini örgütleme süreci, 1942 yılının Ocak ve Şubat aylarında, Alman komutasının Polonya'daki dört lejyonun merkezini ve eğitim kamplarını oluşturduğu geniş bir temele dayanmaktadır. Ermeni lejyonerlerinin oluşumu ve eğitimi için yapılan kamplara ek olarak, gelecekteki memurların eğitildiği memur okulları da açılmıştır. Bu okullardan biri Legionowo (Polonya) şehrinde bulunuyordu. Ermeni Lejyonu'nun merkezi Pulaw'da bulunmaktaydı. Ordusunun komutanı Tiflisli bir Ermeni'ydi. Baş koordinatör olarak Waldemar Frenzel atanmıştır.

1942 yılının Şubat ayı sonlarında General Dro (Drastamat Kanayan) Berlin'e gelerek burada yaşayan Ermeniler ve SS Reichsführer Himmler ile bir araya gelmiştir. General Dro'nun yanında yazar Garo Gevorgyan ve tercüman bir öğrenci (Viyana'dan bir Ermeni) vardı. Bir buçuk saat süren görüşmede Himmler "Almanya'nın zaferinden sonra ne olacak?" diye sormuştur. Görüşme, "Türkler yine ellerinde silahlarla Ermenistan'a mı taşınacak? Hayır. Ermeni Lejyonu'nun yaratılması garanti olacak, bu oluşum, sanırım kendi vatanını, elbette bizim yardımımızla, tüm düşmanlarımızdan koruyabilecek..." şeklinde devam etmiştir. Görüşmenin sonunda Drastamat Kanayan, gelecekteki lejyonerlerin ve savaş kampının tutsaklarının hazırlandığı Ermeni askeri kampını ziyaret etmek istemiştir. Ermenilerin savaş esirlerinin arasında bulunan Dro, kendi kampanyasını kullanarak kampta bulunanları Ermeni Lejyonu rütbelerine katılmaya ikna etmeye başlamıştır. Diğer kamplardaki Ermenilerle temas kurmuş ve onları kendi lejyonlarına katılmaya çağırmıştır. Doğudaki lejyonların hepsinde Ermenilerden oluşan türdeş ve ulusal bir yapıya sahip olduğu belirtilmelidir.

General Kanayan'ın faaliyetleri çok geçmeden meyve vermiştir. İlk ayda, üç kamptan yaklaşık 250 gönüllü, daha sonra 1.500 ve ardından 2.500 gönüllü hâlihazırda eğitim kampında olan Ermenilere katılmıştır. Dro ayrıca savaş mahkûmları arasında ilk Taşnak Parti hücrelerini yaratmıştır. Siyasi, eğitim ve politik çalışmaların tüm niteliklerine sahip bir hücre ağı kurmuştur. Sovyet Anavatanı'na olan inancını kaybeden ve Ermeni dilini konuşamayan Ermeniler bu partiye katılmıştır. Bazıları için, Ermeni Lejyonu'na katılmak, yeni bir vatan – kıymetsiz bir Ermenistan ve birçokları için - ağır hapisane kamplarında açlıktan ölmeme ihtimalinin bir yanılsamasıydı.

Ermeni Ulusal Komitesi'nin liderlerinin ilk aşamada Wehrmacht'ın ihtiyaçları için birimler oluşturmaya niyetli oldukları gerçeğini de belirtmek gerekmektedir. General Kanayan, 250 - 400 lejyonerin Alman radyo operatörlerine yardım edeceğine inanıyordu. Ermeni uyruklu ajanları, istihbarat ve karşı istihbarat için kullanmakla ilgilenen Abwehr'den yardım talep etmiştir.

Resim 2 Ermeni Lejyonu'nun propaganda posterini (Kaynak: garegin.clan.su)

Ardından, Kızıl Ordu ve Müttefik Ordusu'nun arkasındaki keşif, sabotaj, propaganda faaliyetlerini gerçekleştiren Ermeni ajanlardan oluşan bir grup oluşturmuştur. Bu gruplardan 114. Dromedarı, 201. Kars grubunu örnek olarak göstermek gerekmektedir. Ermeni Lejyonu taburlarına Wehrmacht, Abwehr ve SS komutanlığı tarafından tesis edilen özel gönüllü birliklerine dâhil edilen Ermeni gönüllülerden başka kurumlar da oluşturulmuştur. Bunlardan biri, Mart 1942'de Neuhammer'da kurulan özel "Bergmann" ("Highlander") bileşiği idi. Bu bileşik "Özel II" ve "Tamara II" olmak üzere iki özel kuvveti içeriyordu.

15 Nisan 1942 tarihinde lejyonların partizan ve cephe “eşit müttefik” olarak kullanılmasına Adolf Hitler şahsen izin vermiştir. Genel anlamda, doğu lejyonlarının oluşum süreci, emir planına göre uygulanmıştır. Türk askeri elçiliği, Türk halklarının yarattığı askeri oluşumları sosyal ve dini konularda desteklemiştir. Ancak Ermenilere geldiğinde, Türkiye tekrar bu konuya müdahalede bulunmuştur. Berlin’deki bu ülkenin büyükelçisi, Ermenilerin Alman üniforması giyseler bile, iki ülke arasındaki ilişkilerde ciddi sorunlar yaratabilecekleri konusunda Alman yetkilileri ikna etmeye çalışmıştır (aynı şey Yunanlar hakkında da söylenmiştir).

Lejyonun yaratılmasının başlangıcında, sıraların Almanya, Polonya, Fransa ve işgal altındaki Avrupa’nın diğer ülkelerinde yaşayan Ermeni göçmenler tarafından doldurulduğu belirtilmelidir. Almanya’dan gelen lejyonerler arasında Wehrmacht’ın birçok Ermeni subayı ile SS subayları da yer almıştır. Örneğin, komutan Waffen-Standartenfuhrer SS Vartan Sargsyan ve Ekim 1944’te özel bir birimi komuta eden Abwehrgruppen’in Ermeni bölümlerinin sabotaj faaliyetlerinden sorumlu SS Kafkas süvari biriminin komutanı Misak Torlakyan bu subaylar arasında bulunmuştur. 1915 olaylarının başından beri Almanya veya diğer Avrupa ülkelerine göç etmiş çok sayıda diğer Ermeni de burada Almanlarla işbirliği içerisinde olmuştur.

Ermeni Lejyonu’nun Üniforması

Ermeni Lejyonu’nun üniforma ve nişanları 2 Haziran 1942 tarihli 2380/42 sayılı emirle onaylanmıştır. Lejyonerlerin nişanları, sarı galonlu gri ilikler ve koyu yeşil ya da düz kenarlı Alman örgüsünden sarı şerit ve gümüş örgülerden elde edilen omuz askıları içermektedir. Memurların saflarında dar gümüş apoletler vardı. Ermeni Lejyonu’nun bir ovali şeklinde palamarlar ve manşon işaretleri özel olarak tasarlanmıştır. İlk Ermeni manşet amblemi örneklerinin 1942’de ortaya çıkmasına rağmen, palamarların ve manşon kalkanlarının giyilmesini düzenleyen sipariş sadece 1 Haziran 1944’te verilmiştir. Lejyonun kol amblemi, I. Ermenistan Cumhuriyeti’nin (1918-1920) üç renkli devlet bayrağına dayanarak geliştirilmiştir. Armenien, üst kısmında nakış bulunan, üzerine dizilmiş kırmızı, mavi ve sarı renkli çizgili bir kalkandır. Kovan amblemi sağ ele tutturulmuş ve açık avuç genişliğine (yaklaşık 10 cm) omzun altına dikilmiştir. Ermeni Lejyonu’nda, kolluk amblemi iki değişikliğe uğramıştır ve birbirinden sadece ana renk tonlarında ve üstteki nakış-yazıt renginde farklılaşmıştır. Ermeni Lejyonu’nun tüm personeli için geçerli bir kuralı lejyondaki asker ve generallerin kol ve palaska giymesi zorunluydu.

Resim 3 Ermeni Lejyonu askerinin üniforması (Kaynak: AzVision.az)

Ermeni Lejyonu'nun Kafkasya ve Kırım Cinayetleri

Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Servisi'nin arşivine göre, Sovyet karşıtı yerel vatandaşların yardımı ile teğmen Shijhlerin grubu Mestia kentinde, Kızıl Ordu'nun mühimmatı bulunan iki depoyu havaya uçurdu, askerlerin ve taşıtların konvoyuna yönelik sürpriz saldırılar gerçekleştirdi. Amaç Kızıl Ordu personeli arasında panik yaratmaktı. Konvoya yapılan bu saldırılardan birinde, bu grup asilerle birlikte ağır kayıplara uğradı ve ormana çekildi, ölüleri bıraktı. Aralarında Almanlar tarafından ödüllendirilmiş Laşa Sashelashvili ve Murad Zakaryan da vardı.

Abhazy'a, ağırlıklı olarak Ermeni nüfusunun yaşadığı bölgelere, Dromedar grubunun temsilcileri gönderildi. Abhazy topraklarına ilk girenlerden biri, Pilibosyan ve Darakçıyan liderliğindeki dört kişilik bir keşif grubu ve sabotaj ekibi idi. Hepsi Kırım'da "Dromedara" geçen ajanlarıydı. Keşfe gelen K.K. Andrikyan ve S.O. Koçkonyan tutuklandı. Onların üzerinde bir radyo istasyonu, patlayıcılar, silahlar ve bir Kafkasya haritası bulundu. Yakalanan Dromedarcılar, General Dro Kananyan'ın keşif okulu ve sabotaj okulu düzenlediğini itiraf ettiler. Simferopol kentinden buraya transfer edildiklerini söylediler. Gürcistan'ın arşiv belgelerine göre, 25 Ağustos'ta Abhazy'nın Gali ilçesinin topraklarına yeni bir iniş yapıldı. Bu grubun yakalanan ajanlarından birinin ifadesine göre, 35 yaşındaki Nerses Saryan, General Dro Kananyan, Gürcistan'ın Karadeniz kıyılarına iniş hazırlıklarını şahsen denetledi. Ayrıca, Ağustos-Eylül 1942'de Ermenistan SSC Lori bölgesinin topraklarına iniş operasyonu gerçekleştirildiği de bilinmektedir. "Bergmann" sabotaj grubunun subayları, teğmen Albert Andreasyan ve yardımcısı Çahverdyan'ın

önderliğinde keşifler yaptılar. Bazı haberlere göre, buraya silahlar Gürcistan'dan taşınmış, ayrıca Ermenistan Cumhuriyeti'nin Sovyetleşmesi sırasında Taşnak veya diğer Bolşevik örgütlerince bırakılan silahların önbellekleri açılmıştır. Andreasyan ve ortakları, Lori ve Zengezur'un dağ-ormanlık bölgelerinde yaklaşık 500 kişilik üç büyük asi grubu kurdu. Bir gizli keşif ve sabotaj isyancı grubu da Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi topraklarında görev yaptı ve bir ayaklanma için hazır duruma getirildi.

Ayrıca Sovyet gerillalarına karşı mücadelenin Ermeni lejyonerlerinin ana görevlerinden biri olduğu ortaya çıktı: Mozdok bölgesindeki ormanlardan birinde görevlendirilen memur Migran Avoyan tarafından komuta edilen bir müfreze gerilla grubunun karşısına çıktığı biliniyor. Yirmi dakikalık bir savaştan sonra, takım yaklaşık 50 Sovyet gerillası ele geçirdi. Bu operasyon için Migran Avoyan, "Cesaret İçin", 2. derece bronz ödülüne layık görüldü. Ermeni askerleri, Kırım topraklarındaki savaşlarda Alman komutanlığının gözünde kahraman gibi görünüyordular. Kendilerini iyi gösterense "Bergmann" alayıydı. 11. Ermeni alayı da Alman komutanlığının övgülerini almış bir askeri grup idi. 1943'ten beri bu alayın komutanı A. Sargsyan idi. 1938'de Tseğakrona katılan bu teğmen 1942'den beri Taşnaksutyun partisine üye idi. Kahramanlığı için 2. derece Demir Haç ödülüne layık görüldü. Alman Baş Komutandan talimatlar alan A. Sargsyan savaşın gerçekleştiği bölgeye ilerledi ve çok sayıda gerilla grubunu mahvetti. Lejyonerler, "Ura" ve Zurna'nın melodisi ile bağırarak gerilla saflarına saldırdı. 10 ila 15 gerilla yakalandı; on kat daha fazlası öldürüldü. Savaştan hemen sonra alay sıraya dizildi ve tabur komutanı Horstmann onlara mükemmel hizmet verdikleri için teşekkür etti. Ermeni Alayı "Yaşasın Ermenistan" diye cevapladı ve sonrasında "Bizim Anavatanımız" şarkısıyla Kokozy köyüne doğru ilerledi. 18-20 Eylül tarihlerinde Kırım'da bulunan General Dro, "Bergmann"da savaşan Ermeni askerlerini ziyaret etti ve onlara minnettar olduğunu ifade etti. Bu arada Ermenistan Ulusal Komitesi'nin (ANC) Kırım'da geniş faaliyeti vardı. "Ermeni Ulusal Komitesi'nin Simferopol, Yevpatoriya, Sevastopol, Kerç ve diğer yarımada yerleşim bölgelerinde temsilcilikleri vardı. Dro bu bölgeleri de ziyarette bulunmuştu."¹³

Garegin Njde Kimdir?

Garegin Njde (Garegin Ter-Harutyunyan) 1866 yılında Nahcivan'da doğmuştur. 1902 yılında Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kabul edilen Garegin, 1904 yılında eğitimini yarıda kesip Ermeni milli akınlarına katılmıştır. İran'a göç ettikten sonra ilk olarak Taşnak askeri okuluna, daha

13 Eduard A. Abramyan, *Ermeni Lejyonununun Tarihinden* (2003).

sonra ise Sofya'daki subay okulunda eğitim almıştır. Okulu bitirdikten sonra Murat Sebastatsi'nin başkanlığındaki Ermeni silahlı gruplarından birine giren Garegin, Taşnaksutyun'a üye olmuş ve Njde lakabını almıştır. 1909 yılında Rusya'ya (Kafkasya'ya) silah almak amacıyla gelen Njde burada tutuklanmıştır. Ancak 1912 yılında tahliye olmuş ve Bulgaristan'a dönmüştür. Balkan Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaflara katılmış, bu savaşta 272 kişilik gönüllü Ermeni birliğine komutanlık etmiştir. Birinci Dünya Savaşı başladığında Rusya İmparatorluğu'nun Sofya'daki Büyükelçiliği'ne Garegin Njde kendi hizmetlerini sunmuştur. Drastamat Kanayan'ın başkanlığındaki Ermeni gönüllü birliğinin komutan yardımcısı tayin edildikten sonra 1915 yılının Mayıs ayında 3. dereceli Kutsal Vladimir, 4. dereceli Kutsal Anna madalyaları ile aynı yılın Temmuz ayında 2. ve 3. dereceli Georgi Haçı madalyası ile ödüllendirilmiştir. Taşnakların Türkiye'ye karşı çarpışan birliklerinden birine liderlik eden Njde, Ermenistan Cumhuriyeti'nin ordu yapılanması meseleleriyle de ilgilenmiştir. 1919 yılının Eylül ayında, Taşnak Hükümeti tarafından Zengezur'a gönderilmiş ve ondan oradaki topraklardan Azerilerin temizlenmesi istenmiştir. Njde'nin liderlik ettiği silahlı çeteler burada yaşayan Azerbaycanlı nüfusunu katletmiştir. Njde'nin doğrudan yönetimi ile Azerbaycanlıların yaşadığı köyler yakılmış, insanlar öldürülmüş ve kendi evlerinden kovulmuşlardır. Njde, Vedibasar ve Gökçe bölgelerinde de Azerbaycanlı nüfusa karşı katliamlar yaşatmış birisidir.

En gergin savaşların yaşandığı 1920 yılında, Njde'nin birlikleri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ordusuyla savaflara katılmıştır. Azerbaycan, Sovyet Rusya tarafından işgal edildikten sonra Njde, Sovyet ordusunun askerî birlikleriyle de savaşmıştır. 1920 yılının Eylül ayında Sovyet ordusunun birlikleri Kafan ilçesini ele geçirince Njde ve ona bağlı birlikler Mehri tarafına çekilmiştir. 1920 yılının kışında Njde, Zengezur'daki diğer Ermeni çeteleriyle birlikte Kızıl Orduyu sıkıştırmaya başlamıştır. 25 Aralık 1920 tarihinde Njde ve silah arkadaşları Zengezur'da "Dağlık Ermeni Cumhuriyeti"ni ilan etmişlerdir.

1921 yılının Şubat ayına gelindiğinde, Ermenistan'daki komünistlere yönelik isyan, Kızıl Ordunun temel kuvvetlerini Erivan üzerine göndermeye zorlamıştır. Bu süre boyunca silahlı Ermeni çeteler Karabağ ve Nahcivan'da yaşayan Azerbaycanlı nüfusun toplu katliamını gerçekleştirmiştir. Njde'ye olan ithamlar arasında Zengezur'un Tatev kayalarından binlerce suçsuz insanın atılma emrini verdiği de yer almaktadır. Garegin Njde kendini yarattığı oyuncak cumhuriyetin "başkumandan"ı ilan etmiştir. Fakat Temmuz'un ilk günlerinde saldırıya geçen Sovyet birlikleri, Ermeni birliklerini ezmiş ve Njde kendi birliklerinin kalıntılarıyla birlikte İran'a kaçmıştır.

Kafkasya'dan kaçtıktan sonra Njde Bulgaristan'a gelmiş ve bu ülkenin vatandaşlığını kabul etmiştir. 1933 yılının yazında ABD'ye yerleşerek Tandergyanla birlikte Türk Büyükelçi Muhtar Bey'in öldürülmesine yardım etmeyi planlamıştır. Bunun yanı sıra ABD'ye gelen Njde, "Tseğakron" (katı milliyetçi, faşist ideolojiye sahip kurum) hareketini kurmuştur. Garegin Njde, Hitler'e yakınlık duyduğunu ve Naziliği kendi düşünce sistemine dâhil ederek bu öğretiyi inşa ettiğini inkâr etmemektedir. Onun faaliyetleri ve olaylara yaklaşımı bu öğreti doğrultusunda faşizan olmuştur. 1937 yılında Taşnaksutyun'un sıralarından ayrılan Njde, Nazi Almanya'sı ile bağlantılar kurmuştur. Rozenberg'le görüşen Njde, onları Türkiye'ye saldırıya çağırması ve onlara yardımını sunmuştur.

Nazilerin "Yeni Düzen" Anlayışı ve Njde'nin "Tseğakron" Öğretisinin Benzerliği

Faşizm, sınıf ve cinsiyet farkı gözetmeden toplumun ortak yaşamını savunan, devletin her şeyden üstün olduğunu vurgulayan, tek partili, vatansever, aşırı milliyetçi, antidemokratik, antikomünist, antikapitalist, halkçı ve otoriter bir sistemdir. Kavramın kökeni Antik Roma yöneticilerinin geniş hükümet yetkisini sembolize eden ve ucunda balta bulunan bir çubuk demetinin adı olan, Latince *fasces* sözcüğüne dayanmaktadır.

Faşizmin simgesi Fransız Devrimi sırasında "aydınlanma" anlamında, yani halkın elindeki devlet gücünü temsil etmek manasında kullanılmıştır. Bu sembol birtakım değişikliklerle 1926 yılından itibaren İtalya'nın resmî devlet sembolü olmuştur. Sembol devlet gücü, halk mülkiyeti ve eşitlik anlamlarına gelmektedir. Bu sloganlar Mussolini'nin propaganda kampanyalarında kullanılmıştır.

Faşist "Yeni Düzen" kavramı ile Njde'nin "Tsağakron"u arasında bir benzerlik mevcuttur.¹⁴ Hitler'in "ırk devleti" kavramı Ermenistan'da aynı anlama gelmektedir. Öyle ki, Nazizm'in simgesi olan hançerli haç aynı zamanda Ermeniliğin (Armenizm'in) de sembolüdür. Ermenistan'ın ilk milliyetçi partilerinden olan Taşnaksutyun sembol olarak faşizmin kabul ettiği hançerli haçı kullanmıştır. Ermenistan'da bu öğreti sadece toplumsal etkiye sahip değildir. Bu öğreti aynı zamanda devlet yönetiminin siyasi çizgisini belirlemektedir. Örneğin, iktidardaki Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi'nin programında şöyle denilmektedir: "... Partimizin temel düşünce tarzı Garegin Njde'nin öğretisi üzerinde kuruluyor." Partinin hangi temel üzerinde kurulduğu bu sözlerden anlaşılmaktadır.

¹⁴ Garegin Njde "Tseğakron Neden Yaratıldı," *Cumhuriyet Gazetesi*, Erivan, 1993, 21. sayı (Գ. Նժդեհ, «Ինչո՞ւ ւստեղծվեցՅեղախորհրդարժուհի», «Հանրապետական» թերթ, Երևան, 1993 թ. թիվ 21).

Njde'nin faşizme sempatisi bilinen bir gerçektir. O Nazi Almanyası ile adamakıllı ilişki içerisinde olmuş ve ordu kurarak Sovyet Hükümeti'ne karşı açık bir şekilde savaşmıştır. Bununla ve diğer konularla ilgili vereceğimiz açıklamalarda Njde'nin öğretisinin ırkçı ve insanlık aleyhinde olduğu görülecektir.¹⁵

Tseğakron kelimesi Ermenice iki kelimenin – “ցեղ” (ırk) ve “կրոն” (din) birleşiminden oluşmaktadır. Garegin Njde (Garegin Ter-Harutyunyan) tarafından ortaya atılan harekete Tseğakron, onun ideolojik eğitimine ise Tseğakronutyun (Tseğakronizm) adı vermiştir. İsteğine ulaşmak için Njde bu öğretiyi 1922 yılında Tebriz'den dönerek Sofya'ya yerleştiği ve Türkler aleyhine ilk yazılarını yazmaya başladığı sıralarda oluşturmaya başlamıştır. Örneğin, “Lern Hayastan'ın (Dağlık Ermenistan) Kahraman Direnci” (Bükreş, 1923), “Gündeliğimden Sayfalar” (Kahire, 1924), “Çocukların Babalarına Karşı Mücadelesi” (Selanik, 1927) vb. kitaplarında Njde bu öğretinin çizgilerini belirtmiştir.

Aynı dönemde ve daha sonraki yıllarda Njde, Taşnaklar tarafından yayınlanan “Hayastan” (Plovdiv), “Araks” (Sofya), “Azatamart” (Paris) gibi çeşitli dergi ve gazetelerde aktif rol almıştır. Yazılarında Türkleri ve Türkiye'yi hedef alan Njde'nin tek amacı yabancı ülkelere dağılmış Ermenilere, Türklere ve Türkiye'ye karşı genetik bir nefret aşılmasıydı. Njde daha sonra Bulgaristan'dan ABD'ye giderek bu öğretiyi yaymakla meşgul olmuştur. Njde bu “teori” ile Ermenilerin ırkçı Tseğakron öğretisini faşizme yaklaştırıyordu.

Tseğakron aslında Ermeni faşizminden başka bir şey değildir. Tseğakron, bir Nasyonal Sosyalist öğretiler ve dünyadaki Ermenilerin Türklere ve Türkiye'ye karşı davranışlarının temelinde Garegin Njde'nin bu ırkçı öğretisi önemli rol oynamaktadır. Ermeni araştırmacı Smbat Hovhannisyan “Tseğakronutyun ve Faşizm” (“Միբան Հովհաննիսյանի ՅԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԵՎՖԱՇԻԶՄ, ՄիբանՀովհաննիսյանի (Իրականությունները)”)¹⁶ adlı makalesinde bu öğretiyi faşizmle kıyaslarlarken Tseğakronun daha ırkçı olduğunu öne sürmektedir. Bu öğretiyi ırkçı eğitim olarak değerlendirenler, diğer görüşleri savunanlardan daha fazladır. Ermenistan dışında bu meseleye karşı bir tavır bildirilmemiş ve maalesef bu konuyla ilgili şimdiye kadarki yaklaşımlar ilkel yaklaşım seviyesinde kalmıştır. Diğer yandan Ermeni ırkçılığının kökünde bu öğretinin yer aldığı açıkça söylenmemiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, Njde 1920 yılından başlayarak 30'lu yıllara kadar söz konusu öğretiyi yaymaya devam etmiştir. 1932 yılında Bulgaristan'da yayınladığı “Soy Ruhunun

15 Eduard Abramyan, *Kavkaztsı v Abwehre*, 32-33.

16 Smbat Hovhannisyan, *Tseğakronutyun ve faşizm* (ՅԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԵՎՖԱՇԻԶՄ, ՄիբանՀովհաննիսյանի (Իրականությունները) Երեան (1998).

Hareketi” adlı kitabı ve daha sonra “Hrofk” dergisinde yayınlanan “Tseğakronutyun Bir Zafer Gücüdür” adlı makalesinde Njde, Ermeni Nasyonal Sosyalizmin esaslarını ortaya koymuştur.

1933 yılında Paris’te Taşnakların 12. Kongresi’nde Njde tarafından sunulan Ermeni diasporasının Türk düşmanlığı içeren belgeleri, bildiri ve talimatları aşağıdaki üç temel prensibi içermekteydi. Bu prensipler şu şekilde sıralanabilir:

- Ermeniliğin yurtdışında işlevsel etkinliğini genişleterek Ermenistan’ı savunma durumuna getirmek,
- Ermeni gençliğinin partiden öte etkinliğini güçlendirmek,
- Tüm güçleri Türkiye’ye karşı bir cepheye sevk etmek.

Söz konusu tezleri hayata geçirmek için 1933 yılında Njde parti tarafından ABD’ye gönderilmiştir. Njde’ye orada iki görev verilmiştir. Bu görevlerden biri kısa süre içerisinde Amerika Birleşik Devletleri’nde Tseğakron hareketini yaratmaktır. Bir diğeri ise Ermeni terörist Kopernik Tandırçyanla birlikte Türkiye’nin ABD Büyükelçisi Muhtar Bey’e suikast düzenlemektir.

Tseğakron öğretisi şu şekilde inşa edilir: “Ben kendi soyumu (Tseğ) biliyorum, ben kendi soyuma güveniyorum. Benim soyum Allah’a daha yakındır, yüksek ırktır. Ben cismimde Tseğakron’u taşıyorum.” Bu açıdan bakıldığında Tseğakron faşizmle aynılaştırılır. İlginçtir ki, aynı yıllarda İtalya’da faşizm, Almanya’da ise ulusal sosyalizm düşünceleri toplumsal kitlelere sirayet etmeye başlamıştı. Başka bir deyişle, Ermenistan o dönemde bağımsız bir devlet olarak kalsaydı, Ermeni faşist bir yapıdan bahsedilemeyecekti. Aslında XXI. yüzyılın dikte edilen ölçütlerine bugünkü Ermenistan devleti ayak uydurmak istememektedir. Birçok konuda yine faşist yaklaşımı açıkça görmek mümkündür. Tseğakron eğitimi ise şu şekilde inşa edilir: “Soy ağımı biliyorum, neslime güveniyorum.” Bu bakımdan da Tseğakron faşizm ile aynıdır.

Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi, Ermenice ve Rusça yayınladığı “Garegin Njde ve Onun Öğretisi” (Erivan-2004) kitabında Njde’nin II. Dünya Savaşı başlarken Avrupa ülkelerinde Ermeni karşıtlığı etkisinin güçlendiğini ve Almanların, Ermenilerin Almanya’nın düşmanlarına yardım ettiğini düşündüğünü bildiği belirtilmektedir.¹⁷ Ermenilerin de Yahudilerin kaderini yaşamalarından korkan Njde harekete geçerek Almanlarla iletişim kurmuş ve bu sayede Bulgaristan ve Romanya’daki Ermenilerin bu ülkelerden çıkarılmasını önlemiştir. Romanya Başbakanı Antonesku’nun Ermenilerin toplu olarak yaşadıkları yerlerden çıkarılma emrini verdiği yılda Njde Berlin’e

17 Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi Yayını, *Garegin Njde ve Onun Öğretisi* (Erivan, 2004).

giderek Ermenilerin Almanlara sadakatli olacaklarını kanıtlayan malzeme götürmüştür. Sonradan bu malzemeler onun tutuklanarak 25 yıl ceza almasına sebep olmuştur. Njde, Berlin’de Dro ile de görüşmüştür. Dro, Almanların yanında bulunan Ermeni liderlerden biriydi. Hapisten sonra Njde, Sovyet Hükümeti’nin Türkiyeye hiç de iyi olmayan ilişkilerini kullanarak 1947 yılında yurtdışında yaşayan Ermenilerin askerî ve siyasi örgütünü kurmayı ve Türkiye’nin doğusundaki bölgeleri SSCB (Sovyet Ermenistanı) ile birleştirmeyi önermiştir. Fakat “Garegin Njde ve KGB” adlı kitabında Ermeni kökenli yazar Ustyan, Njde’nin meramının Sovyetlerin amaçlarıyla örtüşmediğini belirtmiştir.

Njde’nin Tseğakron öğretisine göre, her bir Ermeni hayatı boyunca “Batı Ermenistan”ın Türklerin elinden alınması için çalışmalıdır. Onun kurduğu “Tseğakron Uhter” (1933) adlı kuruluş da bu düşüncenin hayata geçmesi için çalışmıştır. Tüzüğü ve programı hazırlanan söz konusu kuruluşun sloganı “Ermenistan Ermenilere” olarak belirlenmiştir. Bu slogan daha sonraları da hayata geçirilerek Ermenistan’ı mono etnik devlete dönüştürmüştür. Bu, ülkede bir kişi dahi olsa diğer halka mensup insanın yaşamaması düşüncesini kanıtlamaktadır. Ermenistan deyince burada yalnızca şimdiki Ermenistan kast edilmemektedir. “Batı Ermenistan” dedikleri Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki altı vilayet de buraya dâhil edilmişti. “Tseğakron Uhter” sonradan kurulan olan Ermeni Gençleri Teşkilatı’nın çekirdeğini oluşturmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’ye karşı savaşan gönüllü birliklerin komutanlarından Njde’nin liderliğinde kurulan “Tseğakron”dur. Bu örgüt o dönemde Nazi Partisi’nin “Hitlerjugend” ile eş tutulmuştur. Ermenilerin, Nazilerle işbirliği yaptığı dönemde, tarihçiler tarafından “Hitlerjugend” olarak nitelendirilen Ermeni Nazi örgütü “Tseğakron”, Berlin, Münih, Sofya ve diğer şehirlerde faaliyet göstermiştir. Bu örgütün dünyadaki Ermenileri Nazilerle işbirliği yapmaya davet eden –Alman olmayan bir örgüt olarak- ve aynı zamanda Hitler uğruna Ermeni gençlerini toplayarak onları eğitime tabi tutan tek örgüt olduğunu belirtmek gerekmektedir.¹⁸ Söz konusu örgütün çalışma prensibi tamamen ırkçıdır. Tseğakron, Ermeni olmayan ya da Ermeni olmayanlarla evlenerek ırk ayrımcılığını yasaklamıştı.¹⁹

“Ben yeryüzündeki ilahi izleri kendi Ermeni soyuma okudum, gördüm, öptüm, baş eğdim ve Tseğakron’a dönüştüm”- derken Njde, Ermenilerin ilahi soydan geldiğini iddia etmektedir. Soy Allah gibi birincidir. Ermeni soyu da Tanrı gibi yüzyılların tanığıdır. O ebediyen Ermeni’dir, Allah’ın ortağıdır. Ona göre soy,

18 Eduard Abramyan, *Kavkaztsı v Abwehre*, 32-33.

19 A. Barseğyan, *The Movement of Tseghakronism* (Boston, 1935), 31 [U. Բարսեղյան, «Ցեղակրոնչարժույթ», Բնասուն 1935 թ. էջ 31].

ruhun ve kanın sentezidir. Psikolojik depo ve aynı zamanda biyolojik yapıdır. İnsanın birbirinden farklı, kendine has karakterini içerir. Ona göre Tseğakronutyun, bu girişimleri sürdürmek için soyun elinde sonsuz bir varlıktır. Bu Ermeni varlığını ebedi kılmayı, Ermeni gibi yaşamayı içerir ve bunu telkin eder. Ermeni kimliğinin benimsenmesi için bu öğretiye inanç verilmelidir. Kronçular bunu yapmalıdır. Tseğakron Kutlu Soyu taniyor ve şunu ilan ediyor: Ermeni olmaya o kişi layık değildir, onun için gezegenimizde Ermeni kelimesinden daha üstün şeyler vardır. “Ermeni olmadan önce de sen Ermeni olmalısın.” “Ermeni kendi tarihinde Ermeni’den daha önce kişi olmuştur, bu özelliğine göre de onun faciaları kaçınılmaz olmuştur.”

Njde’ye göre, Ermeni halkı hayatına vatan, kan ve dil putlarıyla devam etmelidir. Bununla birlikte Ermeniler için değişmeyen prensipler mevcuttur. Vatan putunda, Ermeni soyunun doğum yerine saygısı olmalıdır. Ermeni genci tüm çabasını Ermenistan topraklarını genişletmeye sarf etmeli ve onun bundan büyük mutluluğu olmamalıdır. Kan putunda, Tseğakronatyun kan temizliğini temel ilke olarak kabul eder ve diğer halklarla evlilikleri kabul etmez.²⁰ Tseğakronutyun her bir Ermeni’nin birbiriyle konuşurken sadece Ermeni dilini kullanmasını önerir. Ermeni dilini bilmeyen soyun temsilcisi olarak kabul edilemez. Yani, Ermeni düşüncesi büyük ölçüde dile bağlıdır. Dil olmazsa dışa dağılmış Ermenilerin birliğini sağlamak mümkün olmaz (Njde Bolşevik zulmü altında yaşayan Ermenileri kendisinden saymamakta ve onları kabul etmemektedir. O, tüm umutlarını diasporaya bağlamaktaydı). Ona göre “Her soyun başında halkın kaderini belirleyen bir lider olmalıdır.” Bu ise önder putudur. Tseğakronutyun, soy üyelerinin önderinin iradesine tabi olmasını gerektirir. O “Ermenilik ne zaman Türkleri bağışlayacaksa, ama onun önünde diz çökmeden, onu diz çökerterek...” diye yazmıştır. Ulular putunda Tseğakronutyun nesiller arasındaki ilişkilerin devam etmemesini en büyük eksiklik olarak kabul edilmektedir. Özellikle ana vatan toprakları üzerinde etkinliğinin devamı yeni nesil için besin kaynağı olmalıdır. Tseğakronutyun güce özel yer vermektedir. Njde’ye göre, kazanan güçlü olandır, güçlü olan haklı olmaz; dünya, güçlü olanın karşısında boyun eğer. Kendi hayatını kurban etme putunda şöyle denilmektedir: “Soyunu korumak için bu yolda ölmek bir şereftir ve... Aslan gibi mücadele etmeliyiz.”

20 Ermeni Aryan Cemaatinin <http://www.hayary.org/wph/?p=7283> internet sitesinde “Türkler Türk olarak kalır (Türk ya da Azeri olmasına bakılmaksızın...) Dileğimiz aynı: Türk’ün kurt geni tamamen yok edilmeli...”, “İyi Türkler iyi tabutta, kötü Türkler kötü tabutta olmalıdır”, “Türkiye ve Azerbaycan imha edilmeli”, “Yani dünyanın her köşesindeki her Ermeni’nin ilk kelimesi güneşin Doğuşu (Ar –akan ve İk-akan – yani Ari olanlardır (AA ve AA) olmalıdır (Armen Avetisyan, Ermeni Aryan Cemaati lideri) - Alkış bütün Ermenilere ve Hayka, Ermeni Ruh-Kozmik Dünyalarına, Ermeni Tanrılarının Yaratıcısına Zaferler dileği ile...- Ermeni Aryan Cemaati’nin resmi internet sitesinde bu fikirler yer almıştır: 24 Nisan - Ermeni Soykırımı Kurbanlarının Anma Günü ve Adaletli İntikam günü

Ermenilik (Armenizm), Njde'ye göre, her şeyden üstündür. "Sen önce Ermeni, sonra insansın. Ermenilik her şeyin ötesindedir." Buna göre Tseğakronutyun, Ermenilerin çıkarlarını herhangi bir halkın çıkarlarından daha üstün tutar. Örneğin, Tseğakron hareketinin ilk nizamnamesinin ana sayfası şu sloganla başlar: "Lozan? Hayır, hiç bir zaman kabul edilemez." Bu fikir şöyle devam etmektedir: "Bir halkın ana toprağı diğer halkın daimi vatanı olamaz." Tseğakronutyun, sadece Ermenilerin toprak için çarpışmaya hazır olmasını gerektirmez. Bu eğitim daha ileri götürülerek Ermenilerden Türklere karşı acımasız bir şekilde intikam almayı gerektirir. Njde şöyle yazmaktadır: "Bizim aramızdaki düşmanlık tarihi değil, daha çok biyolojik ve biz bu halkı hangi yöntemle olursa olsun yok etmeliyiz." Bunun faşizm olduğunu Njde'nin kendisi de saklamamıştır. Öğretinin bu noktalarını açıklarken şöyle demiştir: "İtalyanların Faşizmi var, Almanların Naziliği, Yahudilerin ise Siyonizm... Ermenilerinse Tseğakronu var... Biz 1917-1918 yıllarında bu fikirleri oluştururken, Mussolini kendi düşüncelerini daha yeni keşfediyordu... Hitler arazilerin genişlemesinin tezahürünü henüz hayal etmiyordu. Nazilerin felsefesinde vatan sınırı hiçbir anlam taşımamaktadır. Biz ise halkımıza onun ana toprağı olan Ermeni Dağlık Bölgesini (Doğu Anadolu, Kilikya ve Kafkasya'nın büyük bir kısmını kapsamaktadır) geri vermek istiyoruz... Hitler Yahudileri insanlık için bir bela olarak görmekteydi ve bundan dolayı onları yok etmeyi hedefliyordu. Bizim soyumuzun düşmanları ise Türklerdir, onlar Ermenileri yeryüzünden siliyorlar ve memleketimizin topraklarının büyük bölümünü ele geçirmişler." Bu şahsın suç geçmişi Ermeni toplumu için önemsiz bir meseledir.

Garegin Njde: "Almanya için ölen Ermenistan için ölür"

Daha önceden de belirtildiği gibi, Garegin Njde, Hitler'e yakınlık duyduğunu ve Naziliği kendi düşünce sistemine dâhil ederek ona benzer bir öğreti kurduğunu inkâr etmemiştir. Alman Nazilerinin o zaman işledikleri suçlar, Polonya ve Sovyetler Birliği'nin işgal edilmiş Doğu topraklarındaki "etnik temizliği", Avrupalı Yahudilerin soykırımı ve Slav toplumunun liderliğinin ortadan kaldırılması da dâhil olmak üzere, düşman "ırkların" fiziksel olarak yok edilmesini kapsamaktaydı. Ermeniler devletsiz zamanlarında da nefret duydukları toplumun önde gelenlerini fiziksel olarak ortadan kaldırma yolunu seçmişlerdi. Nemesis ve ASALA örgütlerinin terör eylemleri buna örnek teşkil etmektedir. Ermeni devletinin varoluş döneminden bugüne kadar geçtiği yola bakarsak, aynı manzaraya tanık oluruz. Bir zamanlar şimdi adına "Ermenistan" denilen devlet sadece Ermeni halkına ait değildi. Ermenistan'a kendini idare hakkı verilirken ülkedeki diğer halklar dâhil, Türklere de yaşıyordu. Türklere bazı durumlarda buranın yerli halkı olmayan Ermenilerden doğal olarak alt kümedeydiler. Şimdi bu ülkede bir Türk bile kalmamıştır.

Ermenilerle Almanların ırk ayrımcılık politikası, devlet düzeyinde soykırıma teşvik etme ve etnik temizlik politikasıyla tamamen aynıdır. Ermeniler de aynı prensiple yola çıkmışlardır. “Nerede Yahudi görürsen öldür” yerine “Nerede Türk görürsen öldür”, “O senin biyolojik varlığın için tehlikedir” ilkesiyle hareket etmişlerdir.²¹

Milliyetçiliğin “Doğu Modeli”ni benimseyen Ermeniler daha farklı biçimde kendilerini ifade etmeye başlamışlardır. “Milliyetçilik projelerini” Ermeni milliyetçiliği örneklerinde analiz etmeye çalıştığımızda bu farkı bariz bir şekilde görürüz. Batılı filozof Adam Smith tarafından ortaya konan model, Ermeni ırkçılığına tıpa tıp uymaktadır. Burada genel “Ataya-Hayk”a bağlılık vardır. Burada Ermeni “altın yüzyılına” hasret kendini göstermektedir (güya, 1,5 bin yıllık inmeden sonra yükseliş gelecek). Vatanın kaybedilmesinde yankı ve acıma vardır. Bu “milliyetçi mit” XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında aralarında yazarlar, gazeteciler ve din adamlarının bulunduğu bir grup Ermeni entelektüelin ortaya çıkmasını şartlandırmıştır. Bu grup bu ideolojiyi yayan “Mşak” gazetesi, “Hınçak” dergisi gibi basın organlarına ve Ermeni siyasi teşkilatları arasında yer alan Armenakan, Hınçak, Taşnaksutyun ve nicelerine sahiptiler.

Sonuç Yerine

Aşağıdaki metin 1944 yılında Bulgaristan’da tutuklanan Garegin Njde’nin suç dosyasının bir kısmıdır. Bu dosyayı Ermenistan SSC Devlet Güvenlik Bakanlığı çalışanı, Ermeni asıllı Binbaşı Melkumyan hazırlamıştır. Bu belgede, Njde’nin Azerbaycan Türklerine karşı işlediği suçlardan neredeyse bahsedilmemektedir. Ancak belgeyi okumak faydalı olacaktır. Bu belge Njde’nin ne kadar gaddar ve faşist görüşlü bir suçlu olduğunu ortaya koymaktadır:

“... Bulgaristan’da yaşarken Ter – Harutyunyan Taşnaksutyun’un başkanı olarak, SSCB’ye yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. 1941 yılında Alman istihbaratı ile ilişki kurmuş ve Almanların talimatı ile Balkan yarımadasında milliyetçilerin arasında, ajanlık oluşturulması ile meşgul olmuştur. Njde, yani Ter-Harutyunyan, Almanların Berlin’de kurduğu “Ermeni Ulusal Konseyi” üyesi olarak yurtdışında yaşayan Ermenilerin arasında SSCB’ye yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Bu bilgiler ve bazı diğer belgelere göre, 2 Kasım 1944 tarihinde Garegin Ter-Harutyunyan hapsedilerek soruşturmaya tabi tutuldu. Soruşturma

21 Avusturyalı tarihçi Eric Feigl onun hakkında şöyle yazmıştır: “Dro, her zaman vicdansızca insanları öldürme deneyimine sahipti. Bu “yetenek”in Himmler üzerinde derin bir etkisi oldu. Dro’nun çağrısına cevap olarak, yaklaşık 30.000 Ermeni ile Nazilere katıldı.”

belli etmiştir ki, itham Ter-Harutyunyan 1908 yılından 1937 yılına kadar Taşnaksutyun partisinin üyesi olmuş, 1918 yılında Taşnak Hükümeti tarafından, milliyetçi askerî bölümler oluşturmak amacı ile Zengezur'a gönderilmiştir. 1921 yılından ise Taşnak Hükümeti'nin Zengezur'da silahlı kuvvetleri birliklerinin komutanı olarak, Sovyet ordusuna karşı askerî operasyonlar yapmıştır. Onun emri ile bir dizi komünist ve Kızıl Ordunun mensupları tutuklanmış ve kurşuna dizilmiştir. Aynı zamanda, yüzlerce komünist, Kızıl Ordu mensubu devrimci ruhlu işçi ve köylüler Tatev kayalığından atılarak öldürülmüştür (II. cilt sayfa NN 251-253, 257-259, 263-266, 355-359, 360, 364-369).

1933 yılında sanık Ter-Harutyunyan ABD'ye yöneldi ve orada Taşnak gençler örgütü olan "Tseğakron" örgütünü kurdu, örgüt ırkçılığı tebliğ eden faşist örgütüdür. Sanık G. Ter - Harutyunyan Sovyetler Birliği'nin amansız düşmanı gibi, 1941 yılında kendisinin yakın tanıdığı olan Alman ajanı Burev Semyon İvanoviç'in aracılığıyla Alman istihbarat organlarının Balkanlar'daki rehberi "Doktor Delius" lakaplı Vagner Otto ile irtibat kurarak onun talimatı üzerine Bükreş, Varna, Plovdiv, Sliven, Sümen şehirlerinde olmuş ve burada SSCB'ye karşı kullanmak için adamların seçilmesi ve Almanlara tanıtımı ile meşgul olmuştur (Cilt I sayfa NN 22-29, 31-33, 37-44, 45-48, 66, 68-88, 93, 157, 208-302, II cilt sayfa NN 192-195, 311, 318, 320, 327, 332, 352). Bundan sonra Harutyunyan Alman istihbaratçısı Binbaşı Drumyun'un talimatıyla 1942 yılının sonbaharında Berlin'e gitmiştir. Kendisinin yardımcısı olan Asatryan Hayk ("Smers" tarafından tutuklanmıştır) aracılığıyla, Bulgaristan'da yaşayan 30 Ermeni'yi Berlin'e göndermiştir. Onlar Hohenbande köyünde bulunan istihbarat-sabotaj okulunda eğitimden geçerek Kırım'a gönderilmişlerdir. Onların amacı Sovyet Ermenistanı'na geçmek ve orada istihbarat-sabotaj faaliyeti yapmaktı. Alman ordusunun Ermenistan sınırına yaklaşacağı takdirde ise bu adamlar isyan yapacaklardı (Cilt I sayfa NN 1574, 155, 158-165; Cilt II sayfa NN 49-51, 59-62). 1943 yılının Ağustos ayında Garegin Ter-Harutyunyan Kırım'a gelerek, yukarıda bahsedilen istihbarat-bozguncularının önünde konuşma yaparak, onları Almanların tüm talimatlarını yerine getirmeye çağırmıştır (Cilt II sayfa NN 309, 310). Sanık Ter - Harutyunyan Almanya'nın işgal altındaki Doğu Bölgeleri Bakanlığının oluşturduğu "Ermeni Ulusal Konseyinin" bünyesine dâhil oldu. Bu konseyin amacı Almanya'ya SSCB'ye karşı mücadelede yardım etmek ve Ermenistan'da Almanya'nın etkisi altında milliyetçi-burjuva hükümetinin kurulmasını sağlamak idi (Cilt I sayfa NN 69-71 Cilt I sayfa NN 245-248, 352). Kendini kısmen suçlu bulur. Deveciyan Ovanes Akopoviç, Burev Semyon İvanoviç, Plev Hristo

Dmitriyeviç, Pastandaryan Krikor Andranikoviç, Asatryan Tork Kirakosoviç, Doğramacyan Mardın Mkrtiçeviç, Davidian Nşan Akopoviç, Tomasyan Mkrtiç, Astvatsaturyan Nerses Srapionoviç, Sarkisyan Gurgen Semyonoviç'in ifadeleri doğrultusunda Ter-Harutyunyan'ın suçu kanıtlanmıştır. İlk tahkikatın bitmesi ve ileri sürülmüş suçlamanın onayını bulmasına güvenerek Ermenistan SSC'nin Ceza Kanunu'nun 200. maddesi göz önünde bulundurularak 11278 numaralı dosya uyarınca Ermenistan SSC'nin D.İ.N. birliklerinin askerî savcısı ile SSCB Devlet Güvenliği Bakanlığı'nın nezdinde, özel istişarenin dinlemelerine gönderilebilir. Sanığa karşı ceza tedbiri gibi, 25 yıllık hapis cezası önerildi. İtham eylemi 10 Mart 1948 yılında tertip edilmiştir.”

Ermenistan SSC Devlet Güvenlik Bakanlığı'nın birinci idaresinin üçüncü bölümünün Reisi Binbaşı Melkumyan

Garegin Njde, “Kim Türkiye ile beraberse o benim milletimin ve tarihi arazi hakkımızın düşmanıdır. Öyle bir düşman ki, onu hiç Allah bile benimle uzlaştıramaz. Budur benim siyasi davranış tanımım”- demiştir. Bu düşüncelere sahip birisi için Erivan kentinin merkezinde heykel dikilmiştir. 28 Mayıs 2016'da Garegin Njde'nin heykelinin resmi açılış töreni Erivan'da yapılmıştır. Bilindiği üzere Njde, II. Dünya Savaşı sırasında SS ile aktif olarak işbirliği yapmıştır. 1942'de Vermont'ta Kızıl Ordu'nun ele geçirilmiş Ermeni askerlerinden oluşan birimler kurmuştur. 15 Aralık 1942'de Almanlar tarafından kurulan Ermeni Ulusal Konseyi'nin yedi üyesinden biri Garegin Njde idi. Njde liderliğindeki Ermeni silahlı grupları Kırım'ın işgali ve Kafkasya'ya saldırılarda aktif rol almıştır. “Ermeni Lejyonu”nun oluşturulmasında General Dro olarak bilinen Drastamat Kanayanla birlikte hareket ettiği bilinmektedir.²² Njde 1955 yılında Rusya'nın Vladimir kentindeki cezaevinde, Dro ise savaştan sonra savaş suçlusu olarak yargılanma korkusuyla Ermeni diasporasının yardımıyla kaçtığı Amerika Birleşik Devletleri'nde ölmüştür. Nazi artığı bu kanlı katil ve Sünik'in (Zengezur) “kurtarıcısı” Njde bugün Ermeniler tarafından milli kahraman olarak görülmektedir.

Kaynaklar:

- Abramyan, Eduard A. *Ermeni Lejyonunun Tarihinden (Rusça)*. M -2003.
- Abramyan, Eduard A. *Kavkaztsı v Abwehre*. Moskva: İzdantel Bıstrov, 2006.
- Alexander, Varpetyan. “Ermeni halkını Arilerden doğuşu.” YouTube, Nisan 11, 2011.
- Artsruni, Grigori. *Doğu Meselesi*. Vostochniy Vopros, Tipografiya İ. A. Çantseva, Tiflis, 1876.
- Barseğyan, A. The Movement of Tseghakronism. Boston, 1935 [U. Բարսեղյան, «Ցեղակրոնիզմը», Բոստոն 1935թ. էջ 31].
- Erdinç, Ali. “Alman Irkçılığı Nazi Ermeni İşbirliği.” *Aydınlık Gazetesi*, Haziran 28, 2016. <http://www.aydinligazete.com/dunya/alman-irkciligi-nazi-ermeni-isbirligi-h88084.html>.
- Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi Yayını. *Garegin Njde ve Onun Öğretisi*. Erivan, 2004.
- Hovhannisyan, Smbat. *Tsexakronutyun və faşizm (gerçəklər və yalanlar)*. Yerevan, 2002.
- Leers, Johan von, A. Abeghian ve Ewald Stier. *Armeniertum – Arivertum*. Postdam, 1934.
- Njde, Garegin. “Tseğakron Neden Yaratıldı?” *Cumhuriyet Gazetesi*. Erivan 1993 21. sayı (Գ. Նժդեհ, «Ինչո՞ւ ստեղծվեց Ցեղակրոնիզմը», «Հանրապետական» թերթ, Երևան, 1993թ. թիվ 21).
- Ovsepyan, Vaçe. *Garegin Njde i KGB: Vospominaniya Razdekçika*. Yerevan: NOF “Norebank”, 2007
- Public Record Office, Foreign Office document, (F.O. 371/ 30031/ R5337)
- ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ. “ԱՐՏԱՇԵՍ ԱԲԵՂՅԱՆ. ՄԵԾ ԲԱՆԱՍԵՐՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ.” 117-134.
http://www.armin.am/images/menus/2699/Hayrapetyan_harutyun.pdf.

Ek Kaynaklar

- Alaverdyants, M.Y. Türk Ermenilerini kurtarma ideolojisi. Petrograd, 1915 (Ermenice).

Artsruni, Grigori. *Türkiye Ermenilerinin Ekonomik Durumu*. Tipografiya A. Gatsuka, Moskova, 1880 [Grigori Artsruni, *Ekonomičeskoe Položenie Turetskix arмян*, Tipografiya A. Gatsuka, Moskva, 1880].

Chuyev, Sergey. *Lanetlenmiş Askerler: Satkınlar*. Proklyatyte Soldaty: Predateli. [Rusça Moskva: Eksmo, 2004.]

“Ermeni Tarihi. Eski Zamanlardan Günümüze.” Erivan, 2012
“[Հայոցսպասմություն: հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Երևան 2012 թ s.62: Երևան 2012 թ s.62].

Garegin Njde. “Amerika Ermeniliği – Soy ve Onun Pislīgi.” Sofya 1935 s 20
[Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ իր սականքը», Սոֆիա 1935թ., էջ 20].

Garegin Njde. Eserleri Ermenistan İlimler Akademisi Arşivi F q 11278 ilt 4.
[Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն», ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿՖ, գ. 11278, հս. 4].

Hasanov, Ferruh. “Hitler İçin Yahudileri Öldüren Ermeniler.” Ağustos 23, 2014. AzVision.az.

Leontyev A. “Gering’ in Yeşil Dosyası.” Moskova, 1942 [Леонтьев А. Зеленая папка Геринга. М. 1942].

Mehdiyev, Gaffar Çakmaklı. *Ermeni Cinayetləri Ermenice Kaynaklarda*. Bakü, 2015.

Ovsepyan, Vaçe. *İstihbaratçının Hatıraları*. Erivan, 2007 [Ваще ОВСЕПЯН ГАРЕГИН НЖДЕ И КГБ ВОСПОМИНАНИЯ РАЗВЕДЧИКА Е-2007].

Rosenberg A. Hatıralar. Ukrayna, Kharkiv, 2005 [Розенберг А. Мемуары. Харьков, 2005]. <http://www.kavkazweb.su/forum/>.

Tulun, Mehmet Oğuzhan. “Ermenistan’ın Ulusal Kahramanı Olan Bir Nazi.” Avrasya İncelemeleri Merkezi.
<https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-IN-ULUSAL-KAHRAMANI-OLAN-BIR-NAZI>.

Wikipedia. Rozenbergin Mor Dosyası; Nürnberg süreci. М., 1954, cilt. 2, s. 208. <http://coollib.net/b/197062> [Материал из Википедии: Коричневая папка А. Розенберга; Нюрнбергский процесс. М. 1954, т. 2, с. 208].

Murder & Memory: The Curious & Intertwined Legacies of Two Armenian Assassins

Christopher GUNN*

Introduction

In May 2019, the remains of Gourgen Yanikian, an Armenian-American convicted in the early 1970s for the murder of two high-ranking Turkish diplomats, Consul General Mehmet Baydar and Consul Bahadır Demir, in Santa Barbara, California were relocated and buried in the Yerablur National Military Cemetery in Yerevan, Armenia.¹ The decision caused concern in Turkey, however, not just because of the two diplomats Yanikian murdered, but also because he is largely credited with sparking a terrorist campaign against the Turkish government that killed close to 30 more Turkish diplomats and family members in the decade between 1975 and 1985. While controversial, the decision to glorify an individual guilty of deplorable acts of violence is not unprecedented when they have contributed to, or reinforced a particular nationalist narrative. In this case, it reflects a certain Armenian narrative that views any violence towards Turkey or Turks justified because of the events of 1915. The rehabilitation of Yanikian has elevated him to a position of honor alongside arguably the greatest Armenian hero of the 20th century (and also known for the assassination of a Turk): Soghomon Tehlirian. What is surprising, however, is that this rehabilitation took place some 46 years after his conviction and 35 years after his death. A closer look at the curious legacy of Yanikian, and how his story intertwines with Tehlirian, sheds some light on why it took so long. Before either Yanikian or Tehlirian could be labeled as national heroes, enough time had to pass for the specifics of their stories to fade from memory.

Gourgen Yanikian & Soghomon Tehlirian

On January 27, 1973, the Armenian Cause took a turn to violence that would persist for over two decades. On that day, Mehmet Baydar, the Turkish General Consul of Los Angeles, and Bahadır Demir, the Vice Consul, were murdered

---

* Asst. Prof., History, Coastal Carolina University

1 "Turkey Condemns Burial of Yanikian's Remains at Yerablur," *Asbarez*, May 7, 2019.

in a hotel cottage in Santa Barbara, California by a 73-year old retired Armenian named Gourgen Yanikian who shot and killed them both at point-blank range. Depressed, despondent, bankrupt and with nothing lose, Yanikian had first contemplated suicide, before devising an elaborate plan involving the promise of a painting stolen from the Ottoman palace and a bank note featuring the signatures of prominent Turkish political figures and revolutionaries, to lure Baydar and Demir to the hotel room where they were assassinated.² He then called the police, reported the murders, and sat down calmly to wait for the police to arrive. Yanikian had every intention of being caught and to make an attempt to turn his legal proceedings into a means through which to both publicize the Armenian version of the events in Eastern Anatolia in 1915 and to indict the Turkish government for these crimes.³ Yanikian plead “not guilty” to murder, and argued that he did not kill two men, but rather “destroyed two evils,” and exhibited no remorse for the taking of these innocent lives.⁴ In fact, he declared: “They [Turks] are for me not—like human;” and described them as the “murderous monsters on the Bosphorous.”⁵

To make sure that both he and the incident received the attention he believed it deserved, Yanikian mailed a 120-page manifesto to numerous politicians, leaders, and news agencies, including President Nixon, and mailed out over 400 letters to Armenians around the world.⁶ In these documents, Yanikian called on Armenians to wage war on Turkey and all civil servants of the Turkish government: “All the representatives of the so-called Turkish government should be eliminated from this earth where ever they appear to represent their government. We should not have any relations with the Turkish race. We hate them...”⁷ Yanikian’s actions, however, were far from unique. In fact, his murder of the Turkish diplomats, submission to the police and attempt to put the Turkish government on trial was nearly a flawless reenactment of the most famous the Armenian Revolutionary Federation (ARF) assassination of the

---

2 Mehmet Baydar to Yanikian, Library of Congress, African & Middle Eastern Reading Room, Spurk Archive, Folder 13; “Conversation with Foreign Minister Bayulken RE Murder of Turkish Diplomats in Santa Barbara,” ANKARA 646, January 28, 1973, NARA, RG 59, SNF, 1970-73, POL & DEF, Box 2639, POL 17 TUR; and Bobelian, 143, 147-148.

3 Bobelian, 148-149; “Armenian Denies Killing 2,” *New York Times*, January 31, 1973; and “Yanikian Held in Two Turkish Consulate Officials Slayings in Santa Barbara,” *Armenian Observer*, January 31, 1973.

4 “Gourgen Myrtich Yanikian;” FBI, January 28, 1973, 1038453-000, HQ 185-50, Section 1 (725904); YT, 621; “Armenian Denies Killing 2,” *New York Times*, January 31, 1973; “Yanikian Held in Two Turkish Consulate Officials Slayings in Santa Barbara,” *Armenian Observer*, January 31, 1973; and “Gourgen Yanikian Trial Winding Up,” *AO*, June 27, 1973; and Bobelian, 160.

5 YT, 622; and “Gourgen Mkrtych Yanikian,” August 7, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Section 8 (725911);

6 “Gourgen Myrtich “Yanikian;” FBI, Jan. 28, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Section 1 (725904); and “ARMUR,” May 27, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Section 8 (725911).

7 “Yanikian Declares War, Asks Others to Follow on Eve of Double Slaying,” *California Courier*, February 1, 1973; and “ARMUR,” May 25, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Section 8 (725911).

twentieth century carried out by the Armenian hero, Soghomon Tehlirian in 1921.⁸ Additionally, Yanikian's actions underscored the tremendous success of the diaspora's anti-Turkish campaign and the darker side of a culture that venerated and honored historical acts of violence against Turks.⁹

On March 15, 1921, Tehlirian shot and killed Talaat Pasha, the man most Armenians believed authored the massacres and relocation policies of 1915, in broad daylight on a busy street in Berlin. Tehlirian was promptly subdued by a crowd of onlookers and subsequently arrested and imprisoned. Planned and coordinated by the ARF in Boston, Talaat's assassination was, however, only the first of many in an operation known as Nemesis. Through April 1922, Armenians operating in Istanbul, Berlin, Rome, and Tiflis assassinated a number of other prominent former Ottoman officials, including Cemal Pasha, along with Armenians branded as traitors and collaborators. The success of Operation Nemesis became legendary within the Armenian diaspora but, primarily because of his target and eventual acquittal and release for the crime, however, Tehlirian remains the most famous of these ARF assassins. While most of the ARF agents involved in the Nemesis have been recognized in various laudatory statements, articles, biographies or court transcripts,¹⁰ it is the story of Soghomon Tehlirian that truly captivated, and continues to fascinate, the Armenian diaspora.¹¹ In English alone, Tehlirian is the subject of at least three books, one film, one Master's thesis and numerous articles, many of which were published prior to the Yanikian murders.¹²

8 Bobelian, 153.

9 Panossian, 226-228.

10 "Shiragian, 73, Dies; An Armenian Hero," *New York Times*, April 16, 1973; "Avenger's Day Set for this Saturday," *Armenian Observer*, March 20, 1974; "Acts of Justice: Bringing the Turk Massacrists to Bay," *Armenian Weekly*, April 17, 1975; "How Arshavir Shiragian and Aram Yerganian Disposed of Behaeddin Shakir, Djemal Azmi," *AW*, April 17, April 24, May 1, May 8, May 15, 1975; "Acts of Justice: Bringing Turk Massacrists to Bay," *AW*, May 22, 1975; "Nemesis Series: Shiragian Smites Said Halim," *AW*, May 29, 1975; "The 'Forgotten Assassination' of Djemal Pasha; Who Did it, How, Where it Happened," *AW*, June 6, 1975; "Was Enver Pasha Killed by an Armenian? The Suggestion is There," *AW*, July 10, 1975; Shiragian, *The Legacy*; "The Avenging Fists," *AW*, April 26, 1980; "Missak Torlakian Memorial Tombstone Revealed," *AW*, Sept. 27, 1980; "Justice to the People of Ararat," *Armenian Reporter*, April 8, 1982; and Vartkes Yeghiayan and Ara Arabyan, *The Case of Misak Torlakian* (Glendale, CA: Center for Armenian Remembrance, 2006).

11 "Eric Bogosian Discusses Career, Tehlirian Project," *Asbarez*, March 14, 2012.

12 "Saro Melikian, Armenian Hero," *New York Times*, May 26, 1960; Sarkis Atamian, "Soghomon Tehlirian (Part I)," *Armenian Review*, Vol. 13, No. 3 (Aut. 1960): 40-51; Atamian, "Soghomon Tehlirian II," *AR* Vol. 14, No. 1 (Win. 1961): 10-21; Atamian, "Soghomon Tehlirian III," *AR* Vol. 14, No. 2 (Spr. 1961): 16-36; Atamian, "Soghomon Tehlirian IV," *AR* Vol. 14, No. 3 (Sum. 1961): 44-49; Setrak Pakhtikian, "I knew Soghomon Tehlirian," *AR* Vol. 15, No. 2 (Sum. 1962): 16-23; Lindy V. Avakian, *The Cross and the Crescent* (Phoenix, AZ: UCS Press, 1989) [Originally published: Los Angeles, CA: De Vorss, 1965]; Edward Alexander, *A Crime of Vengeance: An Armenian Struggle for Justice* (New York: The Free Press, 1991); Vartkes Yeghiayan, *The Case of Soghomon Tehlirian* (Glendale, CA: Center for Armenian Remembrance, 2006); Assignment Berlin, directed by Hrayr Toukhanian, 1982; and Sarah Vartabedian, "Commemoration of an Assassin: Representing the Armenian Genocide," (MA, Thesis, University of North Carolina-Chapel Hill, 2007).

Although Tehlirian may have published his memoirs in Armenian in approximately 1958,¹³ his reappearance in English sources occurred at the time of his death in California in May 1960. Under the name of Saro Melikian, his obituary appeared in both the *New York Times* and *The Times of London*, and both articles reaffirmed his heroic status as the avenger of the Armenian people for the crimes of 1915.¹⁴ Shortly thereafter, a multi-part series on the life of Soghomon Tehlirian appeared in the *Armenian Review*, and was followed by another article in the same journal in 1962.¹⁵ The first book detailing and glorifying Tehlirian's role in the assassination of Talaat, and the righteousness of his cause, coincided with the 50th anniversary of 1915 and was published in 1965 by Lindy Avakian, an Armenian-American in California, who had known Tehlirian personally.¹⁶ In 1969 a monument was erected in a Fresno, California cemetery to commemorate Tehlirian's life and the contributions and sacrifices he made to the Armenian nation.

More important than the actual assassination of Talaat and the realization of Armenian vengeance, however, was Tehlirian's acquittal by the Berlin court acquittal and, by extension, the court's sanctioning of the murder. His trial began on June 2, 1921 and lasted only two days. He admitted openly that he shot and killed Talaat and never showed any remorse for the crime: "It is not I who am the murderer. It is he [Talaat],"¹⁷ and maintained that his "conscience was clean."¹⁸ In fact, in one of his earliest statements, he declared "It fills me with happiness to know that when my compatriots hear of his death they will be proud of the deed of their fellow-countryman."¹⁹ The key to his defense was that he had been compelled to murder Talaat, whom he had only accidentally discovered in Berlin, by an apparition of his murdered mother.²⁰ In this vision, his mother's corpse rose up from the ground and stated: "You know that Talaat Pasha is here. You are utterly indifferent. You are therefore not my son."²¹ He

---

13 Yeghiayan, *The Case of Soghomon Tehlirian*, xviii.

14 "Saro Melikian, Armenian Hero. Assassin of Ex-Grand Vizier of Turkey in 1921 Dies—Avenged Massacres," *New York Times*, May 26, 1960; and "Saro Melikian," *The Times*, May 27, 1960.

15 Sarkis Atamian, "Soghomon Tehlirian: A Portrait of Immortality I," *Armenian Review* Vol. 13, No. 3 (1960): 40-51; Atamian, "Soghomon Tehlirian: A Portrait of Immortality II," *AR* Vol. 13, No. 4 (1961): 15-20; Atamian, "Soghomon Tehlirian: A Portrait of Immortality III," *AR* Vol. 14, No. 1 (1961); and Setrak Pakhitikian, "I Knew Soghomon Tehlirian," *AR* Vol. 15 No. 2 (1962): 24-29.

16 Avakian, *The Cross and the Crescent*.

17 "Assassin Boasts of Talaat's death: 'It is Not I Who Am the Murderer It is He,' Says Young Armenian," *New York Times*, March 17, 1921.

18 "Says Mother's Ghost Ordered Him to Kill," *New York Times*, June 3, 1921.

19 "Assassin Boasts of Talaat's death," *New York Times*, March 17, 1921.

20 "Says Mother's Ghost Ordered Him to Kill," *New York Times*, June 3, 1921.

21 *Ibid.* See also *The Trial of Soghomon Tehlirian* at http://cilicia.com/armo_tehlirian.html; "The Avenger of Blood. Why Talaat Pasha was Shot," *The Times*, June 3, 1921; and "Armenian Acquitted for Killing Talaat: Defense Introduces Accounts of Grand Vizier's Brutality in Conducting Massacres," *New York Times*, June 4, 1921; Derogy, *Resistance*, xxiii-xxiv; and Sarah Vartabedian, "Commemoration of an Assassin: Representing the Armenian Genocide," 2.

claimed it was only after this scolding from his mother's ghost that he undertook the preparations necessary to murder Talaat.

Critical to convincing the court and the jury that Tehlirian could not resist the commands of his mother, and therefore suffered from a form of temporary insanity, was the trauma he suffered from personally witnessing the massacre of his entire family and village in Erzincan in 1915. The narration of his unspeakable and horrific experience captivated the courtroom and the press and was the critical turning point in the trial.²² With extreme difficulty, Tehlirian described the fateful day in June 1915 when he and his family were deported from their homes in Erzincan. Only a short while after they started out, Ottoman gendarmes attacked the refugee column. He saw his sister pulled away and raped, his mother shot and killed, his brother's head split open with an axe, and lost sight of his father. He himself was wounded and knocked unconscious and when he awoke, two days later, he was underneath a pile of corpses, including that of his brother. Whenever he recalled this terrible experience later in life, the smell of the corpses returned and induced dizzy spells. As far as he could tell, he was the only survivor of the attack.²³ Two of the medical experts called in testify on Tehlirian's physical and mental condition agreed that a trauma of this magnitude left him in a state where he was not in complete control of his actions.²⁴

In order to support Tehlirian's account, a story about which even his defense attorney "had doubts as to whether or not the gentlemen of the jury would believe the defendant's testimony," a number of acquaintances, other survivors and eyewitnesses, including Johannes Lepsius, were called to court to testify. Tehlirian's acquaintances described a depressed, melancholy, haunted young man who suffered from physical torment, including seizures and fainting spells, caused by the events he had experienced. The survivors, eyewitnesses and Lepsius corroborated Tehlirian's description of the massacres by relating their own accounts of the events in Eastern Anatolia. Furthermore, Talaat's responsibility for the massacres was addressed throughout the trial and it was clear that the Armenian community held him personally accountable for the events. The trial of Soghomon Tehlirian for the assassination of Talaat quickly turned into the trial of Talaat for the events of 1915.²⁵

22 Bobelian, *Children*, 63; and Derogy, *Resistance*, 87.

23 *The Trial of Soghomon Tehlirian*; "The Avenger of Blood. Why Talaat Pasha was Shot," *The Times*, June 3, 1921; "Says Mother's Ghost Ordered Him to Kill," *New York Times*, June 3, 1921; Alexander, *Crime*, 69-70; Balakian, *Burning Tigris*, location 5963; Vartabedian, "Commemoration," 2; and Power, *Problem from Hell*, 3-4.

24 Alexander, *Crime*, 185; Vartkes Yeghiayan, *The Case of Soghomon Tehlirian*, xxix; and "The Ghost Real in Its Way," *New York Times*, June 4, 1921.

25 *The Case of Soghomon Tehlirian*; "Says Mother's Ghost Ordered Him to Kill," *New York Times*, June 3, 1921; "Armenian Acquitted for Killing Talaat," *NYT*, June 4, 1921; Avakian, *Cross*, 160-204; Bobelian, *Children*, 63; and Chaliand, *Armenians*, 93-94.

In the closing arguments, familiar racist generalizations about Turks were heard: “It is well known that wherever the Turks have set foot, they have carried a bloody flag with them.” References were made to the death sentence handed down to Talaat by the Ottoman court-martial in attempt to validate Tehlirian’s act, and he was presented to the jury as “the avenger of his people, of the one million Armenians who were killed. He is the one man who is standing up to the author of those massacres; he is facing the man responsible for the annihilation of his people.” In fact, the defense attorneys advised the jury to consider Tehlirian as simply an executioner who carried out a sanctioned death sentence.²⁶ In the end, Tehlirian’s personal tragedy, the testimony of the minority of the medical experts, the tales of other atrocities, and the defense teams’ persuasive arguments convinced the jury. After only a few hours of deliberation, they returned a verdict of “not guilty.”²⁷

The response to the Berlin’s court decision among the Armenian observers in the courtroom and within the wider diaspora was one of euphoria, satisfaction and gratification.²⁸ The Armenians had struck back, and the justice promised to them by the Allies in May 1915, but initially denied, had been carried out. Tehlirian instantly became a national hero and a revered figure within the Armenian diaspora, and was their honored guest throughout the world in 1922.²⁹ The Armenian authors Vartkes Yeghiayan and Edward Alexander both describe scenes of awe when their respective fathers met Soghomon Tehlirian in person for the first time, and in Donald Miller’s oral history of the Armenian survivors he quotes one interviewee who points to a picture of Tehlirian and exclaims: “I would have done it myself, believe me... I look at this picture each and every day for inspiration.”³⁰ The court’s decision validated and justified murder as an acceptable means for the Armenian community to seek justice and revenge.

After the successful assassination of Talaat, Tehlirian’s acquittal, and the apparent backing of the international community that the verdict symbolized, the ARF proceeded with their violent campaign against the former members of the CUP: Behbud Khan Cevahir, Said Halim, Bahattin Şakir, Cemal Azmi, Cemal Pasha, Nusret and Sureyya were all murdered by various agents of the

---

26 Yeghiayan, *The Case of Soghomon Tehlirian*, 153-154.

27 “Armenian Acquitted for Killing Talaat,” *New York Times*, June 4, 1921; and “Talaat’s Assailant Acquitted. Armenians’ Sufferings,” *The Times*, June 4, 1921.

28 “Talaat’s Assailant Acquitted. Armenians’ Sufferings,” *The Times*, June 4, 1921; Alexander, *Crime*, 187; and Derogy, *Resistance*, xxiv.

29 Avakian, 246; Derogy, 103; and Vartabedian, 7.

30 Yeghiayan, xix-xx; Alexander, 205-206; and Donald Miller and Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide* (Berkeley, CA: University of California Press, 1993): 166.

Nemesis operation.³¹ Only one other member of Nemesis, Missak Torlakian, was arrested and brought to trial. After relating his own tale of tragedy and trauma, he too was acquitted on grounds of temporary insanity for the murder of Behbud Khan Cevahir, primarily on the opinions of Greek, Armenian and British doctors.³² All of the agents who participated in the assassinations were lionized as great Armenians.

For a man like Gourgen Yanikian, therefore, the path to the adulation he craved was clear. In fact, Yanikian not only read Avakian's book on Tehlirian, but he had contacted the author to laud the quality of the content in 1967, met with him on at least one occasion in 1968, and possessed an autographed copy of the book.³³ The connection between the Tehlirian story and the Yanikian murders was brought to the attention of the FBI by the Santa Barbara District Attorney's Office, which had been provided a copy of the book by Yanikian's defense attorney. The FBI's efforts to interview Avakian proved unproductive, however, when the author refused to cooperate in the investigation, but he placed Yanikian in the same category as the Nemesis operatives in a full page editorial he wrote just prior to the start of Yanikian's trial.³⁴ Interestingly, Yanikian himself was evasive when cross-examined about his knowledge of Tehlirian during his trial, but in an interview three years after the attack Yanikian admitted his intimate knowledge of the Nemesis operation, and even appeared to have believed he also would be acquitted: "Never, never did I suspect that I would receive a maximum sentence for this act. With at least two previous similar assaults, the murderers of other leaders of the Ottoman Turks, the ones responsible for the massacre of Armenians, were found "not guilty" by the European courts and eventually set free."³⁵

Like Tehlirian, Yanikian's personal narrative was established solely through his own court testimony in June 1973 and followed the former closely. Yanikian claimed he was tormented by memories of an early twentieth century childhood

---

31 "Turks Enraged. British Court-Martial Acquits Armenian," *The Times*, November 11, 1921; "Ex-Grand Vizier Murdered. Prince Said Halim's Career," *The Times*, December 7, 1921; "Two Young Turks Murdered in Berlin," *New York Times*, April 19, 1922; "Jemal Pasha Dead. Shot in Tiflis. Tyrant of Syria," *The Times*, July 26, 1922; "Djermal Pasha, Fugitive, Assassinated in Tiflis; Condemned as Author of Armenian Massacres," *NYT*, July 26, 1922; "One After Another," *NYT*, July 27, 1922; Ömer Engin Lütem, *Armenian Terror*, 14; and Alexander, *Crime*, 199.

32 "Turks Enraged. British Court-Martial Acquits Armenian," *The Times*, November 11, 1921.

33 YT, 690; and Lindy Avakian, "A Time for Soul Searching," *Armenian Observer*, May 30, 1973.

34 "ARMUR," FBI, February 12, 1973, 1038453-000, HQ 185-50, Section 1 (725904); "ARMUR," FBI, February 24, 1973, 1038453-000, HQ 185-50, Section 1 (725904); "Gourgen Mkrtych Yanikian," May 2, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Section 7 (725910), 48-49; and Avakian, "A Time for Soul Searching," *Armenian Observer*, May 30, 1973.

35 YT, 688; and "Gourgen Yanikian: A Lonely Old Man Forgotten by His People. An Exclusive Interview with the Killer of Two Turkish Diplomats," *Armenian Reporter*, October 28, 1976.

in Eastern Anatolia and had been obsessed with seeking retribution for decades.³⁶ Born mere miles apart from Tehlirian in Erzurum in 1895, his family barely escaped the massacres of Abdul Hamid II by fleeing to Kars.³⁷ Eight years later, he allegedly witnessed his twenty year-old brother murdered by two Turkish soldiers while on a trip back to Erzurum to retrieve family records and gold; a trip made only by himself, mother and older brother.³⁸ As soon as the First World War broke out, Yanikian quit his university studies in Moscow and left to join the Armenian irregulars fighting against the Ottoman Empire.³⁹ During his service with the Armenian Volunteers under General Dro's command, Yanikian claimed to have personally witnessed thousands of victims of Turkish atrocities, including some of his own family members.⁴⁰

Finally, he alleged that he was visited by apparitions of his murdered brother nine months before the double homicide, and swore an oath to his brother's ghost that he would take vengeance for his death. The specter returned to him moments after he murdered the Baydar and Demir.⁴¹ Similar to Tehlirian's defense, the strategy employed by his lawyers endeavored to show that the horrific scenes that Yanikian had witnessed as a child had caused "lasting trauma," which, when combined with the pain caused by Turkey's continued denial of the atrocities, and his ire over Turkey's role in the opium and drug trade, left him mentally impaired.⁴² The whole act was carefully constructed so Yanikian could portray himself as yet another victim, turned war hero, turned Armenian Avenger, like Soghomon Tehlirian, and reap the eventual rewards from the diaspora, and the similarities were even addressed during Yanikian's trial.⁴³

There were, however, two Gourgen Yanikians. The first, based on his own uncorroborated accounts and the Armenian-American press, was one of the most unique and fascinating individuals of the twentieth century: survivor, linguist, decorated war hero, brilliant engineer, world traveller, inventor, businessman, psychologist, anti-communist, developer, writer, thinker,

---

36 Yanikian Trial, 439-441, 564; and Bobelian, 142.

37 YT, 1, 429, 431, 582.

38 YT, 431-433, 616-618.

39 YT, 434.

40 YT, 434-435; 538-556; 688; "Gourgen Yanikian Trial Winding Up," *Armenian Observer*, June 27, 1973; "Yanikian Pronounced Guilty," *AO*, July 4, 1973; and Bobelian, 156. Soghomon Tehlirian also allegedly served in the Armenian Volunteer Units, but under General Andranik.

41 YT, 148-149, 609, 618; and Bobelian, 144, 148.

42 YT, 439-441, 577-579, 664; and Bobelian, 153.

43 YT, 691-692. This opinion was also expressed by members of the Armenian community in Santa Barbara at the time of the murders. See "Gourgen Mkrtich Yanikian," March 1, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 5 (725908), 123, 126, 129.

playwright, scriptwriter, and aspiring film/TV producer. A man who had personally known such icons as Joseph Stalin, Nikita Khrushchev and Reza Shah, and who felt comfortable writing letters to J. Edgar Hoover and President Nixon.⁴⁴ The other Yanikian, based on the FBI investigation and the court transcripts, had local police and FBI records dating back to the early 1950s, and was a delusional, rambling, sexually deranged, broke, and humiliated narcissist; a life-long con-artist desperately looking for redemption and fame at the end of his life.⁴⁵

Almost every aspect of Yanikian's autobiography was either refuted, or at least made questionable, by the FBI investigation. There is no proof that he was born Erzurum, or even visited Kars, and, in fact, on all official documents, and at various times verbally, he claimed to have been born in Tabriz, Iran, and was in Moscow for the duration of the war.⁴⁶ The story about his brother is also inconsistent.⁴⁷ While some of these, like the inconsistencies regarding such basic information as Yanikian's date and place of birth, might be explained by the social and political era in which he was born, others, like his concern over the events of 1915, his participation with the Armenian irregulars, the total number of family members lost, to which conflict, and the perpetrators of those massacres, cannot. Unfortunately, or fortuitously, Yanikian's wife, the only person who could have corroborated his claims, was in a vegetative state at a local convalescent home.

Despite his apparent obsession with enacting vengeance on Turkey and its representatives, including his unsubstantiated claim to the FBI that he had written seven books, articles and lectured for years about the "killing of two million Armenians" and Turkey's confiscation of 6 billion dollars' worth of "Armenian property," there is absolutely no evidence that Yanikian was even remotely concerned with the Armenian question before 1965. There is absolutely no mention of these grievances in his publications, in the many short biographies that he had written to accompany the books and stories he published, including one in the *Armenian Review*, and the various newspaper articles about Yanikian and his life.⁴⁸ Yanikian referenced family members lost

---

44 "Gourgen Mkrtich Yanikian," FBI, Feb. 9, 1973, 1038453-000, HQ 105-18332, Sec. 1 (725912).

45 "Gourgen Mkrtich Yanikian," February 7, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Section 2 (725905); and "Gourgen Mkrtich Yanikian," FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Section 3 (725906).

46 "Gourgen Myrtich Yanikian;" FBI, Jan. 28, 1973, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 1 (725904); "Memorandum," FBI, Jan. 29, 1973, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 1 (725904); "ARMUR," FBI, Jan. 30, 1973, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 1 (725904); "ARMUR," FBI, Jan. 31, 1973, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 1 (725904); and "ARMUR," Feb. 2, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 1 (725904). The explanation Yanikian gave for the inconsistency in birth records was that his birth was registered as Tabriz, instead of Erzurum, in Kars months after his birth and as a favor to his family from the Persian Consul. See YT, 431.

47 YT, 684, 687.

48 "Yanikian Trial," STATE 118342, June 18, 1973, NARA, Access to Archival Database (AAD).

in ambiguous “European uprisings” and “at the hands of Communists and Turks,” but mention of the deportations and massacres of 1915 are conspicuously absent, despite his ample opportunities.⁴⁹ If he harbored those sentiments, he kept them very close.

Among Yanikian’s personal contacts, only a handful mentioned any existence of anti-Turkish sentiment, and those appear to have all been recent acquaintances.⁵⁰ The others all claimed that Yanikian had not shown any interest in Armenian politics, and some even came out publicly to refute the claim that Yanikian had lost family members or that the crime was motivated by vengeance.⁵¹ Based on the documentation available, his interest in the Armenian-Turkish dispute had developed only recently and was most likely brought on by the renewed attention to the Armenian Cause and, perhaps, a letter allegedly written by an ethnic Turk from New York in 1965 in which the author declared: “Armenians, we are once and for all going to wipe you from the face of the earth. This is a legacy left to us by our Holy Prophets.”⁵²

Despite over 200 hundred interviews with acquaintances, the only mention of his service in the Armenian Volunteer units was in a biographical paragraph he wrote himself, and it was dropped in all accounts of his life in subsequent reporting during the 1970s and early 1980s, save one.⁵³ Even if Yanikian was a veteran of General Dro’s Armenian irregular units, he saw very little action in combat. In one of his initial interviews with the FBI, Yanikian admitted that this was the first time he had ever taken a life and that “it was not easy.”⁵⁴ More numerous were rumors that he had fought in the Russian White Army and/or that he had been part of the Cheka, the Soviet Union’s early internal police and

---

49 “Gourgen Myrtich Yanikian,” FBI, Jan. 28, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 1 (725904); “Memorandum,” Jan. 29, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 1 (725904); “Prevent Tragedies: Beverly Hills Man Tells of Invention,” *Beverly Hills Citizen*, April 29, 1949; “His Device Would Effect Rescue in Kathy Case,” *Daily News* (LA), June 4, 1949; “Yaniscop Inventor Man of Contrast,” *Los Angeles Independent*, July 25, 1949; Gourgen Yanikian, “An Unforgettable Night,” *Armenian Review* Vol. 2, No. 3 (Aut. 1949): 72-75; Felicia Mahood, “Happy’s Landing,” *The Independent* (Westwood, CA), Nov. 11, 1950; Gourgen Yanikian, *The Voice of an American* (Santa Barbara, CA: Rood Associates, 1960); Arlen Collier, “Yanikian’s ‘Voice’ Provocative Book,” *El Guacho*, April 28, 1960; and “Local Man Wrote ‘Triumph of Judas,’” April 10, 1961, Library of Congress, African & Middle Eastern Reading Room, Spurk Archive, Folder 13.

50 “Gourgen Mkrtrich Yanikian,” FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 3 (725906), 327, 344, 363, 367, 470; and “Gourgen Mkrtrich Yanikian,” March 1, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 5 (725908), 49, 53, 126.

51 “ARMUR,” Feb. 6, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 1 (725904); “Yanikian was Known as a Man Who Took Risks,” *Armenian Reporter*, Feb. 1, 1973; and B. Ishkanian, “Letter to the Editor: Yanikian: A Different Point of View,” *Armenian Observer*, July 11, 1973.

52 YT, 441.

53 Yanikian, “An Unforgettable Night,” 72; and Anahid Jafargian, “An Unforgettable Visit with Gourgen Yanikian,” *Armenian Reporter*, Sept. 4, 1980.

54 “Gourgen Mkrtrich Yanikian,” Feb. 7, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 2 (725905).

security force.⁵⁵ Further underscoring Yanikian's duplicitous nature is the evidence he associated with Soviet sympathizers and communists in Paris, while portraying himself as a staunch anti-communist.⁵⁶

There is also no consistency in his accounts regarding the number of family members killed, or even whether or not Turks or Russians were responsible for their deaths. In fact, when pressed by the District Attorney prosecuting the case on both points, how many family members had been killed and who was responsible, Yanikian was deliberately evasive.⁵⁷ When discussing his past in interviews years after the trial, his narrative changed again.⁵⁸ At best, it appears that Yanikian was unclear of the specifics surrounding his family in Eastern Anatolia and the Caucasus, and simply attributed their deaths to whomever he believed would elicit a more sympathetic response (i.e., Russians when playing up to anti-Communists or Turks when playing to Armenian diaspora). At worst, the entire story was fabricated. Having studied the Tehlirian case closely, however, Yanikian was aware that, as far as the Armenian diaspora was concerned, the devil was most assuredly not in the details of his tale. He knew that his story and his justification for the murders would be unquestionably accepted by the diaspora because the problems, inconsistencies and fabrications in Tehlirian's case were also omitted, overlooked, and ignored for decades.

The greatest long-term legacy of Soghomon Tehlirian was not the assassination of Talaat in March 1921, but his acquittal in June of that same year. In order to secure that acquittal, however, three issues, or points, were deliberately withheld the court that would have swayed the jury's decision towards a guilty verdict. The first was the fact that after he escaped the massacres in Erzincan, and made his way to Tiflis, Tehlirian joined the irregular Armenian volunteer units that fought with the Russian army against Turkey.⁵⁹ The second was Tehlirian's assassination of the Armenian collaborator and informer, Harootiun

---

55 Gourgen Yanikian, "An Unforgettable Night," 72-75; "Gourgen Myrtich Yanikian," FBI, Jan. 28, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 1 (725904); "Gourgen Mkrtych Yanikian," Feb. 9, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 105-18332, Sec. 1 (725912); "Gourgen Mkrtych Yanikian," FBI, 1038453-000, HQ 105-18332, Sec. 1 (725912); "Gourgen Mkrtych Yanikian," May 2, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 7 (725910); "Gourgen Mkrtych Yanikian," Feb. 9, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 105-18332, Sec. 1 (725912); and "Gourgen Mkrtych Yanikian," May 2, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 7 (725910). Yanikian denied being a member of the Cheka.

56 Anti-Communist: "Gourgen Yanikian to J. Edgar Hoover, FBI, April 8, 1954, File 10518332; and "Gourgen Mkrtych Yanikian," FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 3 (725906), 352. Communist: "ARMUR," FBI, May 3, 1973, 1038453-000, HQ 185-50, Section 6 (725909). Cheka: "Gourgen Myrtich Yanikian," FBI, January 28, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Section 1 (725904).

57 The number ranged from six to 26. See YT, 378, 393, 396, 405, 559, 659-663.

58 "Turkish Reporter Interviews Gourgen Yanikian," *Armenian Observer*, March 31, 1976.

59 Alexander, 40-41, 74.

Mugerditchian, in Istanbul in March 1919.⁶⁰ The third was Tehlirian's denial that he was working for, or was part of, a larger network or organization, in this case the ARF, that assisted and planned the assassination.⁶¹

It is unclear how much of an impact the knowledge of Tehlirian's participation in the Armenian irregular units might have had on the decision of the jury, especially if he joined only after witnessing the slaughter of his family. Certainly the sequence of events between 1915 and March 1921 given by Tehlirian to the court would have been challenged, but it is unlikely, given the jury's acceptance of revenge as a justifiable motive given Tehlirian's experiences, that it would have changed the outcome of the trial. The other two points, however, are more problematic. The knowledge that Tehlirian previously murdered an Armenian suspected of collaboration with the Turkish authorities, and proof that he was an agent of a coordinated global ARF operation to assassinate the former leaders of the Ottoman empire, which the authorities suspected, but either could not prove or did not investigate, would undoubtedly have changed things.⁶² The story of a young man, mentally and physically traumatized from witnessing the massacre of his entire family, wandering aimlessly around Europe until he accidentally discovered Talaat in Berlin and murdered him only after he had been chastised by a vision of his mother's corpse would not have been as effective in securing a "not guilty" verdict if the jury had known he was a veteran assassin and part of an organization that had been tracking and preparing for Talaat's assassination for years.

Just as important and problematic as the information kept out of the trial, however, was what was entered into testimony. As mentioned above, his acquittal was primarily due to his personal account of having witnessed the rape of his sisters, the massacre of his entire family, and his return to consciousness wounded and in a pile corpse; the sole survivor of the entire refugee column he had been traveling in. This story moved the jury, and undoubtedly supplied them with enough evidence, reason, or sympathy to conclude that his assassination of Talaat was justified. Trying to imagine this horrific experience and the trauma it must have caused made it much easier to believe that he was under mental duress when he committed the crime. The other testimony, which attested to his mental and physical condition, corroborated the atrocities he had seen and placed the blame for these acts on his victim, making it that much easier to question his guilt. The problem,

---

60 Alexander, 43-44; Avakian, 60; Bobelian, 68; and Derogy, 68.

61 Alexander, 199; Şeref Ünal, *Trial of Salomon Teilirian: Assassination of Talat Pasha, Berlin 2-3, June 1921* (New York: Okey, 2007): 10-11.

62 "Assassin Boasts of Talaat's Death," *New York Times*, March 17, 1921.

however, is the evidence, located quite openly in the primary and secondary materials available to scholars, that the entire personal account Tehlirian gave to the court in Berlin, arguably one of the most famous eyewitness reports on the Armenian massacres of 1915, was completely fabricated.

Contrary to his statements in court, Tehlirian was not in Erzincan in 1915 and could not have witnessed a massacre there. In 1913, Tehlirian left Eastern Anatolia to join his father and brother in Belgrade to pursue his engineering studies. As soon as the First World War broke out, Tehlirian left Belgrade for Tiflis to join the Armenian irregulars. He did not return to Erzincan until July 1916, when the Armenian irregulars and the Russian army captured the city from the Ottomans. All news of what had happened in Erzincan came from secondhand sources, and furthermore, his father appears never to have left Belgrade. These details of Soghomon Tehlirian's trajectory from Eastern Anatolia during the war to Berlin in 1921 that contradicted his sworn testimony came out in 1960, and continued thereafter, even in the ARF newspapers.⁶³ Despite this, however, the 2006 reprint of the translated court transcripts, "The Case of Soghomon Tehlirian", presents this document, and Tehlirian's testimony, as a valid primary source with no disclaimer about its inaccuracies, and at least four publications on the Armenian massacres have treated his testimony as such.⁶⁴

There was, therefore, ample evidence for Yanikian to believe that his target audience would challenge neither the veracity of his narrative, nor his motivations, and would instead focus on his act of retribution against "two evils." In fact, a laudatory obituary of yet another Nemesis veteran, Arshavir Shiragian, in *The New York Times* shortly after the murders and two months before the start of his own trial, undoubtedly strengthened his hopes.⁶⁵ For the

---

63 Sarkis Atamian, "Soghomon Tehlirian: A Portrait of Immortality I," *Armenian Review* Vol. 13, No. 3 (1960): 40-51; Atamian, "Soghomon Tehlirian: A Portrait of Immortality II," *AR* Vol. 13, No. 4 (1961): 15-20; and Atamian, "Soghomon Tehlirian: A Portrait of Immortality III," *AR* Vol. 14, No. 1 (1961). See also Avakian, 16, 34, 41-43; "How Tehlirian Tracked Down and Disposed of the Beast, Part I," *Armenian Weekly*, June 1975; and "Soghomon Tehlirian: A Biographical Note," *AW*, March 14, 1981. For further analysis, see Jacque Derogy, *Resistance and Revenge: The Armenian Assassination of the Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1990 [French Edition, 1986]). Derogy is one of only a handful of scholars who have had access to the ARF's archives in Boston, MA, and also argued that the entire defense strategy, including the retraction of earlier statements made to the Berlin police, the gruesome details of his family's destruction, and the command from his mother's ghost, were all coached and financed by the ARF. See pp. xxiii-xxiv & 105.

64 Yeghiayan, *The Case of Soghomon Tehlirian*; Alexander, *Crimes*, 40, 69-70; Samantha Power, *Problem from Hell*, 3; Balakian, loc. 5958; and Vartabedian, "Commemoration," 2. Samantha Power cites Edward Alexander, who in turn makes no citation regarding Tehlirian's testimony, Balakian cites Yeghiayan's publication of the transcripts, Vartabedian cites the online version of the transcripts: http://cilicia.com/armo_tehlirian.html.

65 "Shiragian, 73, Dies; An Armenian Hero," *New York Times*, April 16, 1973.

most part, the Armenian diaspora did not disappoint, and they rallied in support of Yanikian and raised funds for his legal defense.⁶⁶ In contrast to the Tehlirian case, however, the Santa Barbara court refused to allow the court proceedings to digress into a forum for historical debate, a platform for Yanikian to voice his opinion that “Turks are barbarian savages,”⁶⁷ or an indictment of the Turkish government for events fifty years in the past; and unlike the Armenian diaspora, the jury in California was either not convinced by Yanikian’s story, or felt that events at the turn of the century had no bearing on a double homicide in 1973. The court refused to believe that Yanikian was operating under diminished capacity, and he was found guilty of two counts of First Degree Murder on July 2, 1973 and received two life sentences.⁶⁸

Conclusion

The legacies of Gourgen Yanikian and Soghomon Tehlirian, Armenian heroes who rose to fame and adulation for the murder of Turkish government officials, despite inconsistency, and, in some cases, fraudulent errors in the historical narrative are examples of the role inaccurate, but persistent, nationalist tropes play in either sustaining conflict or preventing reconciliation. Even more concerning, however, is the inherently dangerous role of the willing and biased scholars (and/or the unwitting role of poor scholarship) in reinforcing these narratives and lending them an aura of credibility. One of the more recent and tragic uses of history to sustain and promote conflict is the narrative that has been built around Soghomon Tehlirian, the assassination of Talat Pasha, and his acquittal by the Berlin court for the crime. It is clear that this had a tremendous impact on Gourgen Yanikian’s decision to murder Mehmet Baydar and Bahadır Demir, and became one of the foundational justifications for the terrorist campaign of the 1970s and 1980s.

The political power of ‘history’ is largely ignored, but until many of the unchecked nationalist narratives are revised, many of the world’s enduring conflicts will continue unabated.

---

66 “A Call to Action,” *Armenian Observer*, March 21, 1973; “Armenian Nuremburg,” *AO*, April 25, 1973; “World Responds to Gourgen Yanikian Trial,” *AO*, May 16, 1973; and Bobelian, 148-149.

67 “ARMUR— Daily Summary,” June 21, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 8 (725911).

68 “ARMUR— Daily Summary,” June 22, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 8 (725911); “ARMUR— Daily Summary,” June 26, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Sec. 8 (725911); “ARMUR— Daily Summary,” June 26, 1973, FBI, 1038453-000, HQ 185-50, Section 8 (725911); “Armenian Guilty of Killing Turks,” *New York Times*, July 3, 1973; “Gourgen Mkrtych Yanikian,” FBI, Aug. 7, 1973, 1038453-000, HQ 185-50, Section 8 (725911); “Yanikian Trial,” STATE 129422, July 2, 1973, NARA, AAD, 1973; “The Closing Arguments of the Yanikian Trial,” *Armenian Observer*, July 4, 1973; “Yanikian Pronounced Guilty,” *AO*, July 4, 1973; “Santa Barbara Court Finds Yanikian Guilty,” *Armenian Reporter*, July 5, 1973; and “Assassin of CONGEN,” STATE 143929, July 21, 1973, NARA, AAD.

Bibliography

Primary Sources

Asbarez Armenian News, Los Angeles, CA

Federal Bureau of Investigation (FBI)

Los Angeles Daily News

Record Group 59: General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files,

U.S. National Archives, College Park, MD

Spurk Collection, Africa & Middle Eastern Reading Room, The Library of Congress, Washington, DC

The Armenian Observer (AO), Hollywood, CA

The Armenian Reporter (AR), New York, NY

The Armenian Review, Hairenik Assoc., Watertown, MA

The Armenian Weekly (AW), Hairenik Assoc., Watertown, MA

The Beverly Hills Citizen

The California Courier, Fresno, CA

The Los Angeles Independent

The New York Times (NYT)

The Times (London)

The Trial of Soghomon Tehlirian http://cilicia.com/armo_tehlirian.html

U.S. National Archives, Department of State, Access to Archival Databases (AAD)

Secondary Sources

Alexander, Edward. *A Crime of Vengeance: An Armenian Struggle for Justice*. New York: The Free Press, 1991.

Avakian, Lindy V. *The Cross and the Crescent*. Phoenix, AZ: UCS Press, 1989. [Originally published: Los Angeles, CA: De Vorss, 1965].

- Balakian, Peter. *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*. New York: HarperCollins, 2003.
- Bobelian, Michael. *Children of Armenia: A Forgotten Genocide and the Century-Long Struggle for Justice*. New York: Simon & Schuster, 2009.
- Chaliand, Gerard and Yves Ternon. *The Armenians: From Genocide to Resistance*. London: Zed Press, 1983.
- Derogy, Jacques. *Resistance and Revenge: The Armenian Assassination of the Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1990 [French Edition, 1986].
- Lütem, Ömer Engin. *Armenian Terror*. Ankara, Turkey: Center for Eurasian Studies, 2007.
- Miller, Donald and Lorna Touryan Miller. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. Berkeley, CA: University of California Press, 1993.
- Panossian, Razmik. *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. London: Hurst & Company, 2006
- Power, Samantha. *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*. United States: Basic Books, 2002.
- Ünal, Şeref. *Trial of Salomon Teilirian: Assassination of Talat Pasha, Berlin 2-3, June 1921*. New York: Okey, 2007.
- Vartabedian, Sarah. "Commemoration of an Assassin: Representing the Armenian Genocide." MA thesis, University of North Carolina-Chapel Hill, 2007.
- Yanikian, Gourgen. *The Voice of an American*. Santa Barbara, CA: Rood Associates, 1960.
- Yeghiayan, Vartkes. "*The Case of Soghomon Tehlirian*." Glendale, CA: Center for Armenian Remembrance, 2006.
- Yeghiayan, Vartkes and Ara Arabyan. *The Case of Misak Torlakian*. Glendale, CA: Center for Armenian Remembrance, 2006.

**Türk-Ermeni
Uyuşmazlığının
Diaspora Boyutu**

Türkiye-Fransa İlişkilerinde 'Ermeni Sorunu' ve Türk Diasporasının Rolü*

Nihal EMİNOĞLU**

Çok kıymetli misafirler, değerli büyüklerim, hoş geldiniz. Öncelikle gerçekten Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)'ne çok teşekkür ediyorum bu nazik davetleri için. Kartepe Zirvesi'nde biz Alev Kılıç Beyefendiyle bir sohbet sırasında bugünü aslında planlamıştık ve konuşmuştuk. Kulaklarını çınlatalım her ne kadar şu an burada olamasa da. O yüzden bütün ekibe gerçekten çok teşekkür ediyorum davetleri için.

Bu konferansın konusunun benim için ayrıca bir önemi var, şöyle ki doktora tezimde Yeni Azınlıklar konsepti üzerine çalışma yaptım. Bu konsepti ilk olarak, 2005 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ortaya atmıştır. Her ne kadar doğrudan bir “yeni azınlık” tanımı yapılamasa bile kavram nezdinde, göçmen kökenli insanların buldukları Avrupa ülkelerine uyumu/entegrasyonu konusunu ele alan bir yeni terminolojidir. Haliyle, yurtdışındaki ve Avrupa'daki Türk varlığını da ilgilendiren önemli bir konu ve kavram olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle ikinci, üçüncü nesillerin, hatta birçoğu orada doğan, orada büyüyen, aslında sosyal ve ekonomik entegrasyonunu sağlamış kişilerin, Avrupa'ya gerçekten uyumlu olup olmadıklarını yeniden tartışmaya açma noktasından Avrupa'nın ne derece samimi olduğunu biraz tartıştığım, aynı zamanda konsept olarak bu yeni gruba azınlık demek doğru mu, bu gruba ne kazandırır ne kaybettirir şeklinde analizler yaptığım bir doktora tezim vardı ve bu konuya çok sıcak bakıyordum. Bunun üzerinden devam etmek istiyordum ama malumunuz Türkiye'ye döndüğümüz zaman göçmen, mülteci kriziyle birlikte Suriyelileri ağırlıklı olarak konuşmaya başlayınca bizim de bu entegrasyon/uyum çalışmaları kapsamında benim şu an ağırlığım, Türkiye'deki Suriyeliler

---

* Bu metin, Dr. Nihal Eminoglu'nun Ömer Engin Lüttem Konferansları kapsamında 1 Mart 2019 tarihinde AVİM'de gerçekleştirdiği “Türkiye-Fransa İlişkilerinde ‘Ermeni Sorunu’ ve Türk Diasporasının Rolü” başlıklı konuşmasının ses kaydının çözümlenmesi sonucu yazıya aktarılmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

üzerinde çalışmakla ilgiliydi. Ama her zaman, en azından o entelektüel ve akademik iştahımı içimde barındırıyordum, yurtdışı Türkler ve diaspora çalışmak üzere. Bu sebeptendir ki özellikle AVİM'in daveti ve birlikte kararlaştırdığımız konu biraz da beni aslında o iştahlandığım konular üzerinde daha da düşünmeye, çalışmaya yönelttiği için, ayrıca mutluyum ve onun için de bir kez daha teşekkür ederim.

Şimdi ben hem bir yeni akademisyen naçizane bu alanlar üzerinde çalışan, hem de tam da yaklaşık dokuz senem geçti yüksek lisans, doktora ve Fransızca öğrenimini de sayarsak, Fransa'da ağırlıkta Strazburg'da. Biraz bu yurtdışı deneyimini ve oradaki Türklerle olan diyaloglarımı da bir tecrübe sayarak bir şeyler paylaşmak istiyorum. Yine gazetecilik yaptığım dönemin de bu noktada çok şey kattığımı aslında naçizane gördüm. Çünkü birazdan çokça bahsedeceğimiz "İnkâr Yasası"nın geçiş sürecinde ben bizzat SkyTurk360'ın muhabirlerindendim ve süreci yakından takip ettim. En azından hem bizim Türk basınında hem oradaki yerel basında ve hem de yine Avrupa medyasında nasıl ele alındığımı biraz da gazetecilik refleksiyle okuyabildiğimi düşünüyorum naçizane.

"Türkiye-Fransa İlişkilerinde 'Ermeni Sorunu' ve Türk Diasporası" koyunca başlığı ben aslında bunu üç ana gruba ayırma ihtiyacı hissettim hepimiz açısından düşünmesi ve tartışması kolay olsun diye. Elbette ki öncelikle Türkiye-Fransa ilişkilerine bir bakmak lazım. Tabii ki bu beş asrı aşkın bir süredir devam eden bir ilişki. Bu ilişki hem ticari, hem ekonomik hem siyasi çokça paydaşı olan bir ilişki. Özellikle 1921 Ankara Anlaşmasıyla Türkiye ve Fransa'nın resmen ilişkisinin adının konduğu ve bir hukuki zemine oturduğunu da biliyoruz. Bu kadar eskiye götürmeyeceğim elbette ama yakın zamana bakarak, özellikle Nicolas Sarkozy dönemi, François Hollande dönemi ve şu anki Başkan Emmanuel Macron dönemini ben kısaca analiz edelim, üzerine düşünelim isterim. Bu durumda, 2007 Sarkozy'nin iktidara geldiği dönemden başlatırsak, Fransa'da biliyorsunuz cumhurbaşkanları beş yıl için seçiliyorlar, 2012 itibariyle Hollande döneminde nasıl bir siyasi ilişki düzeyimiz vardı, ne tarz "krizler" yaşadık ve şu an Macron'la nasıl bir noktadayız, bu şekilde Fransa-Türkiye ilişkilerini toparlamak istiyorum.

Tabii Fransa-Türkiye ilişkileri çok boyutlu, ama bizim Türk siyasetinde, basınında ve Türk kamuoyunda en çok öne çıkan iki konusu var. Bir tanesi Avrupa Birliği müzakere süreci ve bu süreci bloke eden, bu sürece destek olmayan bir Fransa algısı. Aslında algıdan öte gerçeklik tarafı da çokça var. Bir diğeri de, bugün asıl olarak tartışacağımız "Ermeni Meselesi". Yani Fransa iç siyasetinin ciddi bir malzemesi, bunu malzeme diye altını çizerek kullanıyorum, çünkü ne kadar aslında Fransa cumhurbaşkanları da Ermeni diasporasını veya "Ermeni Sorunu"nu veya sözde soykırımı ciddi anlamda

destekliyorlar başka bir tartışma konusu; bunu ne kadar destelemek zorunda oldukları veya böyle bir politik söylem geliştirmek hissediyorlar ayrı bir tartışma konusu. O nedenle enstrümanlaşmış bir durumu var bu konunun. Buna da yine bakmakta fayda var. O yüzden ben bu üç cumhurbaşkanı dönemini ele alırken aslında çok kısa Avrupa Birliği süreciyle ilgili Türkiye'ye olan perspektiflerini de anlatarak oradan da "Ermeni Sorunu"yla ilgili duruşlarına bağlamak istiyorum.

Tabii "Ermeni Sorunu" noktasında Fransa'yla olan ilişkileri ele aldığımızda onu da üçe ayırmak lazım. Nedir "Ermeni Sorunu"ndan kastımız? Birincisi, hepimizin çok iyi bildiği soykırımı tanıma ile başlattığımız dönem. Aslında bu üç cumhurbaşkanı döneminin öncesine gelen bir süreç, 1998 ve 2000 yıllarından bahsediyorum. Arkasından inkârı suç sayma, yani "Ermeni Soykırımı"nın inkârını suç sayıldığı meşhur Sarkozy döneminin en çok kriz yaratan konusu ve ismini bildiğimiz milletvekili Valérie Boyer, biliyorsunuz Parlamente'ye sunan ve arkasından Senatoya getiren ve Anayasa Mahkemesi'nin kararına getiren. Bu süreci de biraz ele alacağız. En son olarak da "soykırımı anma". Aslında "Ermeni Sorunu" bu üç denklem üzerine oturuyor her seferinde ve cumhurbaşkanları tarafından da bu şekilde dile getiriliyor. Bu akışı pek bozmuş değiller. Son olarak da "diaspora". Bu diasporayı tırnak içinde kullanmakta fayda var. Çünkü dediğiniz gibi öncelikle bir Türk diasporası var mı? Bizim diaspora tanımımız ne? Ben de birkaç gün öncesinde yine Strazburg'daydım. Oradaki Türk kökenli öğrencilerimizle buluştuk ve onlarla bir eğitim çalışması yapmıştık. Orada da çok tartıştık. Birincisi, bizim devlet politikası itibariyle diaspora tanımımız nedir? Yurtdışı Türkler Başkanlığı'nın pozisyonu nedir? Türk diasporası, Türk varlığı Fransa'da ne kadar aktiftir? Ne kadar "başarılı"dır? Bu süreçlere, gerek kriz dönemlerinde gerek olumlu süreçlere ne kadar etki eder? Bunu da, konumuz "Ermeni Sorunu" olduğu için, Ermeni diasporasıyla biraz karşılaştırarak ele almakta fayda görüyorum.

Bu söylemle başladığımız zaman aslında rakamsal olarak da, her ne kadar diasporanın ben sayılar noktasında çok belirleyici olmadığını düşünsem de, rakamsal olarak tekrar hatırlatmak gerekiyor ki, biliyorsunuz Avrupa'da Türklerin, Türk kökenli insanların en fazla bulunduğu ülke Almanya ve arkasından Fransa geliyor. Şu an için zannediyorum 700 bin Türkiye kökenli vatandaş var. Bunların yaklaşık yarısı, yani 350 bin civarında, gelmeden tekrardan teyit ettim resmi rakamları bulabilmek açısından, çifte vatandaş. Yani hem Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlıkları var, hem de Fransa vatandaşlıkları var. Çünkü Fransa buna müsaade eden bir ülke. O yüzden çifte vatandaş olmaları önemli. Çünkü biliyorsunuz Türkiye'nin yurtdışındaki Türklere, vatandaşlarına oy hakkı sağladığı günden itibaren bu ayrıca üzerinde düşünülen bir konu oldu. Yurtdışında oy kullanan ne kadar vatandaşımız var ve

yurtdışında tabir-i caizse diasporası Türkiye'deki siyasi süreci ne kadar etkiliyor diye. Bu açıdan bilmek önemli. Türkiye-Fransa arasındaki ilişkileri biz aslında Avrupa Birliği noktasında engel, Ermeni soykırımını iddiaları sürekli baş ağrıtıyor diye konuşsak da, ticari ilişkiler bakımından oldukça yakın bir ilişki durumu var. Avrupa Birliği dışındaki ülkeleri üzerinde sıraladığımızda üçüncü büyük ticari ortağı Türkiye Fransa'nın. Bu nokta önemli. Şöyle bir örnek vererek söyleyeyim. Gazeteci olarak süreci takip ettiğim dönemde, biz Avrupa Birliği noktasındaki Fransa'nı blokajlarını, Sarkozy'nin kesinlikle üye olmaması gerekiyor söylemlerinin yarattığı krizleri bir bakıma takip ederken Fransa basınında ve yine Türk basınında, Türkiye'nin haklı politik itirazlarını izlerken, aynı şekilde Ermeni iddialarıyla, "Ermeni Meselesi"yle de ilgili bu tansiyonun arttığını görürken, yine de ikili ve daha bir alt düzeyde bürokratlar düzeyinde bu ticari ve ekonomik ilişkiler üzerinden birçok anlaşmanın devam ettiğini gördük. Yani bu anlamda Türkiye'nin biraz daha yumuşak karnı "Ermeni Meselesi" konusundaki tansiyondur. Ama örneğin açık söylemek gerekirse, Avrupa Birliği sürecindeki Fransa refleksleri ticari ve ekonomik ilişkileri baltalayacak düzeye neredeyse hiç gelmemiştir. Bunu çalıştığımız sürede gözlemlemek, bizim açımızdan hakikaten enteresandı. Bu ekonomik ve ticari ortaklığını bu nedenle çok küçümsemek gerektiğini de düşünüyorum.

Dönemsel olarak bir değerlendirme yapmak gerekirse, Nicolas Sarkozy, herhalde Türk siyasilerinin de Türk kamuoyunun da Fransa'da naçizane yakın döneme dair en hatırlamak istemeyeceği cumhurbaşkanlarından bir tanesi. Çünkü hem "Ermeni Meselesi" konusunda hem de Avrupa Birliği konusunda çok keskin, direkt söylemleri olan bir cumhurbaşkanıydı. Birazdan anlatacağım, Hollande nispeten bunu yumuşattı, en azından politik olarak, söylem olarak yumuşattığı bazı noktalar var. Macron'un ha keza ama hem merkez sağ temsilcisi olması münasebetiyle, hem de üslubu itibariyle Sarkozy bu anlamda o dönemde, 2007-2012 arası tam da benim Fransa'da olduğum dönemde, en çok konuştuğumuz kişilerden birisiydi.

Az önce yine bahsetmiştim. Çok kısa Avrupa Birliği'ne dair pozisyonunu da söyleyip sonra "Ermeni Meselesi"ne geçmek isterim, ikisini dengeli tutalım isterim. Avrupa Birliği'ne Türkiye'nin kesinlikle ve kesinlikle üye olamayacağını, kriterlerini sağlayamadığını birinci ağızdan söyleyen bir isimdi. Artı, hatırlatmakta fayda var. Türkiye'nin müzakere süreci devam ediyor ve bu sürecin teknik olarak tamamlanabilmesi için otuz beş müzakere faslının açılıp değerlendirilip kapatılması gerekiyor. Ama bu, şu durumda mümkün değil. Çünkü hem Kıbrıs sorunu sebebiyle Avrupa Birliği Komisyonu'nun koymuş olduğu blokajlar var ve beş başlığı zaten açamıyoruz. Bir de Fransa'nın koymuş olduğu blokajlar var, beş başlığı zaten açamıyoruz. Tam da bu müzakere başlıklarının teknik olarak tıkandığı noktada, Sarkozy döneminde yine çok sert ve net bir üslupla, hiçbir şekilde bu başlıkların

açılmayacağını, çünkü tam da blokaj konulan başlıkların üyelik sürecinde çok belirleyici olduğunu söyleyen bir üslup biliyoruz. Yani o dönem için biz Avrupa Birliği müzakere sürecinin Fransa açısından bir adım daha ileri gitmeyeceğini bilebiliriz ve söyleyebiliriz.

Burada “Ermeni Soykırımı”, “Ermeni Meselesi”ne bakışta da yine aynısını söyleyeceğim ama Sarkozy o dönemde neden böyle bir üslup benimsedi dersiniz elbette merkez sağ temsilcisi olmasının çok etkisi var. Yine iç siyasetteki bu malzeme haline gelmesinin önemli bir göstergesidir ki, kendisinin o dönemde aslında rakibi olan, gerçekten yükselişe geçen Le Pen, yani aşırı sağın söyleminin bir tık ötesine geçebilme çabasıdır. Yani kamuoyunda çok ciddi bir aşırı sağ desteği varken, Le Pen’in çok ciddi bir liderlik yarışına girmişliği varken, siz bunu siyaseten farklı şekilde dillendiremezsiniz. O yüzden tekrar yine Sarkozy’nin kendi kişisel perspektifinin ötesinde iç siyaset gereği bu söylemin ötesine geçme şansı yoktu da diyebiliriz. Bunu söylerken bile acaba Sarkozy’nin yüzünü yıkıyor muyum diye düşünüyorum ama böyle de bir gerçeklik var. Tabii ki, “Ermeni Soykırımı” inkârını suç sayan yasa tasarısı konusunun tam da bu döneme denk geliyor olması. Yani o dönemde öyle zannediyorum ki gece saat 23.00, 00:00 dahi gece yayınlara bağlanıyordum. Tabii ki Avrupa’da yaşayan bir Türk olarak yakından takip ettiğim bir konuydu. Bir gazeteci olarak da işte SkyTurk’te gece yayınlarına bağlanarak durumu anlatırdık. Özel ekiplerimiz, kulakları çınlasın Korcan Kara’nın Paris’e gidip günlerce yayın yaptığını bilirim. Valérie Boyer’in peşinden takip ettiğini bilirim. Yani belki de bu “Ermeni Meselesi”ni en çok konuştuğumuz dönemdi. Neden biliyor musunuz? Çünkü “Ermeni Soykırımı”nın Fransa yasalarınca tanınması, yani 98’de tanınması ve Senatodan da 2000 yılında benzeri bir kararın çıkması ve yasalaşması Türkiye’nin zaten nispeten limitlerini zorlamıştı, ama bu bir devlet duruşu, bir devlet politikası olarak bir şekilde rezerv edilebilir ve tabiri caizse hazmedilebilir bir noktadaydı. Ama 2011’de Valérie Boyer vekilin ortaya attığı ve Sarkozy dönemine denk gelen durumda “Ermeni Soykırımı”nı inkâr etmenin suç sayılacağı bir tartışma geldi. Bunun bir yıl hapis ve 45 bin Euro para cezası hukuken karşılığı, ama bence takılmamız gereken zaten o değil, bir Euro’luk bir ceza da olabilirdi. Bu ciddi anlamda sizin kamu entegrasyonunu, toplumu, yabancıları, azınlığı kısıtlayacağınız bir noktaya getiren bir durumdu. O nedenledir ki belki “Ermeni Soykırımı” olarak tanınmasından öte rahatsız edici bir etkisi vardı. Aslında bakarsanız bu rahatsızlık sadece Türkiye tarafından olmadı. Yani önde gelen, mesela diaspora diyoruz ya, doğrudan Ermeni diasporası diyemeyeceğim, çünkü diaspora yine çok ciddi destekçiydi bu yasa tasarısının geçmesi konusunda, ama önemli kanaat önderleri diyebileceğimiz önde gelen bazı isimler, gerek Ermeni cephesinden olsun gerek diğer kimliklerden olsun, aslında bu

kadarının da olmayacağını söylediler. Emin olunuz bunu da “Türk dostu” olmaktan ötürü demediler. Çünkü bu yasanın, birazdan söyleyeceğim, Anayasa Mahkemesi’nden geri dönmesinin sebebi çok temel bir Avrupa değerinin ihlali sebebiyledir. Yani bu ikisinin arasındaki farkı da görmek lazım. İtiraz vardığıysa, orada aslında kimsenin yine derdi “Aman Türkiye-Fransa ilişkileri sıkıntıya girer”, “Türkiye’yi kaybetmeyelim” veya “Türk dostuyuz” değil, bu aslında bir Avrupa değerini ihlal etmekten öteye geleceği içindi. Meclisten geçti. Meclis’ten sonra Senato’ya geçer diye beklendi ve Senato’dan da geçti. Adeta son viraj. Çünkü Anayasa Mahkemesi’ne taşındı. Bu noktası oldukça önemli çünkü Anayasa Mahkemesi’nin vermiş olduğu karar Fransa’yı da, sistemi de sallayan bir karar oldu. Mahkeme “Bu tamamıyla bizim kendi anayasamızın ihlalidir ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin ihlalidir. Hangi madde, hangi konsept ölçüsünde? İfade özgürlüğü ölçüsünde” diyerek bu kararı reddetti. Birazdan diasporayı daha ayrıntılı konuşacağız ama yeri gelmişken bahsetmekte fayda var. Tam da bu sırada, yani tarihini tam hatırlamıyorum ama Anayasa Mahkemesi’nin kararının beklendiği dönemde, işte orada biz Türkleri ve Ermenileri gördük. Yine diaspora demekten çekinerek konuşayım sonra diasporayı tartıştığımız zaman anlamlandıralım. Ermeni diasporası ve Ermeni Sosyalist Partisi Batı Avrupa Temsilciliği’nin doğrudan gerek tehditkâr gerek uyarıcı mesajlar verdiğini gördük, hem basında hem de düzenledikleri mektuplarla Anayasa Mahkemesi’ne doğrudan. Açıkça şunu söylüyordu, hatta metni de oradan aldım: Kararı hukuksal olmaktan çok siyasi kanaat getiriyor olabilirsiniz ve eğer Anayasa Konseyi’ne -tabii biz mahkeme diyoruz dil alışkanlığı ama tam karşılığı orada Anayasa Konseyidir- karşı kamuoyunda eşi benzeri görülmemiş bir ihbar kampanyası başlatırız dediler. Şimdi sonucuna bakınca, mahkeme aslında hukukun gereğini yerine getirip reddetti. Ama eğer biz bir yerde diaspora konuşuyorsak, işte Ermenilerin ve Türklerin oradaki gücünü konuşuyorsak, bence bu cüretkar çıkışı yapabilmek bile orada başka bir örgütlenme olduğunu göstermesi açısından önemli. Yine o dönemin ben siyasilerini hatırlıyorum, en azından Sarkozy döneminde, büyük bir endişeyle bekliyorlardı. Aslında bu, karar ne çıkar ve bizim yasa tasarımız kadük olur mu endişesinden öte, gerçekten bu Ermeni diasporası “bunu bir kaosa götürebilir mi” sebebiyle. Ermeni diasporası üslup ve tarz itibarıyla bu mücadelesini sokaklara dökerek, yakıp yıkarak yapmıyor. Çok ciddi bir siyasi baskı unsuru oluşturuyor. Birazdan yine bahsedeceğim, birçok siyasi iktidarın ve cumhurbaşkanı seçim sürecinde doğrudan destek istediği ve gerçekten de Ermenilerin duruş itibarıyla desteklediği cumhurbaşkanlarının daha ön plana çıktığı bir siyasi sistem görüyorsunuz.

Burada da başka bir tartışma konusu var aslında. En son sorularla bitireceğim ve birlikte konuşalım isterim. Şimdi Ermeni diasporası da dediğimiz de orada

baktığınız zaman 300 bin, 450 bin, belki olsun 500 binin ötesine geçmez. Sayılara vurmak o nedenle çok önemli değil diye söyledim baştan çünkü Türklerin 700 bin olduğunu söylüyoruz. Ne kadar örgütlü olduğunuz bu anlamda önemli, bu anlamda görmek lazım. Öyle baktığımız zaman Fransa, ki 70 milyona yakın nüfusu var, 400 bin kişinin oyu mu zaten belirleyici olacak? Bunu söylemek çok büyük bir haksızlık olur değil mi? Seçim sistemi dediğimiz, demokrasi dediğimiz zaten o açıdan çok belirleyici olamayacak. O zaman nedir bu cumhurbaşkanlarının Ermeni diasporasının gözünün içine bakıp hem seçim döneminde destek almaya çalıştıkları hem de süreç içerisinde karşısına almaya çalışmadıkları durum? Onu birazdan yine sorgulamaya devam edeceğiz ama bu sadece oy kaygısıyla gelen bir şey değil. Diasporanın arkasına aldığı başka güçlerin de sebebi, münasebeti nedeniyle. Yani o dönem aslında büyük büyük bir krizin eşiğinden dönüldü. Tabii ki Türkiye tarafından çok ciddi açıklamalar oldu. Eğer ki bu Anayasa Konseyi'nden geçerse ilişkiler dondurulma noktasına gelir dedi. Siyasi refleksler, siyasi söylemler de doğrudu ama neyse ki çok ona gerek kalmadan geri döndüğü için yasa tasarısı, en azından Anayasa Mahkemesi'nden, hatta Fransa'yı kendi içinde sorgulatan bir noktaya geldi ki siz insan hakları ihlali yapan ve ifade özgürlüğünü kısıtlayan bir karara doğru nasıl yola gidiyorsunuz diye bir iç siyaset tartışmasına, krizine de yol açtı.

Gelen gideni aratır mı bilmiyorum ama aslında Hollande geldiği zaman Türkiye nispeten nefes aldı. En azından kendisini daha, yani Sosyalist Parti ve Sosyal Demokrat niteliği olması sebebiyle bir rahatlamaydı. Ama söylem bakımından çok bir şey değişti mi? Hayır. Üslup farkı var sadece. Yani, en baştan söyleyeyim en sonda söyleyeceğimi: biz bugün herhangi bir Fransa iktidarının, cumhurbaşkanının Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğini prensip olarak, ilkesel olarak desteklediğini söyleyemeyiz. Biz bugün herhangi bir cumhurbaşkanının "Ermeni Meselesi"ni biraz daha yumuşatmak istediğini, çünkü bunun Türkiye olan ilişkileri sıkıntıya sokacağını ve bundan endişe ettiğini söyleyemeyiz. Sadece dönem dönem taşıdıkları partinin kimliğine de uygun davranma esasıyla söylemlerinin yumuşadığını veya biraz daha kaçak dövüştüğünü belirtebiliriz. Ama böylesi bir süreçten geçince Sarkozy'ninki kadar, işte blokajların olduğu, İnkâr Yasası'nın ucundan dönen bir süreçten geçince Hollande'ın en azından, Fransa olarak Ermenistan'la Türkiye arasında arabulucu rolü üstlenirim demesi bile -ne kadar samimi tartışılır- ama bir nefes aldırdı. Öyle söyleyebiliriz. Yine ama karşılaştırmalı gidersek, Avrupa Birliği sürecinde yine Türkiye'nin en azından kendi üyeliği, kendi başkanlığı sürecinde beş yıl boyunca üye olmasının mümkün olmadığını çünkü yeterlilikleri sağlamadığını dile getirdi. Tabir-i caizse kamuoyunun gazını aldı. Yani benim dönemimde de farklı bir söylem görmeyeceksiniz diye ama uygulamada önemli sayılabilecek bir hareketi var.

Beş tane müzakere başlığı bloke iken bu başlıklardan bir tanesinin müzakereye açılma kararının alınması aynı döneme denk gelmektedir. Yani blokajı kaldırmıştır. Emin olun öyle tıkanılmış bir süreç ki bu Avrupa Birliği süreci o bir başlığın açılması, inisiyatifin alınması Hollande tarafından yine nefes aldırın bir durum. AB sürecini neredeyse hiç değiştirmiyor. Katalizör etki bile yaratamıyor. Ama acaba Hollande Türkiye'ye yüzünü biraz daha dönüyor mu diye o dönem için sembolik de olsa önemi vardı. Ekonomi ve parasal politikalar başlığı bu arada. Yine duruş itibariyle çok böyle Türkiye'nin can alıcı, üyelik sürecine etki edici, mihenk taşı olan sosyal politikalar başlığı değil mesela ama çok daha ticari, ekonomik ilişkileri düzenleyen bir başlığın açılması var.

Bu arada, kıymetli büyükelçilerim daha iyi bilecektir, hatta eksikim varsa lütfen sonrasında birlikte tamamlayalım ama diplomatik bazı pozitif adımlar da atılıyor. Mesela Fransa'da şu an başkonsolosluklardan Bordo ve Nant Başkonsoloslukları François Hollande döneminde açılıyor. Yine biliyorsunuz ki Ermeni diasporasıyla çok yakın bir hukuku var. Yapılan toplantılara, yemeklere bizzat davet edilirler. O dönem için Türkiye'nin de birkaç temsil edildiği, Türk Derneği olarak temsil edildiği ve ilişkilerin olduğu bazı toplantıların olduğunu yine görebiliyoruz. Ama yine önemli bir şey hatta ev sahipliğini DİTİP yapmıştı, Strazburg'da şu an Diyanet İşleri'nin bir başkanlığı, bir temsili vardır, o başkanlık vesilesiyle bir İslam Teolojisi, üniversitede fakülte olarak kurulması yine François Hollande dönemine denk gelmektedir. Bunlar Sarkozy döneminden sonra nispeten nefes aldırın ve olumlu görülebilecek diplomatik jestler olarak ele alınabilmektedir. Ama Ermeni konusuna baktığımız zaman François Hollande'ın özellikle ilk seçim vaadi olarak söylediği şey, o geçemeyen İnkâr Yasası'nı bu sefer usulüne uygun geçireceğiz olmuştu. Yani evet hukuken bir hata yapılmış, o hukukun doğurduğu boşlukları biz yeniden ele alacağız ve bu sefer yeniden geçireceğiz. Ama bakın burada bile çok önemli bir sözü var ve diyor ki "Eğer bu sefer de geçiremezsek o yüzden üzerinde iyi çalışmamız lazım -çünkü hukuka ve yasaya takıldı- o zaman mevzu Ermeni inkârına gider." Yani aslında kendi silahımızı kendi ayağımıza sıkışmış olabiliriz. Bunun bir yöntemi olmalı diye. İşte bu söylemdir ki bugün artık François Hollande yok ve bakıyoruz bir kez daha Anayasa Konseyi'ne gelebilecek bir durum "Ermeni Meselesi"yle ilgili, inkâr meselesiyle ilgili bir durum olmadı. Bu da şu demek tabiri caizse Fransa bunun hukuken kılıfını bulamadı. O yüzden tanıma noktasında ve işte birazdan Macron özelinde de anlatacağımız anma noktasında kaldı. Çünkü yine bir parantez açarak söylemek isterim, hukukçular bunu daha iyi analiz edecektir. O dönemde şu endişe de çok fazla vardı: eğer ki Anayasa Konseyi mevzuyu sadece ifade özgürlüğünü kısıtlayıcı bir biçimde ele almasaydı ve başka bir hukuki zemine oturtsaydı, 1998 ve 2000 Senato Kararı'nı da, yani

tanıma kararını da artık kabul etmeyen ve reddeden bir noktaya getirebilirdi. Bu aslında çok riskli bir süreç. Bu sebeple François Hollande seçim sürecinde bir anlamda diaspora desteği almak için bunun yolu bulunacak ve bir kez daha gelecek dedi ama son gününe kadar yeniden bu sürecin başlayabildiğini göremedik. Demek ki hukuki zemini en azından oturtulamadı. Bence bunu görmekte fayda var.

Okul ders kitaplarına “Ermeni Meselesi”nin girmesi François Hollande zamanındadır. Ortaokul öğrencilerine “Ermeni Meselesi” olarak bu sürecin anlatılması, Fransa Milli Eğitim Bakanlığı onayıyla tabii ki, bu sürece denk geliyor. Yine o dönemde bu küçük küçük haberlerin Fransa’da yeniden bir Ermeni krizi mi şeklinde verildiğini, en azından ben naçizane verdiğimi hatırlıyorum. Bu açıdan da görmekte de fayda var. Ama dediğim gibi bir yandan da acaba Ermenistan ve Türkiye arasındaki bu soruna biz Fransa olarak biz arabuluculuk yapabilir miyiz diye bir duruş da var. “Ermeni Meselesi”nin 100. yılında Erivan’a giderek orada anma törenlerine katılacağım dediği, yine diplomatlarımızın daha iyi bileceği, bu diplomatik hareketlerle aslında krizi ve duruşu aslında başka bir yere taşıma mevzusu var. Yani gördüğümüz gibi çok bir şey değişiyor mu Sarkozy dönemine nazaran? Hayır değişmiyor. Söylem değişiyor. Ama en azından yeniden bir hukuki zeminde biz İnkâr Yasası’nı tartışıyor olmuyoruz. Belki de o dönem için en karlı görülebilecek olan o.

Yine kısaca bir Macron dönemine gelmek isterim. Sonrasında yine birkaç değerlendirdiğimiz husus var. Macron dönemi, tabii yine daha sol kanattan gelen bir iktidar. Acaba çok şey değişir mi diye bir baktık. Hatta siyaseten Macron’un genç olmasından bile umut bağlayanlar oldu. Ama Macron da yine bu siyasi arenada Ermeni diasporasını karşısına alabilecek bir tutum gerçekleştirmedi. Yine Avrupa Birliği konusunda bu sefer belki en radikal söylemi yapanlardan bir tanesiydi. Dedi ki Avrupa Birliği’ne Türkiye üye olamaz. Çok zor. Ama stratejik ortak olabilir. Bu stratejik ortaklık, kısmi ortaklık mevzu Avrupa Birliği bünyesinde çok dile getirilen bir şey ama Fransa’nın söylem değiştirip adeta biz de stratejik ortaklığı destekliyoruz demesi -ki Türkiye şu anda çok sıcak bakmıyor bu stratejik ortaklığa- tam üyelik esasıyla, her ne kadar ilişkiler ara sıra gerilse bile tam üyelik bizim için esastır diyor. O nedenle bu da aslında Sarkozy ve Hollande’dan çok farklı bir süreç olmayacağını, AB noktasında çok da bir şey beklememiz gerektiğini bize gösteriyordu. Tabii bir de son bir aydır konuştuğumuz ki seçim vaadiydi, belki biz o seçim döneminde çokça vaadi olduğu için ve süreci çok yakından takip etmediğimiz için arada kaçırdık veya bir vaatte kalır diye düşündük ama bu 24 Nisan’ı resmi anma günü haline getireceğini seçim vaadi olarak zaten söylemişti. Bu politik söylem her zaman Ermeni diasporasını harekete geçirmek ve “benimle yola devam, bakın ben bunları yapacağım” açısından

bütün cumhurbaşkanlarında gördüğümüz bir şey. Şubat ayında aldığı karar itibariyle de 24 Nisan artık resmi anma günü haline geliyor.

Size çok kısa ve özet olarak, aslında çok iyi bildiğiniz, sadece hatırlatma amacıyla bu üç cumhurbaşkanı dönemindeki hem Avrupa Birliği hem de Ermeni politikası itibariyle duruşu göstermeye çalıştım. Bu noktada, dediğim gibi en son diaspora nedir onu biraz tartışıp önerilerle bağlamak istiyorum. Ama bu süreç içerisinde biz şu an diaspora kavramını bir kenara atalım. Türkler ne yaptı Avrupa'daki özellikle Fransa'daki ve Ermeniler ne yaptı Fransa'daki diye baktığımız zaman bütün bu bahsettiğimiz süreçlerin içerisinde, doğrudan, açıktan etki eden, cumhurbaşkanına mektup yazan, gidip de kanaat önderleriyle görüşme yapan, işte az önce bahsettiğim gibi Anayasa Konseyi'ne bile tehdit eden ve kamuoyunu harekete geçiririm diyen Ermeni topluluğu. Başarılı olabilmenin, çünkü kendileri itibariyle bu bir başarı örneği, bizim çıkarlarımıza uymuyor olsa bile, bunun nedenleri çok. Yani nasıl olabildiği noktası. Tekrar söylüyorum sayıya bağlamanın çok hatalı olduğunu düşünüyorum. Zaten hesabımız tutmuyor eğer buradan yürürsek. Ama onun dışında bence örgütlü bir yapının da olmasının da çok ciddi bir etkisi var. Elbette aslında bu "Ermeni Sorunu"nun nispeten Fransa nezdinde bir malzeme olarak kullanılmasının da bir sorunu var. Fransa dünya siyasetinde, diğer ortaklarıyla ilişkilerine baktığımız zaman çok öne çıkabilen bir ülke değil. Avrupa Birliği süreci içerisinde de Almanya'nın lokomotifinin adeta ikinci makinisti durumunda. O sebeptendir ki, nerede daha etkin ve nerede sözünü koyabilir, nerede tabir-i caizse masaya yumruğunu vurabilir bu noktada? Baktığımız zaman Ortadoğu siyasetinde, Amerika ile olan ilişkisinde, Avrupa Birliği siyasetinde çok ikincil ve üçüncül planda kalıyor. O yüzden belki bu anlamda, siyaseten ve dünya diplomasisinde gücünü gösterebileceği nokta, çok samimi olup olmamakla birlikte, bu Ermeni konusu. Yani siyasi bir arka planı olduğu için ve Türkiye ile olan ilişkiler noktasında iyi bir bahane olduğu için, bunu böyle demek lazım. Bu diaspora, 400 bin 500 bin kişilik bir diaspora, bu kadar sanki etki edebiliyor gibi oluyor. Bence o anlamda gerçek bir malzeme ve araç ve bir bahanesi noktasında.

Peki, Türkiye ne yaptı? Avrupa'daki Türkler ne yaptı? Hiçbir şey yapmadı diyemeyiz. Özellikle o dönemde gerçekten bu Türk derneklerinin de en azından yazılı manifestolar hazırlayarak bu İnkâr Yasası'nın olmaması gerektiğini, ilişkileri zedeleyeceğini ve yine ifade özgürlüğü noktasında ihlaller yaptığını söyleyen uyarılarda bulunduğunu görüyoruz. Ama en azından basına yansıyan noktasıyla ki açık söyleyeyim zamanında ben yine medya ve basına emek harcamış birisi olarak, Fransız basınının da biz çok objektif ve rahat olabildiğini ve devletten bağımsız olabildiğini söyleyemeyiz. Orada da ciddi bir tekelleşme var. O yüzden biz basında çok görmedik. Yani kendi bire bir ilişkilerimizle takip ettiyse veya oradaki Türklerin kurduğu

gazetelerden, yayınlardan takip edebildiysek “Ne diyorlar acaba?” diye gördük. Ama basında bu Ermeni temsilcisinin açıklamalarını satır satır yazdığı gibi Türkiye’den gelen bir cevabın yazdığını görmedik. Bu anlamda gerçekten etkin olma noktasında biraz kısıtlayıcıydı.

Şunu da söylemek isterim, sonra biraz diaspora tartışmasına gelelim. Türkiye’nin, özellikle Fransa özelinde şimdi konuşacağım, damarına dokunan çok fazla siyasi gelişme oldu aslında Fransa’da. Bunlardan birkaç örnek vermek gerekirse, burka yasağı. Yani biliyorsunuz çarşafılığın ötesinde o burka dediğimiz çarşafın giyilmesinin Fransa bunu güvenlik gerekçeleriyle açıkladı. O burkayı giyen kadınların kim olduklarını göremiyoruz, kim olduklarını tespit edemiyoruz, üzerinde ne taşıdığını bilmiyoruz gibi. Sonra da aslında bunu toplumsal uyuma bağladı. Dedi ki biz bir uyum ve harmoni içerisinde olmalıyız. Bunu engelleyen bir şeydir. Neyse çok detaya gerek yok. Burka yasağı devreye girdi. Bu Müslüman komünitesini ayağa kaldıran bir hareketti. Hemen dönüp baktığımızda Türkler ne yaptı? Çok etkin miydi veya bu yasağa karşı çıktı mı? Örgütlü olarak, topluluk olarak karşı çıkmadı. Başka bir örnek daha vereceğim. Ama aslında bunların belki de farkında olarak veya olmayarak çok stratejik bir bağlantısının olduğunu da düşünüyorum. Lütfen sizinle de bunu tartışalım. Avrupa Konseyi’nin, ki merkezi Strazburg’dadır, Türkiye de üyesidir biliyorsunuz. Avrupa Konseyi’nin sünnet raporu diye bir raporu çıktı. Yani biz onu sünnet raporu diye kısalttık ama özellikle çocukların vücut bütünlüğünü bozacağı iddia edilen, işte sünnet konusu, bu dövmelemin yapılması vs. belli bir yaştan sonra çocukların iradesiyle, kararıyla yapılması gerektiği noktasında. Ben o süreçte Avrupa Konseyi’nde bizzat çalışıyordum. Yahudiler ayağa kalktılar. O raporun gerek yan etkinliklerinde gerek kuruldaki tartışmalarını hatırlıyorum Konsey’in en tansiyonu yüksek dönemleriydi. Bir yan etkinliğe Türkiye’den çok da güzel bir sunum yapan bir doktorumuz da gelmişti. Ama orada hâkimiyet o Yahudi ağırlığıydı, onu gördük. Türkler nispeten bu anlamda çok belirleyici olmadı. Ben şöyle bir çıkarımda da buldum. Gerçekten bunu önemsiyorum tartışma noktasında. Türklerin bu sürece dâhil olmaması, keşke olsalardı, diye mi bakmalı? Yoksa acaba arkasında doğrudan Türklükle ya da Türkleri hedef alan değil ama Müslümanları hedef alan bu burka ve sünnet yasaklarıyla acaba orada Türk komünitesini Müslümanlık kimliğiyle birleştirmek istemediği için mi bu çekinceden geri durdu. Çünkü burka yasağını karşınıza almak, sünnet yasağını karşınıza almak, çünkü bu Müslümanları karşısına alan hareketler, bunun aslında insan hakları ile savunuculuğunu yaptığımız anda Türklerin de Müslümanlıkla örtüştüğü bir noktada, işte İslamofobiden bahsediyoruz, aşırı ırkçılıktan bahsediyoruz. Türkler belki de bu Müslüman kimliğini ön plana çıkartmamak amacıyla, bunu keşke bir de bilinçli olarak yaptı diyebilsek. Ama bilinçli olarak yapılmasa bile biraz kimlik çalışmaları yapan birisi olarak şunu

söyleyebilirim, aidiyet ve kimlik üzerine çalışan biri olarak, Avrupa'daki Türklerin, Fransa'daki Türklerin şu an kendilerini ifade ediş Türkiye'ye döndüklerinde veya Türkiye'de olsalardı ifade ediş biçimlerinden elbette çok farklı. Tam da aslında bu aşırı Müslüman karşıtlığının ileri gittiği bir dönemde, Türkler birçok noktada bu savunuculuğu Türk olduklarını da ön plana çıkararak yapmak istiyorlar. Bu Müslüman olmalarını inkâr anlamında değil. Bence bu çok yerinde, stratejik ve akıllı bir davranış. O sebeple burka da, sünnet de biz Müslümanlık üzerinden Türklerin işaret edildiğini somut olarak görmedik. Benim açımdan enteresandı. Niye bu konuyu gelip anlattım? Bir diğer tartışma konusu da işte bu Müslümanlara karşı atılan, Müslüman karşıtı adımların ötesinde bir de Ermeni konusu. Ermeni konusuna Türk diasporasının, Türklerin tepkisi burka ve sünnette olandan çok daha fazla ve etkin. Demek ki orada Türk devleti ve Türklük aidiyeti ön plana çıkıyor. Bu sebeple söyledim. Yani Türk varlığının bütün konulara nötr, her konuya mesafeli belki de Avrupa'ya çok iyi entegre olmuş görünmesi noktasında değil, hala çok emin değilim çok bilinçli mi, ama bunu bilinçli yapan örgütlenmeler de olduğunu tahmin edebiliyorum. Belki de yine kültürel ve siyasi reflekslerle aslında tabir-i caizse o topun içerisine girmek ve bu da bence yine stratejinin bir parçası olabilir. Ama Ermeni meselesinde bunu yapmıyor. Ermeni meselesinde duruşunu çok daha etkin ortaya koyuyor. Onun dışında Müslümanlık üzerine atılan adımların ötesinde.

Bir iki kelime de bu diaspora meselesi hakkında etmek isterim. Bilmiyorum süre konusunu hiç konuşmadık ama afişte iki saat yazınca ben böyle kendimi rahat rahat, iyi hissettim. Ama çok uzatmak istemiyorum çünkü birlikte tartışsak daha iyi olacağımı düşünüyorum. Çok kıymetli misafirler var. Ben sizin yorumlarınızı daha çok merak ediyorum. Biraz da o yüzden geldim.

Diasporayla ilgili şunu söylemek gerekiyor ki, kelime itibariyle diaspora Yunan kökenli bir kelime ve aslında ülkesini terk etmiş insanlar topluluğu demek. Yani en basit sözlük ifadesi. Biz en basit sözlük ifadesini ele aldığımız zaman bir Türk diasporası olduğunu kabul etmiyoruz. Bence etmemekte de haklıyız. Çünkü diaspora da aslında günümüzde terminolojik açıdan da uygulama açısından da değişmiş bir kavram benim nazarımda. Hatta şunu biliyorum ki, Yurtdışı Türkler Başkanlığı da şu an yeni bir diaspora tanımı, konsepti oturtmaya çalışıyor ki çok yerinde bence. Çünkü bir kavramı size farklı çağrışımlar yaptığı için, negatif algısı olduğu için, pejoratif bazı noktalara çektiği için tamamıyla reddetmek o sistemi ve sorunu çözmek için yeterli olmaz çünkü o bir konsept. Ama buna siz ülke olarak politik bir duruşunuzu getirebilirsiniz ve onunla ilgili bir yol haritası ortaya koyabilirsiniz. Eğer ki biz diasporayı bu anlamda evet bir vesileyle ülkesini terk etmiş olan ve göç eden insan topluluğu olarak ele alırsak bence işte diaspora ne kadar etkili olabilir diye tartışırken onun bir, örgütlü, bilinçli

olması gereği; yani yayılmış, saçılmış, birbirinden habersiz koordinesi olmayan Türkler halinde olmaktan ziyade bir örgütlenme biçiminin olması ve aynı zamanda da anavatanına herhangi bir şekilde bir bağlılığının olması esasdır bence verimli diaspora. Bu noktada önemsiyorum. Yine Yurtdışı Türkler Başkanlığı'nın yeni geliştirmekte olduğu strateji planında baktığımız zaman benim şu an için çok kapsayıcı bulduğum bir tanım var o yüzden diler getirmek isterim. Üzerine tartışmak mümkündür elbette. Üç şekilde bağlıyor. Bir tanesi diyor ki benim diaspora tanımım: bir, yurtdışındaki Türk'ü vatandaşlık bağıyla bağlar. Zaten esas olan birincildir. Ama bu bence çok kısıtlayıcı ve haksızlık. İkincisi, soy bağıyla bağlar. O nedenle Yurtdışı ve Akraha Türkler Başkanlığı şeklinde kurgulanmıştır. Hatta bana yine çok daha akılcı gelen üçüncü durum var ki sempati bağıyla bağlar. Bakın mesela en başında sizin tanımladığınız diaspora kavramı ne kadar soğuk ve ne kadar asla desteklenemeyecek, çünkü terk edilmiş bir toplum olarak görülecek. Haliyle onun üzerinde bir politika ve siyaset geliştirmeniz neredeyse imkânsız. Eğer böyle formüle ederseniz tabii ki tartışmaya açık ama biraz daha kapsayıcı olup yönetme şansı olabilir, bir. İkincisi, bence yine bir diasporada olması gereken şey entelektüel kapasite. Bu diplomayla, akademiyle, oraya giden insanların yaptıkları mesleklerle ölçülebilecek bir şey değil ama entelektüel kapasitesi ve farkındalığı size bir diaspora oluşturur. Ben yine birkaç gün önce Strazburg'dayken on ayrı ülkeden altmış tane Türk kökenli öğrenciyle bir araya gelince ki onları çok iyi üniversitelerden gelen, dil becerisi olan, vizyonu olan öğrencileri bizzat seçip getirmişler, çünkü bir haftalık çok derin bir eğitime katılıyorlar. Ciddi bir emek var orada maddi, manevi. O yüzden öğrencileri de özenle seçmişler. Ama bana söylediler ki 350-400'e yakın başvuru vardı ve hepsi de iyiydi. Seçerken çok zorlandık dediler. O kapasiteye bakınca ben, oradaki çocukların ne kadar aslında Avrupalı olduğuna, ne kadar yine de Türkiye'ye meraklı olduklarına, ne kadar entelektüel kapasitelerinin yüksek olduğuna, enerjilerine bakınca, birbirleriyle kurdukları networke ve bağa bakınca bunu bir bakıma sağlıklı diasporanın temelleri olarak görüyorum.

Siyaseten şöyle bir yanılgı var. Mesela Türk diasporası oluşturulabilir mi? Türk diasporası yapılabilir mi? Diaspora benim nazarımda, yine lütfen bunu da tartışalım, tepeden getirip yapabileceğiniz bir şey değildir. Diasporanın kapasitesi kendi içerisinde vardır veya yoktur. O yüzden hangi siyasi iktidar olursa olsun, nasıl bir strateji izlemeye çalışırsa çalışsın, bu saydığım kapasitesi, bağı, içindeki bu dürtüsü olmayan grubu bir diaspora haline getiremez. Ülkeyle bağını artırmak başka bir şey. Farkındalığını artırmak başka bir şey. Seçimlerde oy kullansınlar, çifte vatandaşlık alsınlar başka bir şey. Ama diaspora bambaşka bir şey. Diaspora bir hareket, bir topluluk, bir örgütlenme, bir değişim. Diasporadan beklenen hem kendi anavatanını

unutmaması ama hem de bulunduğu, yaşadığı ülkede misafir geldiği ve kalıcı olduğu ülkede etkin olması. Politik kararlar, siyasi kararlar, toplum üzerinde belirleyici olması. Bu *invisible* (görünmez) olma halinden uzaklaşması. Takdir edersiniz ki bu içeride bu dinamik olduktan sonra olabilecek bir şey. O zaman bizim böyle bir dinamiğimiz var mı? Bence var. Bence o kadar var ki, benim aslında tez konuma sebep olan işte bu yeni azınlıklar, ikinci üçüncü jenerasyonun entegrasyonu konuları, Avrupa'nın bu diaspora durumunu ön görerek bence biraz endişelendiği ve nispeten bazı politik düzenlemelerle önüne geçtiği bir süreç. Çünkü bizim en azından Türk diasporamızın kaynağı nedir, ona bakalım hem Avrupa genelinde hem de Fransa özelinde. Özellikle 60'lı 70'li yıllarda II. Dünya Savaşı'nda çöken, ekonomik anlamda çöken Avrupa'yı güçlendirmek amacıyla ve Avrupa dışından üçüncü dünya ülkeleriyle ucuz işçi alımı yapılması gerekiyordu. Yani ekonomiyi kalkındırmanın yolu bu iş piyasasına, savaşta hayatını kaybeden erkeklerin yerinin doldurulmasıydı. Bu anlaşmalardan en önemlisi Türkiye ile yapılanlardı ve akın akın biliyorsunuz *guest worker* dediğimiz misafir işçiler geldi. Adı o dönem için misafirdi çünkü Avrupa dedi ki ya biz bunları iş için çağırıyoruz. İşleri bittikten bir süre sonra da geri dönecekler. Bu sebepledir ki orta ve uzun vadeli bir uyum/entegrasyon politikası izlemekten çok uzaktı. Ama bu insanlar robot değillerdi. Hatta Max Frisch'in bir sözü vardır, Alman düşünür: "We asked for workers but at the end human came." "Biz aslında işçi gelsin istedik de insan geldi", diye. Bu insan doğası gereği üredi. Bu insan doğası gereği ailesini birleştirdi. Neden bugün Leon'da gittiğimiz zaman Yozgatlılar çok var, Malatyalılar başka yerde var, Strazburglular Kayserililerle biliniyor çünkü mahallelerinden, köylerinden insanlar getirdiler. Burada iyi bir hayat var, sen de gel kendini kurtar, dediler. Yavaş yavaş bir Türk toplumu oluşturdular. Eğer az önce bahsettiğim entelektüel kapasite, aidiyet duygusu vs. sizin harekete geçirebileceğiniz topluluk çok bu değil. Bugün o 60'lar 70'lerdeki amcalara, teyzelere Strazburg'da karşılaşmış olduğunuz zaman, kendi mütevazı mahallerinde yaşayan, tabir-i caizse hiçbir tehdit unsuru olmayan –Avrupalı diliyle konuşuyorum- ama hiçbir entegrasyon durumu da olmayan; Türk mahallesinde yiyip, içen, oturan, kahveye giden; biraz televizyonlardan, dizilerden Türkiye'yi takip eden insanlar. Aidiyetleri var mı? Çok var. Türkiye'ye dönmek ister misin diyorlar. Üzerinden kaç yıl geçmiştir? Yani bir ayağı çukurda, dönmek istiyorum diyor. İsteğini en azından söylüyor veya en azından eğer ölürse Türkiye'ye gömülmek istiyor. Her yaz bir şekilde valizini toplayıp bir ay Türkiye'ye tatile geliyor. Bu aidiyet ve bu vatana bağlılık başka bir tartışma konusu. Diasporanın çok malzemesi olabilecek bir nokta değil. Ama işte onların ikinci, üçüncü jenerasyonları, Avrupa'da doğan, Avrupa kültürünü alan, orada eğitim görmüş, oraya çoktan –Avrupalı ağızıyla söyleyeyim- entegre olmuş; bir Türk refleksiyle söyleyeyim, uyum sağlamış Türklerin veya diğer grupların -biz Türkler

üzerinde konuştuğumuz için, Türk diasporası üzerine konuştuğumuz için onları söylüyorum- her iki tarafa da uyum sağlayabilen gençlere ve jenerasyonlar üzerinden eğer entelektüel kapasiteyi kurgularsak o zaman bir diaspora geliştirmek mümkün. Bunun yolu da özellikler Türk devletine ve siyasilerine düşüyor.

Toplantıda bir gencimiz bana bir soru sormuştu. Onu belki anlatarak o hissiyatı tamamlamak isterim. “60, 70’lerde de bizim dedelerimiz, babalarımız göçtü de ondan sonra da devlet galiba bize çok sahip çıkmadı” dedi. “Bu anlamda da biraz sitemimiz var. Devlete de galiba biraz küstük, gerçi küslük olmaz” gibi sesli düşünerek bana aslında bir sitemde bulundu. Ona dedim ki “Galiba senin küsmüş olman güzel bir şey çünkü insan sevdiğine küser. Demek ki senin hala ülkene bir bağım, bir aidiyetin var. O yüzden varsın sen küsmüş ol. Senin gönlünü almak da devlete düşsün” dedim. Böyle bir refleks beklemiyordu galiba, çok şaşırıldı. Ama bunu çok inanarak söyledim emin olun. Çünkü siz gerçekten bir hukukunuz olan, bir bağınız olan, yüzünüzü döndüğünüz bir insana küsersiniz, ona kırılırsınız. Onun dışında bir aidiyet, bir bağ hissetmiyorsanız zaten ondan kopmuşsunuzdur. Ben bunu o günün entelektüel kapasitesi olan, okuyan Türkçe kadar iyi Fransızca, Almanca konuşan; işte Erasmus yaptım hocam, şuraya gittim hukuk okuyacağım, gelecek perspektifim var diyen öğrencilerden, gençlerden duyuyorsam bence bu diasporanın kapasitesi olduğu anlamına geliyor. Ama işte bir başlangıçtır siyaseten de hukuken de vatandaşlık verilmesi... Mesela ne deniyor şu an söylem olarak? Gittiğiniz ülkelere de Avrupa vatandaşlıklarını alınız. Eskidenmiş demek ki Avrupa Birliği vatandaşı olunca veya Amerikan vatandaşı olunca vatana ihanet ediyormuşsun gibi görünmek. Ama şimdi deniliyor ki hayır, vatandaşlıkları alınız, oranın siyasetine giriniz, entegre olunuz ama Türkiye’yi de unutmayınız. İşte bu refleksle adım adım siyasi stratejiler geliştirilirse, oradaki Türklere, oradaki diasporaya biz de varız denilirse ve ortak bir şeyler yapılırsa, bu işin doğası kısa vadede olmasa bile orta vadede değiştirecektir. Ama dediğim gibi diaspora tepeden ha deyince olacak bir şey değil. Bu sebeple uzun soluklu bir süreçte takip edilmesi gerekiyor diye düşünüyorum. Bu sebeple biz şu an böyle hissede hissede Türk diasporası diyemiyoruz yurtdışındaki Türklere. Ama bence bunu demekten kaçmamak gerekiyor.

Böyle toparlamak ve soruya açmak isterim. Hem yorumlarınız hem sorularınız benim için çok kıymetli. Sabrınız için de çok teşekkür ediyorum.

Arjantin'deki Ermeniler Üzerine Bir Araştırma

Mehtap İnal KUTLUTÜRK*

Giriş

Diaspora kelimesi, Yunanca kökenli bir kelimedir ve ilk olarak Yahudilerin sürülmesi olayını anlatmak için kullanılmıştır. Botanik biliminde ise toprağa atılan tohumların farklı noktalara dağılması¹ anlamına gelen bu kelime, günümüzde anavatanının dışında yaşamak zorunda kalan topluluklar için kullanılmaktadır.²

Bugün Ermeni diasporası, Arjantin'in sosyal yapısına ekonomik, siyasi ve kültürel olarak uyum sağlamıştır. Uyumlu yaşamı ve göç sebeplerini kavramak adına öncelikle Arjantin'in göç politikasına değinmek yerinde olacaktır.

Arjantin'in Göç Politikası

Göç politikaları, ev sahibi devletlerin ihtiyaçlarına ve içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik koşullara göre oluşturulur. 1810 yılı itibariyle, bağımsız bir devlet olma yolunda ilerleyen Arjantin, sosyal ve ekonomik değişimlerin yaşandığı döneme girdi. Arjantin'in öncelikli politikası, sosyal ve ekonomik kalkınmayı sağlamak için, sahip olduğu geniş arazilerde nüfusu artırmaktı. Arjantin Hükümeti, yeni başlayan devletin ekonomik ve sosyal alanda kalkınmasının, tarım ve hayvancılık alanında üretimin artmasının ancak göçle birlikte artan nüfus sayesinde gerçekleşeceğini düşünüyordu. Nüfus problemini çözmek ve göç potansiyelini ölçmek için öncelikli olarak Avrupa'daki ülkelerden gelecek her türlü milliyetten insana, Arjantin topraklarına yerleşme garantisi verilerek göçte teşvik politikası yürütüldü. Bu sebeple, Arjantin'e yabancıların gelişi, bir tehditten çok bir katkı olarak görülüyordu. Daha iyi koşullarda yaşamak isteyen birçok insan Arjantin'e göç etmeye başladı. Zamanla daha çok insan tarafından keşfedilen bu topraklar yoğun bir şekilde göç aldı. Arjantin'de 1853 Anayasası ile göç politikası oluşturuldu. Arjantin Hükümeti, oluşturduğu göç politikası

* Ankara Üniversitesi Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

1 Martin Baumann, "Diaspora: Genealogies of Semantics and Transcultural Comparison," Numen, Koninklijke Brill NV, Leiden (2000): 315-316; aktaran Özer Özocak, "Diaspora Kavramı ve Ermeni Diasporası," *Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Rapor no. 2 (2005): 5, erişim tarihi Eylül 21, 2019, <https://docplayer.biz.tr/8736749-Diaspora-kavrami-ve-ermenii-diasporasi.html>.

2 Stephane Dufoix, *Diasporalar* (İstanbul: Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2011), 1-3.

ile sahip olduğu ülke topraklarını kalkındırmak amacıyla nüfusu artırma ve göçe teşvik düşüncesiyle, açık kapı politikası uygulayarak bu ülkede yaşamak isteyen kişileri ülkeye davet ediyordu. Ekonomideki ilerleme sonucunda ortaya çıkan sosyal yapıdaki değişiklikler, siyasi otorite içinde yaşanan krizlere ve toplumsal kargaşaya neden olmaya başlamıştı. Bu dönemde, işçi örgütlenmeleri ve buna bağlı olarak ortaya çıkan anarşist eylemlerin arttığı gözlemlenmiştir.

Anarşist eylemlerin daha da artması korkusuyla 1876 Göç Yasasında değişiklikler yapılması gerektiği düşünüldü. Anarşist düşüncelerin artmasıyla toplumsal düzeni bozan ve ulusal güvenliği tehlikeye sokan her yabancıнын sınır dışı edilmesini ön gören 1902 İkamet Yasası³ yürürlüğe girdi. Ancak bu yasa, sosyalist ve anarşist grupların eylemlerini sona erdiremedi. Planlanan grev ve gösteriler, ülke genelinde büyük yankı uyandırdı.

I. Dünya Savaşı sonrasında, ülkeler ulusal güvenliği sağlamak amacıyla, göçmenlerden bir kontrol aracı olan kimlik beyanı talep ettiler. Çarlık Rusya'nın dağılması sonucunda vatansız ve kimliksiz kalan Ruslar için 1922 yılında Cenevre Konferansında uluslararası geçerliliğe sahip Nansen Pasaportu oluşturuldu. Norveçli Fritjhof Nansen tarafından oluşturulan bu belge, 1924 yılında, Osmanlı topraklarının dağılması sonucunda kimliksiz ve vatansız kalan Ermenilere de uluslararası seyahatlerini kolaylaştırmak amacıyla verildi.⁴

1930 yılında yaşanan ekonomik kriz sonucunda, Arjantin Hükümeti, göçmen girişini kontrol altına almak ve göçü yavaşlatmak adına şartları iyice ağırlaştırdı. Sadece iş sözleşmesi olan kişiler ülkeye giriş yapabiliyordu. Ancak, çok önceden Arjantin'e yerleşmiş akrabaları ve tanıdıkları olanlar, iş sözleşmesine kolay bir şekilde sahip olabiliyordu. Görüldüğü üzere, yapılan düzenlemelerle Arjantin'de göçü kontrol etme çabaları başarılı olmamıştır.

Arjantin'in Demografik Yapısı

Önceki bölümde bahsettiğimiz yasalardan da anlaşılacağı üzere, Arjantin'in göç politikası sürekli değişmiştir. Göçmenlerin gelişi, kasaba ve şehirlerin kurulmasına ön ayak olmuş, ülkenin ekonomik, kültürel ve demografik yapısının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

20. yüzyıl bir bütün olarak ele alındığında, özellikle deniz aşırı ülkelerde ekonomik ve politik sebeplerden dolayı göçmen sayısında azalma görülür. Bunun nedenlerinden biri, Arjantin'in göç vermeye başlamasıdır: Göçler ülkesi sınır komşularından göç alırken, kendi vatandaşları İspanya ve Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere birçok ülkeye göç etmeye başlamıştır.

3 Nélida Boulgourdian, "Del Imperio Otomano a la Argentina. Recepción de los armenios post-genocidio: ¿Inmigrantes o refugiados?," *Diversidad 10*, (Haziran 2015): 4, erişim tarihi Eylül 21, 2019, <http://www.diversidadcultural.net/articulos/nro010/10-04-boulgourdian.pdf>.

4 Keith David Watenpugh, "Toplu Sağlık ile Ulusal Özlem Arasında: Ermeni Soykırımı Göçmenleri, Milletler Cemiyeti ve İki Savaş Arası Hümaniteriyenizm Uygulamaları," çev. Abdurrahman Aydın, *Ayrıntı Dergi*, (Nisan 2015): 12.

2005 yılında, ülkedeki göçmen sayısının 1.500.142 kişi olduğu belirtilmektedir. Bu sayı, toplam nüfusun %3,9'unu temsil etmektedir. Bu göçmenlerin çoğunluğunu, Paraguay, Bolivya ve Peru vatandaşları oluşturmaktadır ve genellikle Buenos Aires'te yaşamaktadırlar.

2010 Ulusal Nüfus Sayımı verilerine göre, istatistiksel analizlerde, oranların değiştiği gözlemlenmiştir:

indec CENSO 2010
Instituto Nacional de Estadística y Censos

Población total nacida en el extranjero por lugar de nacimiento: 1.805.957

AMERICA: 1.471.399		EUROPA: 299.394		ASIA: 31.001	
Paises limítrofes	1.245.054	Alemania	8.416	China	8.929
Bolivia	345.272	España	94.030	Corea	7.321
Brasil	41.330	Francia	6.995	Japón	4.036
Chile	191.147	Italia	147.499	Libano	933
Paraguay	550.713	Resto de Europa	42.454	Siria	1.337
Uruguay	116.592			Taiwán	2.875
Paises no limítrofes	226.345	AFRICA: 2.738		Resto de Asia	5.570
Perú	157.514				
Resto de América	68.831	OCEANIA: 1.425			

Tablo 1: Arjantin'de doğum yerine göre göçmen sayısı (2010)⁵

Net sayılarla ifade etmek gerekirse; 1.805.957 kişilik yabancı nüfusun 1.471.399'u Latin Amerikalı (%81,2), 299.394'ü Avrupalı (%16,5), 31.001'i Asyalı (%1,7), 2738'i Afrikalı (%0,2) ve 1425'i Avustralyalıdır (%0,1).

Tablo 2: Arjantin'deki göçmen nüfusun toplam nüfus içindeki oranlarının yıllara göre dağılımı (1869- 2010)⁶

5 INDEC: Instituto Nacional de Estadística y Censos, erişim tarihi Eylül 26, 2019, <https://www.indec.gov.ar/indec/web/Nivel4-CensoNacional-999-999-Censo-2010>.

6 INDEC, "Censo Nacional de Población, Hogares y Viviendas 2010 : Censo del Bicentenario: Resultados Definitivos." Serie B n° 2. - 1a ed. - Buenos Aires: Instituto Nacional de Estadística y Censos - INDEC, 2012, erişim tarihi Eylül 26, 2019, https://www.indec.gov.ar/ftp/cuadros/poblacion/censo2010_tomo1.pdf.

Nüfusun %29,9'unu temsil eden maksimum göçmen sayısına 1914 yılında ulaşılmıştır. Ancak, 2010 verilerine göre, ülkedeki yabancı nüfus toplam nüfusun %4,5'ini temsil etmektedir. Bu oranın %86,6'sını komşu ülkelerden gelen göçmenler oluşturmaktadır. Bu durum Arjantin'in ayrıcalığının kaybolduğunu göstermektedir.

Günümüzde Ermeni nüfusuna bakacak olursak, Ermenistan'da 3.000.000, ABD'de 1.400.000, Fransa'da 450.000, Arjantin'de ise yaklaşık 130.000 Ermeni yaşadığı tahmin edilmektedir.

Arjantin'e Ermeni Göçü

27 Mayıs 1915 tarihinde hazırlanmış ve 1 Haziran'da karara bağlanıp uygulamaya konan Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde, Osmanlı Ermenilerinden bir kısmı, çıkardıkları çeşitli isyanlar sebebiyle, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden, Osmanlı toprakları içerisinde yer alan Şam, Halep, Deyr-i Zor ve Musul gibi yerlere sevk edilerek buralarda iskânları sağlanmıştır.⁷ Ermenilerden bazıları, yeni yerleşim bölgelerinden ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle Yunanistan, Lübnan, Mısır, İran gibi ülkelere gitmiş, bir kısmı bu ülkelerde de tutunamayarak Batı Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya, deniz aşırı ülkelere, ABD ve Latin Amerika'ya göç etmişlerdir. Latin Amerika'da en fazla göç alan ülke Arjantin olmuştur. Çeşitli kaynaklardan elde edilen bilgiler, Ermenilerin Arjantin'e göçünün 1909 Adana olayları sonrasında başladığını belirtmektedir.

Daha iyi şartlarda yaşamak ve para kazanmak amacıyla Ermenilerden bazıları ABD'ye gitmek niyetiyle gemilere bindiler. Ancak, ABD'nin koymuş olduğu bazı kısıtlamalar sebebiyle bir kısmı, hakkında hiç bilgi sahibi olmadıkları Latin Amerika ülkelerine gitmek zorunda kalmıştır. En fazla göç akışı I. Dünya Savaşı sonrasında 1920'li yıllarda yaşanmıştır. Bu veriler, politik ve ekonomik süreçlerin kitlesel göçlerin meydana gelmesindeki rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Diğer önemli göç dalgası ise II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanmıştır. Ancak I. ve II. Dünya Savaşı arasında geçen sürede ve 1960 yılından sonra göçmen sayısında azalma olduğu saptanmıştır.

Arjantin'de Ermeni Faaliyetleri

Ermeniler, Buenos Aires'e ulaştıktan sonra, ilk olarak sosyal ilişkileri koruma ihtiyacı ile yerleşim düzeni oluşturdular. Buenos Aires'teki ticaretin yoğun olarak görüldüğü Palermo bölgesine yerleştiler. Yani Ermeniler, göç ettikleri günden itibaren Arjantin vatandaşları ile iç içe yaşamıştır. Bu doğrultuda, topluma uyum sağlama konusunda genel olarak sorun yaşamadıkları düşünülmektedir. Bu bölgede Armenia adında bir

7 Ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Karacakaya vd., *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)* Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No. 91, 2007, erişim tarihi Ekim 23, 2019, https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/osmanli_belgelerinde_ermenilerin_sevk_ve_iskanlari_1878_1920.pdf.

sokak bulunmakta ve Ermenilere ait enstitü ve kuruluşların büyük kısmı burada yer almaktadır.

Buenos Aires limanına gelen Ermenilerden bir kısmı diğer şehirlere dağıldılar ancak günümüzde ağırlıklı olarak Buenos Aires, Cordoba ve Rosario şehirlerinde yaşamaktadırlar.

Ülkeye varış ve entegrasyonu kolaylaştırma, aynı zamanda kültürel kimliği korumak amacıyla gerçekleştirdikleri ilk faaliyet, 1913 yılında merkezin Arjantin şubesi olarak la Unión General Armenia de Beneficencia (Ermeni Genel Yardımlaşma Birliği) derneğini kurmak olmuştur.⁸ İlk olarak bu yardım derneğinin kurulması, göçmenlerin ihtiyaçları çerçevesinde oluştuğunu göstermektedir. Daha sonrasında sağlık ve eğitim yardımı sağlayan dernekler de kurdular: 1922 yılında faaliyete geçen el Centro Colonial Armenio (Ermeni Koloni Merkezi) gibi. Bu merkez, göçmenlere yasal süreçlerde yardımcı olmak, iş istihdamı sağlamak, İspanyolca öğretmek amacı taşıyordu. Bunlar, Arjantin ile Ermeniler arasında iletişimi sağlayan aracı kurumlardır. Ermeni toplumunun birlik ve bütünlüğünü sağlamada önemli rol oynayan kilise, 1936 yılında Hrant Kevork Nikotian'ın maddi desteğiyle mimar Israel Arslanian tarafından inşa edilmeye başlanmış ve La Iglesia Apostólica San Gregorio El Iluminador adı ile 1938 yılında faaliyete geçmiştir.⁹

Ermeniler için önem arz eden bir diğer kuruluş ise El Centro Armenio (Ermeni Merkezi)'dir. Mimar Israel Arslanian tarafından 1931 yılında projelendirilen merkez, bir salon, bir okul ve bir küçük kiliseden oluşmaktaydı. 400 kişilik kapasitesi olan salona, Israel Arslanian'ın eşi Siranush Arzoumanian'ın anısına Salon Siranush adı verilmiştir. San Gregorio El Iluminador Kilisesi'nin yapımı tamamlanana kadar, bu merkezde yer alan küçük kilise aktif olarak kullanılmış, 1932-1938 yılları arasında dini ritüeller burada gerçekleştirilmiştir.¹⁰

Arjantin'de Ermenilere ait diğer bazı kurum ve kuruluşları şu şekilde sıralayabiliriz:

Cátedra Armenia de la Universidad Nacional de Rosario (Rosario Ulusal Üniversitesi Ermeni Kürsüsü)

Colectividad Armenia de Rosario (Rosario Ermeni Topluluğu)

Fundación Arzoumanian (Arzoumanian Vakfı)

Fundación Educacional Armenia de Vicente López (Vicente Lopez Ermeni Eğitim Vakfı)

Fundación Memoria del Genocidio Armenio (Ermeni Soykırımı Anma Vakfı)

8 Derneğin ilk şubesi 1911 yılında ABD'de kurulmuştur. Dernekler kurulmadan önce, Ermeniler, iletişim kurmak amacıyla, yaşlı bir Yahudiye ait *Esmirna* adlı kafede buluşuyorlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Brisa Varela, "De Armenia a la ciudad de Buenos Aires: la reconstrucción del lugar comunitario a escala local," *Amérique Latine Histoire et Mémoire. Les Cahiers ALHIM*, (Şubat 2005), erişim tarihi Kasım 11, 2019, <https://journals.openedition.org/alhim/392#tocto1n1>.

9 Arturo Balassanian, *Nuestra Catedral* (Buenos Aires: Presspoint, 2009).

10 Balassanian, *Nuestra Catedral*.

- Jóvenes del Centro Armenio (Ermeni Merkezi Gençleri)
- Juventud de la Unión Cultural Armenia (Ermeni Kültür Birliği Gençliği)
- Liga de Jóvenes de la UGAB (Ermeni Genel Yardımlaşma Birliği Gençler Ligi)
- Unión Compatriótica Armenia de Marash (Maraşlı Ermeniler Birliği)
- Unión Juventud Armenia de la FRA (Ermeni Gençlik Birliği)
- Unión Patriótica Armenia de Aintab (Antepli Ermeniler Birliği)
- Unión Residentes Armenios de Hadjín (Haçınli Ermeniler Birliği)

Diaspora Ermenileri tarafından önemli bir yere sahip olan, kültürel kimliği korumak amacıyla çeşitli faaliyetlerin yürütüldüğü diğer konu ise dil eğitimidir. Ermeni dili eğitimine ilk olarak, Ermeni tarihini, edebiyatını ve kültürünü konu alan eğitim kurumlarında başlanmıştır. Ancak Ermenice, içinde yaşadıkları coğrafyanın eğitim sisteminde yer almıyordu. Zamanla Ermeniler, her iki sistemi de kapsayan okullar kurdular. Böylelikle eğitim, tek çatı altında toplandı ve Ermeni öğrenciler için kolaylık sağlanmış oldu. Günümüzde Ermeni okullarında dil eğitiminin yanında spor, dans, müzik gibi faaliyetleri içeren aktiviteler yürütülmektedir.¹¹ Arjantin’de toplamda yedi tane özel okul bulunmaktadır:

- Instituto Educativo San Gregorio El Iluminador (Aziz Gregoryen Eğitim Enstitüsü)
- Instituto Marie Manoogian (Marie Manoogian Enstitüsü)
- Colegio Mekhitarista de Buenos Aires (Buenos Aires Mihitarist Okulu)
- Colegio Armenio de Vicente Lopez (Vicente Lopez Ermeni Okulu)
- Colegio Jrimian (Jrimian Okulu)
- Colegio Armenio Arzruni (Arzruni Ermeni Okulu)
- Instituto Educativo Isaac Bakchellian (Isaac Bakchellian Eğitim Enstitüsü)

Arjantin’in Soykırım Yasasını Kabulü

1 Eylül 1987 tarihinde Cumhurbaşkanı Raúl Alfonsín, La Asociacion Cultural Armenia (Ermeni Kültür Derneği)’nde seçim öncesi yaptığı konuşmada “soykırım” kelimesini kullanmıştır: “Annenizin, babanızın, dedenizin, ninenizin, belki de sizin, acı veren olaylardan, 1915 soykırımı gibi, bütün bir halka acı çektirmiş belki de en zor olaylardan birinden kaçarak ülkemize geldiğinizi biliyorum.”¹²

11 Eva Tabakian, *Los Armenios en la Argentina* (Buenos Aires: Editorial Contrapunto, 1988), 149-150.

12 Página12, “El día en que la Argentina reconoció el genocidio armenio,” erişim tarihi Ekim 9, 2019, <https://www.pagina12.com.ar/60032-el-dia-en-que-la-argentina-reconocio-el-genocidio-armenio>.

Milletvekili Sergio Nahabetian'ın desteğiyle, Arjantin, resmi olarak soykırım yasasını 2007 yılında kabul etmiştir.

Soykırımı tanıyan diğer Latin Amerika ülkeleri şu şekildedir:

1965	Uruguay
2005	Venezuela
2007	Şili
2014	Bolivya
2015	Brezilya
2015	Paraguay

Tablo 3: Soykırımı tanıyan Latin Amerika ülkeleri

Soykırım Müzesi

Sözde Ermeni soykırımını uluslararası platforma taşımak amacıyla yürütülen faaliyetlerin diğeri ise, Buenos Aires'te açılacak olan Ermeni Soykırımı Müzesi'dir. 8 Temmuz 2014 tarihinde Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın da katılımıyla söz konusu müzenin temel atma töreni gerçekleştirilmiştir. Ermenilerin yoğunlukta olduğu Palermo bölgesinde kurulacak olan müzenin projesi, Buenos Aires Üniversitesi Tarih Profesörü Nelida Boulgourdjian-Toufeksian ve mimar Juan Carlos Toufeksian tarafından yürütülmektedir.¹³

Arjantin'de Kültürel ve Sanatsal Alanlarda Ermeniler

Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Buenos Aires'in Palermo bölgesinde birçok Ermeni restoranı bulunmaktadır. Eskiden Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Yunanistan, Lübnan, Suriye gibi ülkelerden gelerek bu bölgede Yahudiler, Araplar ve diğer etnik gruplarla birlikte yaşayan Ermeniler, bir kültür sentezi oluştuğunu ve bunun Ermeni mutfağını etkilediğini belirtmektedir.¹⁴ Arjantin'deki Ermeni restoranlarında, aynı coğrafyada yaşamış, Türk ve Ermeni toplumunun ortak kültürel tarihinin yemek kültüründe yansımaları görülmektedir.

San Gregorio El Iluminador Enstitüsü ve Marie Manoogian okulundaki velilerin başlatmış olduğu proje ile her cuma, öğrenci velilerinin desteğiyle okulda Ermeni

13 Puraciudad, "Construirán en Villa Crespo un museo sobre el Genocidio Armenio," erişim tarihi Eylül 20, 2019, <https://www.puraciudad.com.ar/construiran-en-villa-crespo-un-museo-sobre-el-genocidio-armenio/>.

14 "Cultura y Tradición de Armenia en Buenos Aires," erişim tarihi Kasım 19, 2019, <https://www.buenosaires.gob.ar/noticias/armenia-en-buenos-aires>.

yemekleri yapılmakta ve öğrenciler tarafından yemekler servis edilmektedir. Proje, yemekten elde edilen gelirle öğrencilerin anavatan Ermenistan'ı ziyaret etmelerini amaçlamaktadır.¹⁵ Arjantin'de bulunan diğer Ermeni okullarında da bu ve benzeri etkinlikler yapılmaktadır.

Ermeni geleneksel müziğini ve dansını yaşamak amacıyla 2003 yılında kurulan "Los Armenios", 1957 yılında kurulan "Koro Arax", 1993 yılında San Gregorio El Iluminador Kilisesi'ne bağlı olarak oluşturulan "Grupo Masis", Ermeni toplumunu temsil etmek üzere birçok etkinlikte yer almaktadır.

Ön plana çıkan kişiler arasında, müzisyen Alicia Terzian, ünlü tenisçi David Nalbandian ve dövüşçü Martin Karadagian gibi isimler bulunmaktadır. *El armenio* lakabıyla tanınan Karadagian, 1960'lı yılların en popüler televizyon programı *Titanes en el Ring* programının yaratıcısıdır. Osmanlı toprakları içerisinde bulunan Lübnan, Suriye, Irak gibi bölgelerden gelen göçmenlerin *los turcos* adıyla anılmasına tepki olarak bu lakabı aldığı söylenmektedir.

Arjantin'de Ticari ve Siyasi Alanlarda Ermeniler

Ermeniler, Arjantin'e geldikleri ilk günden itibaren ticaretle uğraştılar. Önce işportacılık ile başladıkları işe, kısa sürede dükkanlar açarak, tekstil, ayakkabıcılık, halıcılık, kuyumculuk işleriyle devam ettiler. Yaşanan ekonomik kriz sebebiyle 1930 yılından itibaren göçmen alımlarına kısıtlama getirilmişti. Bu sebeple, gelir düzeyi yüksek ve ekonomiye katkısı olacak kişiler ancak ülkeye giriş yapabiliyordu. Ermeni cemaatinin en zengin üyeleri arasında yer alan Armen Bergamali kumaş sektöründe yer almış ve *La General de Tejidos* şirketiyle ticari alanda önemli rol oynamıştır. Tekstilde öne çıkan diğer isimler, Hovhannes ve Sarkis Diarbekirian kardeşlerdir. *Danubio* dokuma ve iplik fabrikasını kurmuşlardır.¹⁶ 1934'te Arjantin'e gelen Hovhannes Mergherian *Atlántida* şirketini kurarak ülkede halı ticaretini başlatmıştır.

Siyasi alanda öne çıkan isimlerden biri, avukat ve hâkim León Carlos Arslanián'dır. 1976-1983 yılları arasındaki diktatörlük döneminde ülkeyi yöneten askeri cuntayı yargılayan mahkemenin başkanlığını yapmıştır. 1991-1993 yılları arasında Arjantin Hükümeti'nin, 2004-2007 yılları arasında ise Buenos Aires eyaletinin Adalet Bakanı olarak görev yapmıştır. Sergio Nahabetian ise, 2005-2009 yılları arasında, Buenos Aires eyaleti milletvekilliği yaptığı dönemde, sözde Ermeni soykırımının Arjantin Hükümeti tarafından kabulünde önemli rol oynamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada, göçler ülkesi olarak anılan Arjantin'in göç politikası ele alınarak, Arjantin'e Ermeni göçü ve sebepleri incelenmiştir. Araştırmanın konusu itibariyle, çoğunlukla İspanyolca kaynaklardan yararlanılmıştır.

15 Carlos Iglesias, *Armenios: en la Ciudad de Buenos Aires* (Buenos Aires: Asociacion Civil Rumbo Sur, 2018), 29.

16 Eva Tabakian, *Los Armenios en la Argentina* (Buenos Aires: Editorial Contrapunto, 1988), 169.

1810 yılı itibariyle bağımsız bir devlet olma yolunda ilerleyen Arjantin, ekonomik ve sosyal anlamda kalkınmayı sağlamak amacıyla açık kapı politikası uygulamıştır.

Elde edilen verilere göre, Arjantin'e Ermeni göçünün üç büyük dalga şeklinde gerçekleştiği saptanmıştır. Göçlerin birincil kaynağının 1915 yılında uygulanan Sevk ve İskân Kanunu olmadığı, daha ziyade asıl göçlerin, Anadolu toprakları dışında kalan Suriye, Lübnan, Irak, Yunanistan gibi bölgelerden, özellikle I. ve II. Dünya Savaşları sonrasında gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır. Ulusal kimliği korumak, toplumsal dayanışmayı sağlamak ve asimilasyonu önlemek amacıyla, dernekleşmenin Arjantin Ermenileri için önemli bir kriter olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda, Arjantin Ermeni diasporasının ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi alanlarda Arjantin toplumuyla uyumlu yaşam sağladığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Argentina. Instituto Nacional de Estadística y Censos. “Censo 2010.” Erişim tarihi Eylül 26, 2019. <https://www.indec.gob.ar/indec/web/Nivel4-CensoNacional-999-999-Censo-2010>.
- Argentina. Instituto Nacional de Estadística y Censos. “Censo Nacional de Población, Hogares y Viviendas 2010: Censo del Bicentenario: Resultados Definitivos.” Serie B n° 2. - 1a ed. - Buenos Aires: Instituto Nacional de Estadística y Censos-INDEC, 2012.
https://www.indec.gob.ar/ftp/cuadros/poblacion/censo2010_tomo1.pdf.
- Balassanian, Arturo. *Nuestra Catedral*. Buenos Aires: Presspoint, 2009.
- Biblioteca Virtual Universal. “Armenia.” Erişim tarihi Eylül 24, 2019.
<https://www.culturaargentina.org.ar/archivos/COLECTIVIDADES/Armenia.pdf>.
- Boulgourdjian, Nélide E. “Las Escuelas Idiomáticas Armenias de Buenos Aires. Entre la Preservación Cultural y la Integración (1920-1960).” *X Jornadas Interescuelas/Departamentos de Historia*. Escuela de Historia de la Facultad de Humanidades y Artes, Universidad Nacional de Rosario, (2005). Erişim tarihi Eylül 20, 2019. <http://cdsa.academica.org/000-006/196.pdf>.
- Boulgourdjian, Nélide E. “Dinámica de los Procesos Migratorios en la Argentina. Algunas Claves Interpretativas de la Evolución de los Académicos sobre el Caso Armenio.” *Diversidad*, (2010): 1-20. Erişim tarihi Eylül 20, 2019.
<http://www.diversidadcultural.net/articulos/nro001/01-01-boulgourdjian-nelida.pdf>.
- Boulgourdjian-Toufeksian, Nélide ve Juan Carlos Toufeksian. *Inmigración Armenia en la Argentina: Perfiles de una Historia Centenaria a partir de las Listas de Pasajeros 1889-1979*. Buenos Aires: Fundación Memoria del Genocidio Armenio, 2012.
- Boulgourdjian, Nélide E. “Del Imperio Otomano a la Argentina. Recepción de los armenios post-genocidio: ¿Inmigrantes o refugiados?” *Diversidad 10*, (Haziran 2015): 64-81. Erişim tarihi Eylül 21, 2019.
<http://www.diversidadcultural.net/articulos/nro010/10-04-boulgourdjian.pdf>.
- Centro Armenio. “Comunidad.” Erişim tarihi Kasım 4, 2019.
<https://www.centroarmenio.com.ar/comunidad>.
- Diario Armenia. “¿Por qué vinimos a Argentina?” Erişim tarihi Ekim 10, 2019.
<https://www.diarioarmenia.org.ar/porque-vinimos-a-la-argentina/>.
- Dufoix, Stephane. *Diasporalar*. İstanbul: Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2011.

- Ermeni Milli Enstitüsü. “Arjantin Yasası.” Erişim tarihi Eylül 26, 2019.
https://turkish.armenian-genocide.org/Affirmation.600/current_category.201/affirmation_detail.html.
- Iglesias, Carlos. *Armenios: en la Ciudad de Buenos Aires*. Buenos Aires: Asociación Civil Rumbo Sur, 2018.
- Karacakaya, Recep, Ümmihani Ünemlioğlu, Salih Kahrıman, Seher Dilber, Cafer Durmuş, Yılmaz Karaca, Hüseyin Özdemir, Aziz Mahmut Uygun, Numan Yekeler, Mustafa Çakıcı ve Ahmet Semih Torun. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 91, (2007). Erişim Tarihi Ekim 23, 2019.
https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/osmanli_belgelerinde_ermenilerin_sevk_ve_iskanlari_1878_1920.pdf.
- Lucotti, Por Francisco. “Little Armenia: este es el país con más armenios en América Latina.” *Sputnik News*, Ağustos 27, 2018. Erişim tarihi Eylül 15, 2019.
<https://mundo.sputniknews.com/sociedad/201808271081520129-armenia-argentina-comunidad-pais/>.
- Özocak, Özer. “Diaspora Kavramı ve Ermeni Diasporası.” *Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Rapor no. 2 (2005). Erişim tarihi Eylül 21, 2019.
<http://haypedia.com/makale/Osmanli%20Tarihi/ba288bd5-7c3c-4402-ab48-d9fb34241f4c.pdf>.
- Página12. “El día en que la Argentina reconoció el genocidio armenio.” Erişim tarihi Ekim 9, 2019. <https://www.pagina12.com.ar/60032-el-dia-en-que-la-argentina-reconocio-el-genocidio-armenio>.
- Palabryık, Mustafa Serdar. “Diaspora ve Ermenistan İlişkileri.” *Marmara Üniversitesi Türkler ve Ermeniler Projesi*. Erişim tarihi Eylül 20, 2019.
<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/diaspora-ve-ermenistan-iliskileri/>.
- Palermonline Noticias. “Pequeña Armenia o Little Armenia. La Comunidad Armenia en el Barrio de Palermo.” Erişim tarihi Eylül 24, 2019.
<https://palermonline.com.ar/wordpress/pequena-armenia-o-little-armenia-la-comunidad-armenia-en-el-barrio-de-palermo/>.
- Puraciudad. “Construirán en Villa Crespo un museo sobre el Genocidio Armenio.” Erişim tarihi Eylül 20, 2019. <https://www.puraciudad.com.ar/construiran-en-villa-crespo-un-museo-sobre-el-genocidio-armenio/>.
- Tabakian, Eva. *Los Armenios en la Argentina*. Buenos Aires: Editorial Contrapunto, 1988.

Varela, Brisa. “De Armenia a la ciudad de Buenos Aires: la reconstrucción del lugar comunitario a escala local.” *Amérique Latine Histoire et Mémoire. Les Cahiers ALHIM*, (Şubat 2005). Erişim tarihi Kasım 11, 2019.

<https://journals.openedition.org/alhim/392#tocto1n1>.

Watenpaugh, Keith David. “Toplu Sağkalım ile Ulusal Özlem Arasında: Ermeni Soykırımı Göçmenleri, Milletler Cemiyeti ve İki Savaş Arası Hümaniteryenizm Uygulamaları.” Çeviren Abdurrahman Aydın. *Ayrıntı Dergi*, (Nisan 2015). <http://ayrintidergi.com.tr/toplu-sagkalim-ile-ulusal-ozlem-arasinda-ermeni-soykirimi-gocmenleri-milletler-cemiyeti-ve-iki-savas-arasi-humaniteryenizm-uygulamalari/>.

Ermeni Kimliğinin ve Kültürünün Temsilleri

Ermeni Kültüründe İdeolojik Bir Eyleme Dönüşen Anı Üretme Geleneği

Birsen KARACA*

Giriş

Bu makalenin konusu Ermeni İddiaları'nı üreten mekanizmanın ideolojik aygıtlarından birine dönüşen anı yazma geleneği. Araştırmaya konu olan anıların ortak özelliği, Ermenilere ait deneyimlenmiş tüm göçlerin (hatta 24 Nisan 1915 tarihli tutuklamaların da) anıya dönüştürülürken zaman ve mekân farkı gözetilmeksizin Osmanlı Devleti'nin 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkartmak zorunda kaldığı “Sevk ve İskân Kanunu” çerçevesinde Osmanlı topraklarında gerçekleşen göçlere dâhil edilmesidir. Konu seçimini motive eden ise, yayımlanan anıların nicelik ve nitelik olarak Ermeni İddiaları'nı üreten mekanizmaya yeni yayılma alanları sağlamak amacıyla tasarlanmış bir eylem planının parçası olduğu izlenimi vermesiydi. Bu savdan hareketle çalışmanın amacı, Ermeni kültüründe, özellikle 2000’li yıllarda yaygınlaştığı gözlemlenen anı yazma geleneğinin ideolojik bir eyleme dönüşmesinde Ermeni İddiaları'nı üreten mekanizmanın oynadığı rolü araştırmak.

Anı ve ideoloji farklı alanlarda kullanılan kavramlardır. Bu makalede “anılar” edebî bir tür olarak ele alınacak ve eserlerle ilgili değerlendirmeler edebiyat biliminin ölçütleri ile yapılacak. “İdeoloji” ise siyasi bir öğreti olarak değerlendirilecektir. Edebî bir tür olan anıların -bu metinde olduğu gibi- belirli bir ideolojiye angaje olarak ve kara propaganda yapmak amacıyla kaleme alındığı iddiası varsa, yapılan çalışmanın disiplinlerarası bir yaklaşım talep etmesi kaçınılmazdır.

Ermeni İddiaları'nı Üretmek İçin Kullanılan Anı, Yaşam Öyküsü ve Tanıklıkların Karakteristiği

Anı, “yaşanmış olayların anlatıldığı yazı türü”¹ için kullanılan bir sözcüktür. TDK tarafından hazırlanan *Güncel Sözlük*'e göre, “anı” sözcüğü Arapça “hatıra” ile eş anlamlıdır. Türkolog Turan Karataş da “anı” ve “hatıra”yı eş anlamlı kabul eder ve hazırladığı *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*'nde hatıra/anı “çeşitli alanlarda ün yapmış, şöhret olmuş kişilerin, bilhassa başlarından geçenleri ya da dönemlerinde olup biten

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

1 Türk Dil Kurumu Sözlükleri, *Güncel Türkçe Sözlük*, “Anı” maddesi, erişim tarihi Aralık 25, 2019, <https://sozluk.gov.tr/>.

olaylarla ilgili bilgi ve gözlemlerini anlatan yazılara, eserlere verilen isim<dir>”² der. Bu tanıma göre, anı/hatıra yazmak için edebiyat ve/veya herhangi bir alanda ün yapmış olmak zorunluluğu vardır. Bu cümleden ayrıca her anı eserin edebiyat metni olmayacağı anlamı da çıkar ki yayımlanmış örnekler bu çıkarımı da doğrulamaktadır.³ Yunan sanatçı Ksenophon’un *Anabasis*’i (MÖ 401) de hukuk profesörü Ernst E. Hirsch’in *Anularım*’ı (1982) da Türk yazar Halide Edip Adıvar’ın *Mor Salkımlı Ev*’i (1963) de anı türü eserlerdir. Turan Karataş, ayrıca uygulama alanındaki örneklerin genel karakteristiğinden hareketle anı/hatıra, “ya günü gününe yazılan notlara dayanılarak, ya da sonradan hatırlanılarak yazılır”⁴ şeklinde yöntem bilgisini de verir.

Bu makalenin inceleme konusu olan hatıralar/anılar üzerinde yapılan taramada elde edilen veriler, Ermeni literatüründeki uygulamaların yukarıdaki tanımlar ve yöntemle her zaman uyummadığını gösteriyor. Şöyle ki, Ermeni kültür ürünlerine dâhil edilen ve anı olarak sınıflandırılan metinlerin çoğunluğu halktan birilerinin gözlem ve deneyimlerini konu alıyor ama bu eserleri kaleme alan kişiler ünlü bir yazar ya da herhangi bir meslek dalında söz sahibi şahıslar olabiliyor. Örneğin: *Voyages* (1971, Peter Najarian), *Daughters of Memory* (1986, Peter Najarian), *Black Dog of Fate, A Memoir* (1997, Peter Balakian), *Ünlülr ışqnlıhu unuř* (2003, Krikor Beledian), *Babamın Yazgısı Küçük Asya’nın Golgotha’sı* (2004, Jean-Varoujean Guréghian), *Anneannem* (2004, Fethiye Çetin), *M.K. Adlı Çocuğun Tehcir Anıları 1915 ve Sonrası* (2005, Baskın Oran), *Tanıkların Dilinden Ermeni Soykırımı* (2006, Miller&Miller), *The Knock at the Door* (2007, Margaret Ajemian Ahnert) ve daha onlarca bu yöntemle okura ulaştırılmıştır. Yaygın bir uygulamayla bu kitapların ön kapağında, arka kapağında, giriş bölümünde, ön sözünde ya da tanıtım yazılarında okura anons edilen bilgi eserin anı türüne ait olduğu şeklindedir. Ancak, bizzat yazarın kendisine ait olmayan gözlem ve deneyimler için yapılan anı sınıflandırması sorunludur. Bu durumda, içeriğinde işlenen tanıklıkların başkasına ait olması nedeniyle “Bu eserleri yaşam öyküsü olarak sınıflandırmak mümkün olabilir mi?” sorusu geliyor akıllara. Bu sorunu çözmek için de bir uzman görüşüne başvuruldu. R. Wellek, yöntemsel açıdan yaşam öyküsü “bir devlet adamı, bir general, bir mimar, bir avukatla toplumda önemli yeri olmayan bir kişi arasında ayırım gözetmez”⁵ tespitini yapar. Bu tespit bağlamında, bu makaleye konu olan eserlerin çoğu yaşam öyküsü olarak sınıflandırılabilir. Ancak anı ya da yaşam öyküsü ve aşağıda tanıklık olarak sınıflandırılacak olan eserlerin tamamı için istisnai bir uygulamaya başvuruluyor. Ermeni kültürüne ait edebiyat metinlerinde ve edebiyat dışı metinlerde yaygın olan bu uygulama hem anılarını kaleme alan yazarın hem yaşam öyküsü anlatılan kişilerin hem de ifadesine başvuru tanıkların öyküsünde Osmanlı Devleti’nin 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkartmak zorunda kaldığı “Sevk ve İskân Kanunu” çerçevesinde Osmanlı topraklarında gerçekleşen

2 Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: SÜTUN yayınları, 2011), 11.

3 Anı ve hatıra kavramları arasındaki farkı gösteren detaylı çalışma için bkz. Doğanay Eryılmaz, “Ermeni Literatüründe Anıların Niteliği ve Yazılış Amaçları,” (Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir) *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, no. 39, (2011): 187-212.

4 Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, 11.

5 Rene Wellek ve Austin Warren, *Yazın Kuramı*, çev. Yurdanur Salman ve Suat Karantay (İstanbul: Adam, 2001), 87.

Ermeni göçleriyle ilişkili bir motifin olması koşulunu içeriyor. Bu uygulama söz konusu çalışmaların bir ideolojiye angaje olarak gerçekleştirildiği çıkarımının yapılmasına zemin hazırlıyor.

Söz konusu eserlerin bir başka ortak özelliği yazarların talepleriyle ilgili. Bu talep, göç anılarının toplum belleğine tarihî bir belgeymiş gibi kabul edilerek yerleştirilmesi ve Türk-Ermeni ilişkilerindeki açmazın mahkeme kararıyla çözülmesi durumunda gerçek belgelermiş gibi işlem görmesi yönündedir. Bunu somut bir veriyle örnekleyelim: Ermeni etnolog ve folklorist Verjine Svazlian (1934-) bu paragrafın konusu olan taleplerinde son derece nettir ve bu taleplerini kamuyla paylaşmakta sakınca görmez:

Ermeni Soykırımı üzerine çeşitli dillerde çok sayıda araştırma, arşiv belgesi, politologların ve kamu çalışanlarının kararı ve sanatın farklı türlerinde üretilmiş eser yayımlandı, ancak yayımlanmış olan bu devasa literatürün içinde halkın sesi eksik. Anılan tarihî olaylara tanık olmuş kişilerin anıları ve söylenen halk şarkıları da bir tarihî belge, bir gerçek ve bir kaynak olarak önemlidir. Tüm bu anlatılamaz sıkıntılara bizzat Ermeni halkı katlandı, dolayısıyla o kitlesel siyasi suçun nesnesi (object) bizzat halktı. Nasıl ki herhangi bir suçun açığa çıkartılmasında tanığın şahitliği çözümleyici oluyorsa, bu davada da tanıkların şahitlik ettikleri şeyler üzerine verdikleri cevaplar dayanak olmalıdır. Bunların her biri yasal açıdan Ermeni Davası'nın çözümü ve Ermeni Soykırımı'nın tanınmasında kanıt niteliğindedir.⁶

Bugün 86 yaşında olan Verjine Svazlian, İtalya'nın Milano kentinde yayımlanan günlük gazete *Corriere della Sera*'ya verdiği röportajda faaliyetlerinin sonunda ulaşmak istediği hedefi de detaylandırarak anlatıyor: “Türkiye’den talebimiz yalnız soykırımı itiraf etmesi değil. <...> Almanya'nın Yahudilere verdiği gibi tazminat istiyoruz. İlaveten Suriye’den Akdeniz’e ulaşan eski batı eyaletlerini içerecek şekilde Ermenistan sınırlarının genişletilmesini isteyenler de var...”⁷

Bu ifadelerdeki ideolojik yaklaşım tartışılmayacak kadar net ve Ermenistan'daki bilim dünyasında yaşanan çok ciddi bir sorunun varlığına işaret ediyor. Bu sorunu (yani bilimsel bir çalışmanın belirli bir ideolojiye güdümlü olarak yapılması durumunda ortaya çıkacak sakıncaları) irdelemeyi bir başka çalışmaya bırakarak “Anılar, yaşam öyküleri ve tanıklıklarla tarih yazılabilir mi?” sorusunu gündeme taşıyacağım. Günümüzde sözlü tarih olarak anılan ve yukarıda gündeme getirilen türlere ait materyalleri kullanan disiplinlerarası bir çalışma alanı mevcut. Bu bağlamda anı, yaşam öyküsü ve tanıklıkları tarih yazıcılığının bir parçası olarak görmek de mümkündür. Ancak bazıları edebiyat dünyasına ait olan bu eserlerin kurmaca değerleri tartışılmaya başladığı zaman sorun boyut değiştiriyor. Üstelik “Bir sanat yapıtında kesinlikle yaşam öyküsel olduğu belirlenebilecek ögeler bulunduğu zaman bile, bu ögeler yapıtta öyle yeni bir düzene sokulur, öylesine biçim değişikliğine uğrattılır ki, kendilerine özgü kişisel anlamlarını yitirerek somut insan bezemesi, bir yapıtın bütünleyici ögeleri olup

6 Վերժինե Սվազլյան, Հայոց ցեղասպանություն. Աղանատես վերապրողների վկայություններ, Երևան. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2011, էջ. 7.

7 Nilgün Cerrahoğlu, “Ortadoğulaşmanın Sonucu...,” *Cumhuriyet*, Nisan 26, 2015, erişim tarihi Ocak 1, 2020, <http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/262645/ortadogulasmanin-sonucu.html>.

çıkarlar.”⁸ Kısaca sanat metinlerinin kurmaca olma zorunluluğu, ortaya çıkan eseri tarih bilimi alanında çalışan uzmanların ilgi alanından bir hayli uzağa taşır. Buna karşın bu metinler edebiyat bilimi dışında özellikle psikoloji için ve sosyoloji için verimli bir araştırma konusu olabilir.

*

Ermeni literatüründe anı olarak sınıflandırılan bazı eserler ise yöntemsel olarak ne anı ne de yaşam öyküsü sınıfına dâhil edilebilecek nitelikte. Bu anıların yazarları eserlerini arşivlerde saklanan belgelere sadık kalarak kaleme aldıkları iddiasındalar. Bu bağlamda da söz konusu belgelerin Ermeni arşivlerine tanık ifadesi olarak girme süreci çalışmamızın ilgi alanına giriyor. Bu süreci tarihî belgeler ışığında takip ettiğimizde şöyle bir tablo ortaya çıkıyor. 1916 yılında Rus Kafkas Orduları Erzurum’a kadar ilerleyerek Osmanlı topraklarını işgal etti.⁹ Ruslar, bu bölgede özerk bir devlet kurmalarını sağlamak vaadiyle¹⁰ Ermenileri öncü güç olarak kullandı. Bir parantez açarak hemen belirtelim ki bu bir varsayım değil, tarih biliminin kullandığı yöntem ve verilerle defalarca kanıtlanmış bir gerçektir: “1914 yılında Taşnak Komitesi, Kafkasya (Tiflis)’da genel seferberlik ilan ettikten sonra Osmanlı Ermenisi komutan Andranik, Rusya’nın işgal edilmiş bölgeler valisinden silah yardımı istemiştir. Ermeni Albay Kevork’un sözlerine göre; Ermeniler, Rusya ile birlikte <...> savaşırılar ise savaşın sonunda Ermenilere özerklik verilecektir (Eylül 1914).”¹¹ Bu işgal yıllarında bölgeyi Ermenistan olarak adlandıran ve Erzurum’u Ermenilerin başkenti olarak görmek isteyen güçlerin net ifadeleri var.¹² Yine bu süreçte Anadolu’nun farklı bölgelerinden hayali kurulan Ermenistan’ın kurulduğu yanılıgısıyla Anadolu’nun çeşitli bölgelerinden ve yeryüzündeki farklı coğrafyalardan Rus işgali altındaki bölgelere göç eden Ermeniler de oldu. Bu göçler hâlâ araştırmacıların ilgisini bekliyor. İşte o günlerde Rus ordusunun yönlendirmesiyle ileride olabileceği öngörülen uluslararası bir platformda dünya kamuoyunu ikna etmek için hazırlanan arşivleme faaliyetleri gerçekleştiriliyor. Aşağıda çalışmalarıyla ilgili detaylı bilgiler vereceğimiz Ermeni yazarların ortak ifadesine göre, Rus işgali altındaki topraklara göçen Ermenilerin tanıklıkları kayıt altına alınıyor. Kayıt altına alınan bu arşiv belgelerine göre de söz konusu tanıklar, 27 Mayıs 1915 tarihli “Sevk ve İskân Kanunu” çerçevesinde Osmanlı topraklarında gerçekleşen Ermeni göçleri sırasında yaşadıkları eziyetleri ve kayıplarını anlatıyorlar.

8 Wellek ve Warren, *Yazın Kuramı*, 91.

9 Erzurum’un Ruslar tarafından işgal edilmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Sait Dilek ve M. Yasin Taşkesenlioğlu, “Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları,” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 30, no. 50 (2011): 81-10.

Van’ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cemalettin Taşkiran, “1915 Van İsyanı,” *Yeni Türkiye*, no. 60 (2014), 1-13.

Kars’ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle ilgili bkz. Arzu Boy, “1877-1878’den 1920’ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus Ermeni İşbirliği,” *KSBD* 10, no. 18 (İlkbahar 2018): 109-132.

10 Mehmet Bilgin, *Teşkilat-ı Mahsusa’nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları* (İstanbul: Ötüken, 2017).

11 Natalia Chernichenkina (hazırlayan), *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917)* (Erzincan: T.C. Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2015), 9.

12 Dilek ve Taşkesenlioğlu, “Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları,” 83.

Bu metinlerin öne çıkan karakteristiği dikkate değer, çünkü tanık olarak dinlenen kişilerin anlattıkları, uzman yazıcılar tarafından (Ermeni İddiaları'nı üreten mekanizmanın soykırım iddiasına dayanak oluşturabilmek için) göç sırasında sistematik uygulamalar olduğu algısı yaratacak argümanlarla bezenerek kaleme alınmış:

28 Kasım 1916.

Kharbed'deki (Harput) Sistematik katliam.

Planlı. Evet, yıllar önce planlanmış Ermenilerin imha siyaseti, sistematik bir şekilde Kharberd'de ve Ermenistan'ın tüm vilayetlerinde, Moğollara has akıl almaz vahşet, canilik ve katliamlarla karışık gerçekleştirildi. Masum Ermenileri mallarından, namuslarından, canlarından ve mutluluklarından, dillerinden ve dinlerinden mahrum etmek vasıtasıyla yok etmek için Kharberd'de kullanılan yöntemler aşağıdadır.¹³

Bunun dışında doğrudan soykırım sözcüğünün kullanıldığı tanıklık ifadeleri de var. Bunun için örnek olarak Suren Meloyan'ın (*Kedername*, 1916) derlediği metinler gösterilebilir:

Soykırım. Yaklaşan felaket savaş ilanından sonra hissedilmeye başladı. Türkler ve Kürtlerin Ermenilere yönelik tavrı birdenbire değişti. Artan densizlikler ve nefret hissedilmeye başlandı. Türkler tarafından yapılan hazırlıklar gözle görülüyordu. Van'dan arabalar dolusu silah çıkartılarak Müslümanlara dağıtılıyordu. Bizzat hükümet, Türk ve Kürt unsurlara bolca cephaneye veriyordu.¹⁴

Bu ifadeler bizi soykırım sözcüğünün ilk kez ne zaman kullanıldığını araştırmaya itiyor. Konuyla ilgili doğru bilgilere ulaşmak için bir uzman görüşüne yer vermek isabetli bir karar olacaktır:

Soykırım kelimesi “genocide” kelimesinin karşılığı olarak Türkçede yer almıştır. Genocide terimi ilk defa Lemkin tarafından kullanılmıştır. Soykırım kavramının oluşmasına ve semantik bir anlam kazanmasını sağlayan olay Hitler'in, Yahudilerin ırk olarak kötü ve zararlı oldukları inancıyla toptan imhalarını amaçlayan ve bu doğrultuda soğukkanlı bir plan çerçevesinde imhalarını öngören yok etme politikasıdır. Nazilerin yaptığı katliamlara bir Polonya Yahudi'si olarak şahit olmuş ve soykırım kavramını geliştirmiştir. Lemkin, Yunancada aile, ırk, kabile anlamına gelen “genos” sözcüğü ile Latince katletmek anlamına gelen “cide” (occidere veya cideo) sözcüğünü birleştirerek “genocide” terimini oluşturmuştur. Lemkin 1944 yılında yayımlanan “İşgal Altındaki Avrupa'da Mihver Yönetimi” adlı eserinde, Alman

13 Ermenistan Ulusal Arşivi, *Kedername* (İstanbul: Belge Yayınları, 2014), 407. Ayrıca benzer ifadeler için bkz. A.g.e., 32, 36, 48, 55, 339.

14 Ermenistan Ulusal Arşivi, *Kedername*, 12.

işgali altındaki özellikle Yahudilere ve Çingelene yapılan Nazi uygulamalarını kapsamlı bir biçimde inceleyerek, analizlerini soykırım başlığı altında formüleştirmiştir.¹⁵

Bir hukukçu olan Arzu Beşiri, *soykırım* sözcüğünün ilk kez 1944 yılında kullanıldığı bilgisini veriyor ki bu bilgiyi Türkçe veya yabancı pek çok kaynakla doğrulamak mümkündür.¹⁶ Soykırım sözcüğünün Türkçede ilk kez kullanılması ise 1975 yılında bir gazete haberi için yapılan çeviride gerçekleşmiştir.¹⁷ Konumuza dönersek 1916 yılında kaleme alındığı iddia edilen bir metinde, *soykırım* sözcüğünün kullanılması, Ermeni araştırmacıların Raphael Lemkin'i 28 yıl gibi uzun bir zaman farkıyla öncelikle fark edilecektir. Ayrıca bu verilerden tanık ifadeleri olarak sunulan metinlerin soykırım tanımını karşılayacak verilerle bezenmesi gibi absürt bir uygulamaya gidildiği de gözden kaçmıyor. Kitabın kapağında bu belgelerin Ermenistan Ulusal Arşivi'nde korunduğunun ilan edilmesi ise Ermenistan Cumhuriyeti'nin müdahalesini bekleyen bir sorundur.

Yukarıda gündeme taşınan tanıklıklarla ilgili yaşanan bir başka sorun ise, tanıklıkları kaydeden yazıcılar/derleyiciler ve yayıncılar tarafından anıların niteliğinden çok, niceliksel çokluğuna önem verildiğinin hissedilmesi. Bunun doğal bir sonucu olarak da söz konusu anılar işlenirken yığın görüntüsünden kurtarılma kaygısı güdülmemiş. Yazıcıların/derleyicilerin yegâne talebi, bu tanıkların anlattıklarınının 27 Mayıs 1915 tarihli "Sevk ve İskân Kanunu" çerçevesinde Osmanlı topraklarında gerçekleşen göçle ilişkili olmasıdır -anlatılanlar bu niteliği taşıyorsa kitabın kapsamı dışında kalıyor. Örneğin, Rus işgali altındaki Van'da yaşanan evakuasyonun anıldığı bir anı, yaşam öyküsü ve/veya tanıklık yok. Söz konusu evakuasyonu ve yaşananları Rus Kafkas Ordusu Karargâhının resmî açıklamasından öğreniyoruz:

KAFKAS CEPHESİNDE. VAN BÖLGESİNDEKİ EVAKUASYON (BOŞALTMA) İLE İLGİLİ RESMÎ AÇIKLAMA

Tiflis. 21 Ekim. Kafkas Ordusu Karargâhının resmî açıklaması:

Geçen temmuz ayında Van bölgesinde meydana gelen ve Erivan vilayetinin sınırları içinde etkisi görülen paniğe yol açan olaylarla ilgili olarak yürütülen özel kovuşturma, belgelerin soruşturulması, araştırılması ve incelenmesi yoluyla aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

Van bölgesinin güney kesimindeki ve Van şehrindeki evakuasyon ile ilgili bir emir veya uygulama mevcut yöneticilerden hiç kimse tarafından verilmedi ve yapılmadı. Böyle bir şeye gereksinim olmadı, çünkü Van şehri tehdit eden bir

15 Arzu Beşiri, "Soykırım ve Soykırıma İlişkin Uluslararası Mekanizmalar," *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 26, no. 108 (Eylül 2013): 180.

16 Jennifer Hyde, "Polish Jew gave his life defining, fighting genocide," *CNN*, December 10, 2008, erişim tarihi Şubat 5, 2020, <http://edition.cnn.com/2008/WORLD/europe/11/13/sbm.lemkin.profile/index.html>.

17 TDH, "Soykırım Kelimesinin Kökeni" maddesi, erişim tarihi Ocak 1, 2020, <https://www.turkceindirilisi.com/sozluk/evkaf-s12145.html>.

tehlike yoktu. Halkın kendiliğinden gerçekleştirdiği kaçış, değişik dedikoduların yayılmasıyla başlamış ve güçlenmiştir. Kısa süre içinde bu hareket çevreyi sarmış ve panik karakteri almıştır. Arazilerini, ürünlerini toplamadan terk edip, mal varlıklarını yüzüstü bırakıp kaçanların dalgası Erivan vilayetinin sınırlarına yönelmiştir. Aynı şey Van şehir merkezinde de oldu: Ağustos başından itibaren küçük rakamlarla (30 kişi kadar) ifade edilen sayı dışında tüm organizasyonlar ve tüm halk, varını yoğunu bırakıp Kafkas sınırlarına doğru hareket etti. Dolayısıyla, istense de Van'da boşaltacak kimse yoktu.

Ahaliden bazıları yeni bir panikten kaçmak için yarı yoldan kendi yerlerine dönmeye karar verdiler.

Ağustos'un 7'sinde, dönen halkın güneyinden geçişine izin verilmediği askerî alan hatlarında bir geçit büyüklüğünde sınır oluşturulması için emir verildi: Bağ ve bahçelerdeki ürünlerin kaybolmaması için geçenleri kontrol etmek amacıyla. Ağustos'un 8'inde, yasaklı bölgede bağ ve bahçelere gerçekten sahip olduklarına dair yönetimden bir belge almaları durumunda ama yanlarında karıları ve çocuklarının olmaması koşuluyla mal sahiplerinin yasak bölgeye dönmelerine izin verildi.

Ağustos'un 11'inde bu yasağın da kaldırılabileceği görüldü, nitekim aynı gün gerekli emirler verildi. Kaçan ahalinin tarlaları ve mal varlıkları terk edilmiş durumdaydı. Tüm önlemler kararlı bir şekilde alınmış olmasına rağmen bölgenin geniş topraklarını talandan korumak için gerekli olan her şeyi öngörmek mümkün olamamıştır.

Soygun suçluları askerî sahra mahkemesine verildi ve ölüm cezasını içeren kanun hükmüyle en katı şekilde cezalandırıldı.

Tank ifadelerine göre, öyle olaylar vardı ki terkedilen mülklerin yağmalanması, diğerlerinden önce gelen kendi köylüleri tarafından -biri almazsa bir başkası alır, onun için bu suç değildir mantığıyla- yapılmış.

Geçmiş olayların aydınlatılmasını, eğilimler ve yanlış beyanlarla engellemekle eşit derecede olan gerçekleri çarpıtma suçu işleyenler de uygun cezalara maruz kalırlar. (PTA)¹⁸

Şimdi yeniden tanıklıklara başvuru sürecin başlangıcına dönelim ve bazı detaylara bakalım. 1916 yılında Ermeni Devrimci Federasyonu (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն) Bakü Komitesi'nin girişimiyle Վշտապատում [vştapatum] (Kedername) adı verilen bir proje kapsamında görevlendirilen bir grup tarafından Ermeni ahalden göç anıları toplanmıştır. Alan taraması yaparak anı toplamakla görevli olan grupta Hayk Acemyan ve A. Hatsagortsyan (Aştarak, Aparan), Hambardzum

18 “На кавказском фронте, официальное сообщение по поводу эвакуации ванского круга,” *Русское слово*, 23 октября 1916 г.

Galtsyan (Nahçıvan), Suren Meloyan (Dilican), Garekin Nerkararyan (Eçmiadzin, Sürmeli), Şirin Yeiazari Hakobyan (Koğb), Nişan Tiratsuyan ve Papaz Grigor Ter Grigoryan (Gümrü bölgesi, Şirak), Varos Sarkisyan (Kars), Garegin Turikyan ve Amatuni (Erzurum, Kiği), Vahan Petrosyan (İran sınırları içindeki bölgeyi) vd. vardır.¹⁹ Kitabı hazırlayan komisyonun verdiği bilgiye göre, grup üyeleri kayıt tutarken kendilerini müfettiş, veri derleyen ya da kaleme alan olarak adlandırmıştır.²⁰ Bu anılar, 1917 yılında, Batı ülkelerinde propaganda malzemesi olarak kullanılmak üzere Rostom (Stepan Zoryan) yönetiminde Andranik, Vahan Totovents, Sebastatsi Murad, Papaz Hakop Khaçvankyan'ın fiili katılımıyla kayıtlara geçirilmiştir.²¹ Nihayetinde 141 kişinin hatırladıkları kayıtlara geçirilerek veri olarak arşivlerde saklanıyor. 2005 yılında söz konusu anılar yeniden hatırlanıyor ve arşivden çıkartılıyor. Ermenistan Millî Arşiv Müdürü Amatouni Virabian'ın başyazar, Avakyan, Gohar, Auteur'un ortak yazarı olarak söz konusu tanıklıkları yeniden tasnif ediyorlar ve kitaplaştırarak *Վշտապատում: Հայոց Մեծ եղեռնը աղանատեսությամբ արթերով* [vştapatum: hayots mets yeğern akanatesneri açkerov] (*Kedername: Tanıkların Gözünden Ermeni Soykırımı*) adıyla yayımlıyorlar. 2014 yılında ise bu eser, yani Amatouni Virabian ve mesai arkadaşlarının kitaplaştırdığı tanıklıklar, Türkçe olarak ama yazarları gizlenerek *Kedername: Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Soykırımı* adıyla yayımlanıyor.

Toparlarsak: Hem Verjine Svazlian'ın ifadeleri hem Ermeni Devrimci Federasyonunun projesi hem de Ermenistan Millî Arşiv Müdürü Amatouni Virabian'ın faaliyetleri belirli bir ideolojiye bağlı kalınarak tanıklıklara başvurulduğunu kanıtlar niteliktedir.

Ermeni İddiaları'nı Üreten Mekanizmanın Bir İdeolojisi Var mı?

Gelinen noktada “Ermeni İddiaları'nı üreten mekanizmanın bir ideolojisi var mı?” sorusunu ön plana çıkartarak araştırma konusunu bir başka açıdan daha irdelemeye çalışacağım. 20. yüzyılın ikinci yarısına girerken ideolojilerin ömrünü tamamladığı yönündeki öngörülerini kamuoyuyla paylaşan ve tartışmalara öncülük eden uzmanlar olmuşa da²² yaşamdaki pratikler ve insanlığın bilgi birikimi hiçbir örgütün ve o örgüte mensup hiçbir bireyin ideolojisiz yaşayamayacağı ve ideolojilerin insanlıkla birlikte varlığını sürdüreceği izlenimi veriyor. İdeoloji kavramını tanımlarken yaşanan sıkıntılar ise bu sorunun çözümsüz olduğu algısını yaratacak kadar güçlü. İngiliz siyaset bilimci Andrew Heywood, yukarıda imlenen zorluğun “ideoloji” ve “ideolojiler”in birbirinden çok farklı inceleme konuları olmasından kaynaklandığı görüşündedir.²³

19 Ermenistan Ulusal Arşivi, *Kedername*, 11.

20 Ermenistan Ulusal Arşivi, *Kedername*, 11.

21 Ermenistan Ulusal Arşivi, *Kedername*, 12.

22 Terry Eagleton, *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan (İstanbul: Ayrıntı, 2015), 21. Ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim, 2017), 13.

23 Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler* (Ankara: BB101, 2019), 24.

“İdeoloji” ve “ideolojiler” incelenirken sergilenen yaklaşımlardan kaynaklanan sorunları çalışmamızın kapsamı dışına çıkartıp “ideoloji” tanımlarından birkaçını merceğe altına almak, bu makalede görülmesi arzulan tabloyu netleştirecektir. Türk Dil Kurumunun hazırladığı *Güncel Türkçe Sözlük*'te ideoloji “Siyasal veya toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dinî, moral, estetik düşünceler bütünü<dür>”²⁴ deniyor. Bu tanım kapsayıcı, bununla birlikte bir hayli de muğlak. Çünkü bu tanımın içine yasal devletler ve bu devletlerin resmî kurum ve kuruluşları yanında devlet dışı gruplar, örgütler de dâhil edilebilir. Bu da birbiriyle taban tabana zıt ve uyumsuz (legal ve/veya illegal) karakterdeki oluşumları aynı ölçütlerle değerlendirmeyi gerektirebilir. Bu durumda da ideolojiler, yapıcı karakterde olan ideolojiler ve yıkıcı karakterde olan ideolojiler şeklinde sınıflandırılabilir ki ideolojilerin birbirleriyle olan mücadelesinde yaşanan tam da budur. Edebiyat ve kültür teorisyeni olarak uzman çevrelerde prestijli bir kariyere sahip olan Terry Eagleton, sözcüğün kapsadığı anlam zenginliğini tek ve kapsayıcı bir tanıma sıkıştırmanın yararsız olduğunu altını çizirken yaşanmakta olan sorunu başka sorunlarla bütünleştirerek belirgin kılıyor: İdeoloji “kelimesi farklı kavramsal liflerle örülmüş bir metindir, farklı tarihlerle yoğrulmuştur ve belki de bu her bir tarihsel kolda, neyin değerli, neyin işe yaramaz olduğuna karar vermek, bütün bunları zorla bir Büyük Global Kurum altında birleştirmeye çalışmaktan daha önemlidir.”²⁵ Böylece Terry Eagleton yaşanmakta olan soruna “değerli” ve “değersiz” seçerken karşılaşmak durumunda kalacağımız bir başka sorunu, zaman sorununu da (tüm değerler gibi ideoloji de zaman içinde ilke edindiği değerleri değiştirebiliyor çünkü) dâhil etti. Bu noktada ortaya çıkan soru şöyle: A veya B ideolojisini neye göre değerli ya da hangi dönemin değer yargılarına göre değerli olarak sınıflandırabiliriz? Elimizde bir ölçüt var mı? Yoksa A veya B yönelimini seçmiş olan ideoloğun benimsediği ideolojinin dışındaki tüm ideolojiler değersiz mi? İdeoloğun işaret ettiği “değersiz” için kullanılan üslubun ise, yaygın olan olumsuz ideoloji algısını belleklere sabitleyen olarak önemli bir işlevi vardır. Bu, ideolojilerin mücadele etmek zorunda olduğu çetin bir sorundur. Terry Eagleton’ın tanımıyla belirginleşen bu sorunu ideolojilere gösterilen tepkilerde izlemek mümkündür: “Hiç kimse kendi düşüncesinin ideolojik olduğunu söylemeyecektir; tıpkı hiç kimsenin kendine şişko patates dememesi gibi. Bu anlamda ideoloji, pis kokan nefes gibi, yalnızca başkalarında bulunan bir şeydir.”²⁶ Bu algının baskısı çok güçlü olacaktır ve ihtimal ki araştırma konumuz olan anıların yazarları ortaya çıkarttıkları ürünle ideolojik bir düşünceye hizmet etmek amacı taşıdıklarını kabul etmeyeceklerdir, yine ihtimal ki aralarında ideolojik olmayı reddeden ve bu konuda son derece samimi olanlar, hatta bir ideolojiye hizmet ettiğinin farkında olmayanlar da bulunacaktır.

Andrew Heywood’un yaklaşımı bu açmazdan kurtulmak için başarılı bir model olabilir: “Bir ideoloji, niyeti var olan iktidar sistemini ister korumak ister değiştirmek ister yok etmek olsun, örgütlü siyasi eyleme zemin oluşturan az veya çok tutarlı fikirler

24 Türk Dil Kurumu Sözlükleri, *Güncel Türkçe Sözlük*, “İdeoloji,” erişim tarihi Aralık 15, 2019, <https://sozluk.gov.tr/>.

25 Terry Eagleton, *İdeoloji*, 17.

26 Terry Eagleton, *İdeoloji*, 19.

kümesidir.”²⁷ Bu çerçevede Ermeni kültüründe anı ve/veya yaşam öyküsü yazma geleneği aşağıda işaret edilen karakteriyle ideolojik bir eylemdir. Dolayısıyla Ermeni İddiaları’nı üreten mekanizmanın yönlendirmesiyle hareket eden anı ve/veya yaşam öyküsü yazarları da siyasi bir ideolojiye hizmet etmektedirler.

Anı ve/veya yaşam öyküsü yazma düşüncesi, tek başına ideolojik değere sahip bir fikir değildir elbette. Ancak çok masum ve sıradan bir fikir olarak anı ve/veya yaşam öyküsü yazmak, Ermeni İddiaları’nın ideologları tarafından Ermeni İddiaları’nı kabul ettirmek için tasarlanmış sistemli çalışmaların bir parçası olunca durum değişiyor ve ortaya çıkan ürün (anı ya da yaşam öyküsü) ideolojik bir şiddet aracına dönüşüyor. Çünkü Ermeni İddiaları’nın dayanağı olan ideolojinin içeriğinde açıkça anons edilen etnik bir tehdit var.

Ermeniler tarafından gerçekleştirilen anı veya yaşam öyküsü yazma faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’ni parçalamaya yönelik bir ideolojiye hizmet etmek amacıyla başlatıldığını, bu ideolojinin hedefinin 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra Türkiye olduğunu gösteren net veriler var. Anılar ve yaşam öykülerinin ideolojik bir eylem planının parçası olduğunu gösteren en uç iki örnek, 1916 yılında Ermeni Devrimci Federasyonunun projesi olan *Kedername* ve Verjine Svazlian’ın *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza* kitabıdır. Verjine Svazlian’ın çalışmasını Ermenistan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsünün şemsiyesi altında gerçekleştirmesi ise Ermenistan’daki bilim dünyası için en vahim olgulardan biridir. Aşağıdaki alıntıda da görüleceği gibi, *Kedername*’nin bir propaganda ürünü olduğu bu makalenin yazarına ait bir çıkarım değildir, kitabın yayın komitesi tarafından kaleme alınan ön sözde dile getirilmiş gerçektir:

Kedername’nin bir kısmının propaganda amacıyla kullanılmak üzere Z. Yesayan tarafından yurt dışına götürülmüş olduğu konusunda kanıtlar mevcuttur. Rostom (Stepan Zoryan) tarafından 3 Nisan 1918 tarihinde Bakü’den Mısır’daki arkadaşlarına yollanmış olan mektupta ‘Bayanın Mısır’a ulaşmasına kadar tarihe geçmiş olacağına rağmen, Bayan Zabel durumumuzu size iletacaktır. Bayan, *Kedername*’nin dosyalarını yanında getirmektedir. Geniş çaplı propaganda için kullanılması gerekir. Bayan şahsen çalışacaktır.’²⁸

Hacimli bir çalışma olan *Kedername*’nin ideolojik karakteri çok belirgindi ve dünya kamuoyundan beklenen ilgiyi alamadı. Bunun üzerine 2011 yılında anı olarak nitelendirilen öyküleri dünya kamuoyuna tanıtmaya görevini üstlenen Prof. Dr. Verjine Svazlian oldu. Verjine Svazlian yaptığı çalışmayla 2015 yılında dönemin Fransa Cumhurbaşkanı Nikolas Sarkozy’nin desteğini almayı başardı. Verjine Svazlian, araştırmaların kapsamını genişleterek yaptığı çalışmanın materyalleri arasına yalnızca

27 Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, 31.

28 Ermenistan Ulusal Arşivi, *Kedername*, 13-14.

Not: *Kedername*’nin Türkçe çevirisinde bir yazar adı verilmezken Ermenice özgün metin sorumlu yazar ve ortak yazarların adıyla yayımlanmıştır. Baş yazar: Amatouni Virabian. Ortak yazarlar: Avakyan, Gohar, Auteur,

Bkz. Ամատունի Վիրաբյան, Վշտապատում: Հայոց Մեծ եղեռնը ակադեմիկոսների աչքերով, Yerevan : «Zangak-97», 2005.

tanıklıkları değil, anı, öykü ve şarkıları da yerleştiriyor.²⁹ Uygulanan yöntemle bu makalenin araştırma konusu olan ideolojik faaliyetlerin yürütülmesi için seçilen hedef kitleye günlük gailerin peşinde olan bireyler de dâhil ediliyor ve takip edilen ideoloji için muazzam genişlikte bir yayılma alanı oluşturulma çabası hissediliyor.

Sonuç

Bugüne kadar okurla buluşan anı, yaşam öyküsü ya da tanıklıklar üzerinde yapılan çalışmaların alt metninde, “27 Mayıs 1915 tarihli ‘Sevk ve İskân Kanunu’ çerçevesinde Osmanlı topraklarında gerçekleşen göçle ilişkili anısı olmayan Ermeni kalmamalı” mesajı verilmektedir. Bu mesaj, Ermeni Davası’na hizmet etmeleri için anı yazma eylemini gerçekleştirmeye davet edilen insanları manipüle etmek için özel olarak hazırlanmıştır ve ideolojik karakterlidir, günlük gailerinin peşinde olan insanları sosyal itaate bağımlı kılmak için zemin hazırlanmaktadır. Bu noktada önce Şerif Mardin’in “İdeoloji insanın aklını çelen kuraldışı etkinlik<tir>” çıkarımını³⁰ hatırlayalım, sonra da Derren Brown’un görüşlerine başvurayım. İngiliz mentalist (düşünce ve davranışları yönlendirme uzmanı) ve illüzyonist, deneysel bir çalışmayı konu alan *Derren Brown: The Push* adıyla yapımcılığını üstlendiği filmde, “Sosyal itaat bir otoriteden, bir gruptan, bir ideolojiden veya bir kişiden gelen emirlere uyarak doğru olanı yapıyorsun, çünkü diğer kişi/kişiler doğruyu söylüyor <algısıyla gerçekleşir>”³¹ şeklinde formüle ettiği tespitle izleyicilerini uyarır ve onları aldıkları açık ve gizli komutları uygularken uyanık olmaya davet eder.

Bu makalede tartışma konusu yapılan anıların ideologlar tarafından belirlenen hedefinde iki farklı kitle var: Bu kitlelerden biri suçlayan, diğeri ise suçlanan taraf olarak tasarlanmıştır. Suçlayan tarafı temsil ettiği varsayılan bireylerden talep edilen, yukarıda vurgulanan bağlama uygun göç anıları üretmeleri. Suçlanan tarafı temsil ettiği varsayılan bireylerden ise bu anılarda yazılanların gerçek olduğunu kabul edip Ermeni İddiaları’na destek vermeleri bekleniyor.

Yukarda sunulan tabloya belirli bir mesafeden bakılınca görülenleri şöyle sıralamak mümkün: (a) Anı olarak sınıflandırılmış öykülerin önemli bir bölümü anı tanımından uzaktır. Bunlar yaşam öyküsü ve tanık kayıtları formatında metinlerdir. (b) Yazarlar bellek aktarımında kadın figürlere (özellikle de anneannelere) özel bir misyon yükliyorlar. (c) Ermeni İddiaları’nın ideologları, göç konulu anıların Türkiye üzerinde psikolojik baskı aracı olarak kullanılma potansiyeline vurgu yapıyorlar. (d) Anılar aracılığıyla soykırım öyküleri üretmek, Ermeni kimliğini kazanmanın vazgeçilmez koşuluymuş gibi bir algı yaratılıyor. (e) Ermeni İddiaları’nı üreten mekanizmanın ve onun bir uzantısı olarak da anı üretme mekanizmasının işleyişindeki bilinmezler göz ardı edilemeyecek yoğunlukta.

29 Verjine Svazlian, kitabının giriş bölümünde bu materyalleri 1955 yılından beri yaptığını söylüyor. V. Svazlian çalışmasını Ermenistan Millî Bilimler Akademisi yayınları arasından Հայոց ցեղասպանության. Ախնատես վերապրողների վկայություններ [hayots tseğspanutyayn. akanates veraproğneri vkayutyunner] (*Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Şahitlerin Tanıklıkları*) adıyla çıkarttı. Bu çalışma 2013 yılında *Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü tanıklarının Anlattıkları* başlığıyla Türkçeye de çevrildi.

30 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, 20.

31 Derren Brown, *Derren Brown: The Push*, 2018.

Kaynakça

- Beşiri, Arzu. “Soykırım ve Soykırıma İlişkin Uluslararası Mekanizmalar.” *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 26, no. 108 (Eylül 2013): 179-210.
- Bilgin, Mehmet. *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*. İstanbul: Ötüken, 2017.
- Boy, Arzu. “1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus Ermeni İşbirliği.” *KSBD* 10, no. 18, (2018 İlkbahar): 109-132.
- Cerrahoğlu, Nilgün. “Ortadoğulaşmanın Sonucu...” *Cumhuriyet*, Nisan 26, 2015.
- Chernichenkina, Natalia (hazırlayan). *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917)*. Erzincan: T.C. Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Demir, Cenker Korhan. “Öğrenen Örgütler ve Terör Örgütleri Bağlamında PKK.” *Uluslararası İlişkiler* 5, no. 19 (Güz 2008): 57-88.
- Derren Brown, *Derren Brown: The Push*, 2018.
- Dilek, Mehmet Sait ve Taşkesenlioğlu, M. Yasin. “Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları.” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 30, no. 50 (2011): 81-10.
- Eagleton, Terry. *İdeoloji*. Çev. Muttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı, 2015.
- Ermenistan Ulusal Arşivi. *Kedername*. İstanbul: Belge Yayınları, 2014.
- Eryılmaz, Doğanay. “Ermeni Literatüründe Anıların Niteliği ve Yazılış Amaçları.” (Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir) *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, no. 39 (2011): 187-212.
- Eryılmaz, Doğanay. “Ermeni, Fransız ve Türk Literatürlerinde Anı Türü.” Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Gurégghian, Jean-Varoujean. *Babamın Yazgısı Küçük Asya'nın Golgotha'sı*. Çev. Emine Demir. İstanbul: Peri Yayınları, 2004.
- Heywood, Andrew. *Siyasî İdeolojiler*. Ankara: BB101, 2019.
- Hyde, Jennifer. “Polish Jew gave his life defining, fighting genocide.” *CNN*, December 10, 2008. Erişim tarihi Şubat 5, 2020.
<http://edition.cnn.com/2008/WORLD/europe/11/13/sbm.lemkin.profile/index.html>.
- Karataş, Turan. *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul, SÜTUN yayınları, 2011.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim, 2017.

Miller, Donald E. ve Lorna Touryan Miller. *Tanıkların Dilinden Ermeni Soykırımı*. Çev. Aşdar Perda. İstanbul: Perî Yayınları, 2006.

Oran, Baskın. *M.K. Adli Çocuğun Tehcir Anıları 1915 ve Sonrası*. İstanbul: İletişim, 2005.

Русское слово. “На кавказском фронте, официальное сообщение по поводу эвакуации ванского круга.” 23 октября 1916 г.

Svazlian, Verjine. *Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları*. Çev. Tigran Ter Voğormacıyan ve Petros Çavikyan. Ankara: Belge Yayınları, 2013.

Սվազլյան, Վերջինե. *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ*, Երևան. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2011.

Taşkıran, Cemalettin. “1915 Van İsyanı.” *Yeni Türkiye*, no. 60 (2014): 1-13.

TDH. “Soykırım Kelimesinin Kökeni” maddesi. Erişim tarihi Ocak 1, 2020.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. *Güncel Türkçe Sözlük, “Anı” maddesi*. Erişim tarihi Aralık 25, 2019. <https://sozluk.gov.tr/>.

Wellek, R. ve Austin Warren. *Yazın Kuramı*. Çev. Yurdanur Salman ve Suat Karantay. İstanbul: Adam, 2001.

Վերաբյան, Անատունի. *Վշտասպանուի: Հայոց Մեծ եղեռնը ականատեսների արկերով*, Yerevan: «Zangak-97», 2005.

200 Yıllık Bir Öykü: Dünden Bugüne Ermeni Basını

Hülya ERASLAN*

Giriş

Geçmişten günümüze basın yayın faaliyetleri Ermeni toplumu için kültürel, dinsel, toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatlarının vazgeçilmez unsurlarından birisi olmuştur. Ermeni basını, toplumsal belleğin korunmasında, kamuoyu yaratılmasında, cemaat örgütlenmesinde ve ulusal kimliğin inşasında öncü rol üstlenmiştir. 19. yüzyılda gazete ve dergicilik faaliyetleri ile başlayan süreç radyo, televizyon ve internetin de devreye girmesiyle Ermeni basınına Ermeni medyasına dönüştürmüştür. Günümüzde Ermenistan’da ve diasporanın bulunduğu pek çok ülkede –sınırlı da olsa Ermenistan’ın işgal etmiş olduğu Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’nde- varlığı yadsınamayacak bir Ermeni medyasından söz etmek mümkündür.

Dünyada ilk Ermenice gazete Hindistan’da 1794 yılında, Osmanlı İmparatorluğu’nda ise 1832 yılında yayımlanmıştır. 200 yıldan daha fazla bir süredir basın kültüründe deneyim ve bilgi sahibi olan Ermeniler, 2019 yılını “Ermeni basın yılı” olarak ilan etmişlerdir. Ermeni medyasına özellikle de yazılı basınına özel bir yıl atfetmenin nedenleri arasında gazetecilik faaliyetlerinde yaşanan problemler ön plana çıkartılmıştır. Ermeni basını -bilinenler ışığında- kamuoyu yaratma gücünü bir yüzyıl öncesine oranla günümüzde kaybetmeye yüz tuttuğu iddiasında bulunmak yanlış olmayacaktır. Ermeni kültür yaşamının ayrılmaz parçası olarak görülen gazeteler günümüzde ekonomik problemlerden, sayfa sayısındaki niteliksel ve niceliksel azalışa, profesyonel editör ve muhabirin yok oluşundan abonelik ve okur kitlesinin eksilmesine kadar pek çok sorunla karşı karşıya kaldığına dikkat çekilmektedir.¹ Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu’nda başlayan Ermeni gazetecilik faaliyetlerinin hangi koşullarda nasıl ortaya çıkıp gelişme gösterdiğinden yola çıkılarak Türkiye’deki Ermeni basınının geçirdiği değişim ve dönüşüm genel hatlarıyla incelenecektir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

1 “2019-Year of the Armenian Media,” Western Prelacy of The Armenian Apostolic Church of America, erişim tarihi Şubat 10, 2019, <http://westernprelacy.org/en/2019-year-of-the-armenian-media/>. 2019 yılı Lübnan, Antelias’ta bulunan Kilikya Ermeni Katolikosu tarafından “Ermeni medya yılı” olarak ilan edilmiştir. Kilikya Ermeni Katolikos’u I. Aram tarafından yayımlanan ilan metninin başlığında basın kavramı yerine medya sözcüğü kullanılmış olsa da metnin içinde basının özellikle de yazılı basının yeniden canlandırılması gerektiğinin vurgusu yapılır. Yıl boyunca önde gelen Ermeni kurum ve kuruluşlarında Ermeni basınının yeniden canlanması için etkinlikler düzenlenip, farkındalık yaratılmaya çalışılmıştır.

Yazılı basın 17. yüzyıldan günümüze kadar tarihin önemli kayıt tutma araçları olmuşlardır. Gazete, toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel hayatta ve fikirlerde yaşanan değişim ve dönüşümün yansıtılmasında önemli bir role sahiptir. İçeriğinin zenginliği ve süreli oluşu gazeteye toplumsal olayların incelenmesinde yararlanılan pek çok kaynağa oranla görece üstünlük sağlar. Toplumsal olayları anlama çabasında olan tarihçi gazete aracılığıyla olayları günü gününe takip edebilir; sosyolog olayların nitelikleri saptayabilir; siyaset bilimcisi toplumdaki egemen düşünüş biçimini araştırabilir.² Osmanlı ve Türkiye üzerine çalışan pek çok araştırmacı için de gazeteler vazgeçilmez kaynaklardır. Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı'daki süreli yayınları incelemek hem geçmişi doğru anlamak hem de günümüzü bu geçmiş üzerine güvenilir bir şekilde inşa etme açısından son derece önemlidir. Unutulmamalıdır ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda gazete, 19. yüzyılın ilk yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar tek kitle iletişim aracı olma özelliğini korumuştur.

Kapitalizmin çocuğu olarak tanımlanan gazetenin Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkışı Batı Avrupa'dakinden farklı olmuştur. Batı'da burjuvazinin haber ihtiyacını karşılamak için yayımlanan gazeteler Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa Fransızlar tarafından 1793 yılında Fransız İhtilali'nin propagandası yapmak amacıyla çıkartılmıştır. *Bulletin de Nouvelles*'i daha sonra önemli ticaret kentlerindeki kapitalistlerin haber ihtiyacının karşılanması için çıkartılan yayınlar izlemiştir.

Araştırmacı Ziyad Ebüzziya'ya göre, Osmanlı ülkesinde 1793 yılından Cumhuriyet dönemine kadar Türkçe dışında 22 dilde (Almanca, Arapça, Arnavutça, Boşnakça, Bulgarca, Çerkezce, Ermenice, Farsça, Fransızca, Gürcüce, Hırvatça, Hintçe, İngilizce, İtalyanca, Kürtçe, Rumca, Romence, Rusça, Sırpça, Urduca ve Yahudice (Ladino ve İbranice) gazete ve dergi yayımlanmıştır.³ Bu yayınların bir kısmı Batılılar ve onların ülkedeki temsilcileri tarafından siyasi ve ticari nedenlerle Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Almanca ve başka dillerde çıkartılırken bir kısmı da Osmanlı tebaasını oluşturan gayrimüslim ve farklı etnik gruplarca hem anadillerinde Rumca, Ermenice, İbranice hem de anadillerine özgün alfabeleriyle Türkçe yayımlanmışlardır. Ermenice harfli Türkçe, Grek harfli Türkçe, İbrani harfli Türkçe gazete ve dergiler Türkofon Rum, Ermeni, Yahudi Osmanlı tebaası tarafından ekonomik, siyasi, dini ve kültürel haber ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1840'lı yıllardan itibaren çıkartılmaya başlanmışlardır.⁴ Söz konusu bu tablo Osmanlı İmparatorluğu'ndaki basının çok dilliliğin anlaşılması açısından son derece önem taşımaktadır.

Ekonomik, toplumsal ve kültürel anlamda Batı'dan oldukça farklı bir geçmişe sahip olan Osmanlı devleti, 40 yıllık bir gecikmeyle ilk Türkçe gazetesini 1831 yılında *Takvim-i Vekayi* adıyla yayımlanmıştır. Bu gazetenin Türkçe dışında Fransızca (*Moniteur Ottoman*), Ermenice (*Takvim-i Vekayi* Lıro Kir / Medzi Derutyanın Osmanyen), Rumca (*Ottomanikos Minitör*), Arapça (*Takvimü'l Vekayi*) ve Farsça ve Ermeni harfleriyle Türkçe nüshalarının da bulunması gözden kaçırılmaması gereken

2 Korkmaz Alemdar, *İstanbul (1875-1964)* (Ankara: AİTİA, 1978), VII.

3 Ziyad Ebüzziya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basımı," *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın* (İ. Ü. Basın Yayın Yüksekokulu, 1985), 29-45.

4 Hülya Eraslan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkçe Dışı Basın," *Türkiye'de Kitle İletişimi Dün Bugün Yarın* (Ankara: Gazeteciler Cemiyeti, 2017), 7-10.

bir durumdur. Osmanlı devleti farklı etnik gruplardan oluşan tebaasına seslenebilmek için yeni tanışıp kullanmaya başladığı gazeteyi Türkçe dâhil toplam yedi farklı nüsha şeklinde yayımlamıştır.⁵

Çok uluslu, çok kültürlü ve çok dilli Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni basını da önce devlet eliyle ortaya çıkacak sonra misyoner faaliyetleriyle birlikte gelişmeye başlayıp, kendine uygun bir yol haritası çizecektir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni toplumu 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren çok sayıda çeşitli türlerde süreli yayın çıkartmıştır. Gazetenin 19. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar Osmanlı ve Türkiye Ermeni toplumu için ne ifade ettiği, içerik ve ideolojik olarak nasıl şekillendiğini bilmek 1915 Olayları gibi önemli konularda da yorum yapabilmemize yardımcı olacaktır.

Son onlu yıllarda Ermeni dili ve kültürüne yönelik ilginin artışı ile birlikte Ermeni basın tarihi araştırmaları da akademik çalışmalarda tercih edilen konular arasında yerini almaya başlamıştır. Ermeni dilinin ve alfabesinin zor oluşu, arşiv alanındaki yetersizlikler ve sorunlar bu alandaki çalışmaların az oluşunun ve gecikmesinin en önemli nedenleridir. Kaldı ki çok dilli Osmanlı basınında Osmanlıca yayın yapan gazeteler hakkında bilinenler bile oldukça sınırlıdır. Osmanlı'daki ve Türkiye'deki Ermeni basını üzerine yapılan çalışmalar, gazete isimlerini ve bu gazetelerin hangi dönemlerde yayımlandıklarını saptamanın ötesine geçememiştir. Ermeni basını ile ilgili alanda iki önemli bibliyografya çalışması bulunmaktadır. İlki, Hasmik A. Stepanyan'a ait *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, diğeri de Zakarya Mildanoğlu tarafından kaleme alınan *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* isimli çalışmadır. Bu çalışmada ilk Ermenice gazetenin yayın tarihi olan 1794 yılından 2000'lerin başına kadar 3650'ye yakın süreli yayın hakkında bilgi verilmiştir. Osmanlı Ermeni basını konusunda araştırmalar yapan Murat Cankara'nın da *Toplumsal Tarih*'te ve akademik dergilerde yayımlanmış çeşitli makaleleri vardır.

Bu çalışmada tarihsel süreç içerisinde basın iki dönem üzerinden incelenecektir. İlki 1793 tarihinde Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkan ilk Fransızca gazeteden 1923 yılına kadar geçen zaman aralığıdır. Osmanlı Ermeni basını da bu süreçte kimi siyasi olaylardaki kırımlardan etkilenerek kendi içinde farklılaşmalar yaşayacaktır. Yüz yılı aşkın bu süreç Tanzimat Dönemi, İstibdat Dönemi, II. Meşrutiyet Dönemi, 1923 sonrası dönem ise Cumhuriyet dönemi Ermeni basını ile Günümüz Ermeni basını olarak ele alınabilir.

1. 1793 yılından 1923'e Osmanlı Ermeni Basın Tarihi

Ermeni basınından söz etmeden önce kısaca Ermeni matbaacılık faaliyetlerinden söz etmek gerekir. Ermeni matbaacılığı, 1512 yılında Gutenberg'in hareketli matbaayı icat edişinden altmış yıl sonra başlamıştır. Venedik'te ilk Ermenice matbaa Hagop Meğabard tarafından kurulmuştur.⁶ Osmanlı topraklarında ise ilk Ermenice matbaa

5 Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Matbaa Basın ve Yayın* (İstanbul: Literatür Yayınları, 2000), 51-55.

6 Agop J. Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franschuk ve Nourhan Ouzounian, eds., *The Heritage of Armenian Literature*, Vol 3 (Detroit: Wayne State University, 2005), 43.

1567 yılında Tokatlı Apkar Tıbir tarafından İstanbul'da açılmıştır.⁷ Bu basım araçlarında basılan ilk metinler ağırlıklı olarak dini içerikleri olan İncil, dua kitabı, aziz menkıbeleri gibi eserlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni toplumu kültürel aydınlanma sürecini besleyen yazılı ürünlerini tür ve içerik olarak çeşitlendirecek, sayısal olarak onları çoğaltıp Ermeni cemaatinin ulusal bilincinin gelişmesinde öncü rol oynamasına izin vereceklerdir. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler* adlı kitabında milliyetçiliğin kökenlerini matbuat kapitalizmine bağlar.⁸ 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Ermeni ulusalcılığının gelişmesinde matbaanın ve onun ürünleri olan basılı kitap ve gazetelerin önemi yadsınamaz. Bununla birlikte, Anadolu coğrafyasında misyoner faaliyetlerinin, Mihitarist öğretinin, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının etkisini anlamadan, Ermeni milliyetçiliğinin gelişiminin temelini matbaayı koymak da olayların gelişimini açıklamak için yetersiz kalacaktır.

1839 yılındaki Tanzimat Fermanı, ardından uygulamaya konan 1856 yılındaki Islahat Fermanı Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda yaşadığı en önemli siyasi gelişmelerdendir. Tanzimat dönemi öncesi geçerli olan uygulamalar Gülhane'de okunan ferman ile birlikte değişmeye başlayacaktır. Hukuki statü farkları ortadan kalkarak, tek hukuk sisteminin tüm Osmanlı yurttaşlarına uygulanma kararı alınmıştır.⁹ Tanzimat Fermanı ile gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında eşitlik ilkesi yaratılmış, Islahat Fermanı ile de Avrupalı güçlerin koruması altında olan Hristiyan tebaaya ayrıcalıklı bir statü tanınmıştır. Tanzimat'ın getirdiği eşitlik ilkesi gayrimüslimleri merkezleşmenin yarattığı idari etkilerden korumuştur. Gayrimüslimler bu sayede kendi kültürel ve dini özelliklerini koruyabilmişlerdir. Ekonomik açıdan da fermanlar sayesinde gayrimüslim tebaa Avrupa ile kurulan finansal ilişkiden en karlı çıkan grup olmuştur.¹⁰

Tanzimat ve Islahat Fermanları Osmanlı Ermeni cemaati içindeki geleneksel ilişki biçimlerinde kırılmalara yol açtı. Osmanlı Ermeni toplumunun en önemli makamı olan İstanbul Ermeni Patrikliğinin gücü -dünyevi ve ruhani düzenlemelerden sorumlu bu makam Osmanlı yönetimince tanınan tek makamdı- Avrupa'da eğitim alıp gelen "Genç Ermeniler" tarafından sorgulanmaya başlandı. Özellikle Patrikhane üzerinde önemli etkisi olana Amira aristokrat sınıfının varlığı, Tanzimat Fermanı'nın getirmiş olduğu eşitlik ilkesiyle görünür hale gelen zengin ve esnaflardan oluşan yeni sınıfı rahatsız etmeye başladı.¹¹ Aynı zamanda yine Tanzimat ile birlikte Osmanlı Devleti kilisenin sivil yetkilerini de sınırlama yoluna gitti. Islahat Fermanının ardından 1863 yılında yayımlanan Ermeni Nizamnamesi ile siviller toplumsal konularda söz sahibi olmaya başlayınca din adamlarının tekeli kırılmaya başlandı. Ermeni toplumundaki idari

7 Teotig, *Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi* (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2012), 58-59.

8 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* (İstanbul: Metis Yayıncılık, 1995), 52-56.

9 Güvenç Bozkurt, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 43, (1993): 14.

10 Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus* (İstanbul: Timaş, 2014), 101-102.

11 Saro Dadyan, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), 342.

meclislerde Amira sınıfının yerini tüccarların, bürokratların ve aydınların almasının yolu açılmış oldu.¹² Tüm bu gelişmeler Osmanlı Ermeni toplumu için laikleşme tartışmalarını da beraberinde getirdi.

Osmanlı İmparatorluğu içinde yürütülen misyonerlik faaliyetlerinden en çok etkilenen toplumlardan birisi de Ermeni cemaati olmuştur. 16. yüzyıldan itibaren önce Fransız Katolikler daha sonra Protestan misyonerler Ermeni toplumunu dinsel, dilsel ve kültürel düzeyde etkileyip dönüştürmüşlerdir. Enver Ziya Karal, Protestan misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerini 1840'lı yıllarla birlikte arttırdıklarını söyler. Bu sürecin oluşumundaki ve gelişimindeki rol, İngiltere ve Amerika'ya aittir. Osmanlı topraklarındaki Katolik nüfusun koruyucusu Fransa ve Avusturya iken, Ortodoksların koruyucusu Rusya'dır. İngiltere, Hristiyan halk üzerinde söz sahibi olabilmek adına Amerika ve Almanya'dan gelen Protestan misyonerleri aracılığıyla, İngiliz konsoloslarının da destekleri sayesinde para ve daha başka yardımlarda bulunarak farklı din ve mezhepteki halkı Protestan yapmaya girişmiştir. Farklı bölgelerde çok sayıda kolejler açarak, Ermeni toplumunun üzerinde ciddi etkiler yaratmışlardır. Lübnan, Anadolu ve İstanbul'da faaliyete geçen kolejlerde Ermeniler, tarihleri ve edebiyatları hakkında bilgi sahibi olup; insan hakları, milliyetçilik gibi kavramları gündemlerine almışlardır.¹³

Bu gelişmeler beraberinde Ermeni cemaati içinde mezhep kavgalarını da su yüzüne çıkarmıştır. 19. yüzyıla kadar Ermeni toplumu, Osmanlı Devleti tarafından tek mezhepli bir cemaat olarak kabul edilmiştir. Önce Roma Katolik Kilisesi'nin çalışmaları daha sonra Amerikan ve İngiliz misyonerlerin Ermeni toplumunu Protestan mezhebine geçirmek için harcadıkları çabalar 19. yüzyılın ilk yarısında meyvesini vermeye başlamıştır. 1830 yılında önce Katolik Ermeniler, yirmi yıl sonra 1850 yılında da Protestan Ermeniler Osmanlı hükümetince ayrı bir millet olarak tanınmıştır.¹⁴ Bu mezheplere daha yakından baktığımızda; çoğunluğu Apostolik Kilisesine bağlı Gregoryan Ermeniler oluştururken, ikinci sırada Fransız Katoliklerin çalışmaları sonucunda Katolik mezhebine geçen Ermeniler bulunur. Üçüncü grup ise, önce İngiliz misyonerlerin daha sonra Amerikan misyonerlerin etkisi altına girip din değiştiren Protestan Ermenilerdir.

Mihitarist öğretisi, Ermeni ulusal bilincinin ve de basın ve basım kültürünün gelişiminde etkisi olan bir diğer unsurdur. Venedik ve Viyana'daki Ermeni rahipleri tarafından geliştirilen bu öğretisi Ermeni tarihine, diline ve kültürüne sahip çıkarak, okullarda bunların öğretilmesi hedefini taşır. Mihitaristler, iki temel hedef üzerine odaklanmışlardır: Mihitarist öğretisinin şu anda ve gelecekteki çalışmalarını yürütebilecek kalitede öğrenci yetiştirmek ve de Ermeni milletinin manevi ve entelektüel aydınlanmasını sağlamak. Kısa sürede Ermeni dilini geliştirerek,

12 Murat Gökhan Dalyan, *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı* (Ankara: Öncü Kitap, 2011), 11.

13 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983).

14 Salahi Sonyel, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçlerin Diplomasi Kurbanları* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2009).

kamuoyunun dikkatini çeken Mihitaristler, 19. yüzyılda Avrupa'yı etkileyecek hümanizmin Ermeni kültüründe de ortaya çıkması için çaba harcamışlardır.¹⁵ Bu öğretiyi ile yetişen gençler Batılılaşma ve laiklik yanlısı olmuşlardır.

Ermeni toplumunun tarihsel süreç içerisinde düşünsel düzeyde geçirdiği dönüşüm Ermeni yazarlar tarafından farklı isimler ve dönemlerle açıklanmıştır. Haryy Jewell Sarkiss, Haçlı Seferlerinden yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar geçen süreci Ermeni rönesansı olarak tanımlar. Bu sürecin ortaya çıkıp gelişmesinde dört temel etken rol oynamıştır: İlki Ermeni toplumunun 16. yüzyılda matbaa ile tanışmasıdır. İkincisi 14. ve tekrar 17. yüzyılda faaliyet gösteren İtalyan misyonerlerinin eğitici etkisi, üçüncüsü Klasik Ermeni edebiyatının 18. yüzyılda Venedik'te yeniden canlanması ve son olarak da 19. yüzyılda Ermeni dilinin modernleşmesi ve Ermeni yazınının yükselişidir. Sarkiss'e göre; Ermeni rönesansı, Avrupa Rönesansı'na benzer bir biçimde gelişme göstermiş, rönesansın gelişmesinde öncü alan yazın alanı olarak kabul görmüştür.¹⁶ Boğos Levon Zekiyan, Ermeni toplumunun dönüşümünü "modernite" olgusuyla açıklar ve Sarkiss gibi, Ermeni toplumunun modernite serüvenini dört döneme ayırarak inceler fakat kırılma noktaları farklıdır. Birincisi, oluşum dönemi olarak adlandırılan 1520'lerden 1620'lere kadar geçen süreçtir. Bu süreç ilk Ermenice kitapların basılmasından başlar, Katolikos IV. Movses Datevatsi'nin Eçmiyadzin Piskoposluğu'na getirilmesine kadar devam eder. 1630'lardan itibaren başlayan Ermeni kapitalizminin büyük canlanması ikinci dönemi oluşturur. Bu dönem, İstanbul'da Mihitarist Birliği'nin kurulduğu 18. yüzyıla kadar geçen devirdir. Bu süreçte İstanbul ön plandadır, çünkü İstanbul'daki ruhani ve sivil önder Ermeni Patriği Eçmiyadzin'deki ruhani önderden daha büyüktür. İstanbul, Ermeni milletinin etnik başkenti olduğundan önemli bir merkezdir ve 18. yüzyılın ilk yarısına kadar Ermeni kapitalizmi burada etkin bir faaliyet gösterir, bu tarihten sonra bir tür gerileme yaşanır. Üçüncü dönem, Mihitarist Birliği'nin kurulmasından 1840'lara kadar süren Hümanistik dönem olarak adlandırılan "Yeniden Doğuş" (Veradzımun) ismiyle bilinen dönemdir. Bu dönem de kendi içinde iki büyük evreye ayrılır. İlki 1770'lere kadar devam eden Ermenilerin geçmişten getirdikleri dinsel ve kültürel mirasın yeniden gün yüzüne çıkarılmasına yönelik çabalarıdır. İkinci dönemde Avrupa'da gelişmeye başlayan entelektüel ortamın yarattığı havadan etkilenen Ermenilerin kendilerine ait siyasi düşünceler oluşturmaya başladığı evredir. Bu dönemin izleri güçlü İngiliz etkisinin olduğu Hindistan'daki Ermeni kolonisinde gözlemlenir. İlk Ermeni gazetesinin de Hindistan'da bu koloni tarafından çıkartıldığına hatırlanması gerekir. Son dönem ise Sekülerleşme dönemidir: 1840'lardan 1915 tarihine kadar getirilen "Uyanış" (Zartonk) dönemidir. Bu dönemde kendi içinde romantik hareket ve gerçekçi sembolist akımlar olarak ikiye ayrılmıştır. Zekiyan, bu ayrıma pek sıcak bakmaz; çünkü ayırım yapacak kadar birbirinden uzun dönemler değildir ve ilk Ermeni siyasi partilerin kurulması "Uyanış" ideolojisinin bir yansımasıdır.¹⁷ Bu değişimin hızı ve etkisi

15 Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivahı Mihitar ve Mihitaristler* (İstanbul: IQ Yayıncılık 2008), 250.

16 Harry Jewell Sarkiss, "The Armenian Renaissance, 1500-1803," *The Journal of Modern History* 4, no. IX (1937): 433.

17 Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*. çev. Altuğ Yılmaz (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2001), 33-35.

merkezden çevreye, şehirden taşraya farklılık gösterse de 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Ermenileri (İstanbul-Taşra Ermenileri) bu dönüşümden payına düşeni almıştır. Burada dikkat çekilmesi gereken asıl nokta tarihsel süreç içerisinde matbaanın, kitabın ve gazete ve derginin modernleşmedeki belirleyici güç olmasıdır. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Osmanlı Ermenileri için özellikle İstanbul Ermenileri için “kültürel modernleşme” olarak tanımladıkları değişim ve dönüşüm sosyal, siyasal, ekonomik, kısacası günlük yaşam pratiklerinde yavaş yavaş hissedilmeye başlamıştır.

19. yüzyılda Osmanlı'daki okuryazarlık oranının ne olduğu konusu tahminlerden öteye geçememiştir.¹⁸ Yüzyılın sonuna doğru okullaşma oranındaki artış, açılan matbaa ve basılan kitap sayısındaki çoğalma ülke sınırları içerisinde okuryazar sayısının artmış olabileceğinin göstergeleridir. Johann Strauss, Osmanlı topraklarında Türklerin yanında Rumların, Bulgarları, Ermenilerin, Yahudilerin, Arapların, Frenklerin ve Levantenlerin de olduğu büyük okuyan bir ulusun varlığından söz eder. Strauss, modern tarihçilerin ulusalcı paradigma çerçevesinde ulusların Batı tarzı kendi millî edebiyatlarını gerçekleştirme çabasında olacağına dair tespitinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kimi cemaatler için sorunlu olabileceğinin altını çizmiştir. Türkçe konuşan Rum Ortodoksların ve de Türkofon Ermenilerin ortaya çıkarmış oldukları kimi ürünlerin ulusalcı paradigmaya uymamasından dolayı sınıflandırma konusu sıkıntılıdır. Bu yüzden ki edebiyat tarihi çalışmalarında son döneme kadar bu araştırmalar yok sayılmıştır.¹⁹

Osmanlı başkenti İstanbul, Avrupa'daki pek çok şehir gibi basım ve yayıncılık merkeziydi. Türkçe'nin yanında Ermenice, Rumca, İbranice, Arapça pek çok dilde kitap, gazete, dergi yayımlanmaktaydı. Strauss, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı topraklarında yaşayan farklı cemaatler arasında görünenden çok daha derinlikli bir ilişki ve iletişimin olduğunun altını çizer. Gayrimüslimler, Müslümanlar gibi Kuran öğrenimi görmeseler de onlar da kendi dinlerinin kitapları, risalelerini takip ediyorlardı. Ermeni cemaati içinde -Rum ve Yahudi cemaatlerinde olduğu gibi- erken dönem yayıncılık faaliyetlerinin ağırlıklı noktasını dinsel kitaplar içeriyordu. 1830'lardan sonra Osmanlı topraklarına gelen Amerikan misyonerleri de Ermenice öğrenip, kutsal kitapları Ermeni harfli Türkçe'ye ve Ermenice'ye çevirerek, Ermeni cemaatinin okuryazarlığının gelişmesinde çok önemli bir gelişme kaydetmişlerdi.²⁰

Dünya üzerinde ilk Ermenice gazete ise 16 Ekim 1794 tarihinde Hindistan'ın Madras şehrinde *Azdarar* (Ազարար-Հաբերցի)²¹ ismiyle yayımlanmıştır.²² Aylık olarak çıkarılan gazetenin kurucusu, editörü, dizgicisi, baskıcısı İran kökenli rahip

18 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005), 71.

19 Johann Strauss, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu? (19-20. Yüzyıllar),” *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür* içinde, Mehmet F. Uslu ve Fatih Altuğ, eds. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 2014), 4.

20 Strauss, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu? (19-20. Yüzyıllar),*” 6.

21 Doğu Ermenice Azdarar olan yayının Batı Ermenice'deki söylenişi Aztarar'dır.

22 Ermenistan'da 16 Ekim günü 2004 yılından itibaren Ermeni basın bayramı olarak kutlanmakta, gazetecilik alanında başarılı kişilere ödüller verilmektedir.

Şmavonyan'dır. Ermeni basının kurucusu olarak kayıtlara geçen Rahip Şmavonyan, gazetesini Klasik Ermenice olarak iki yıl boyunca 18 sayı çıkartmıştır. Sayfalarında siyasi, kültürel, ticari konulara, kitap eleştirilerine, yer veren gazete aylık olarak yayımlanmıştır.²³

19. yüzyılın ikinci yarısı Ermeni toplumu için ciddi bir kırılma dönemidir. Bu süreci, Ermeniler, kendi toplumları için “kültürel rönesans”, “kültürel aydınlanma” dönemi olarak kabul ederler. Kültürel aydınlanmanın ilk durağı da Ermenice olmuştur. Klasik Ermenice olarak bilinen “Grabar”, 19. yüzyılda yerini “Aşharabar” (Dünya Dili) diline bırakmıştır. Batı Ermenice'nin yeterince gelişmiş olmaması ve Grabar dönemine fazla bağımlı kalınması nedeniyle pek çok çalışma, Batı Ermeni toplumunun aşına olduğu Ermeni harfli Türkçe basılmıştır. Dil bilim açısından bakıldığında; Eremya Çelebi Kömürçüyan, Rusya Ermenilerinden farklı olarak Osmanlı Ermenilerinin –Anadolu, Kırım ve Güney Rusya'daki Ermenilerin-Türkler ile çok yoğun bir iletişim haline girdiklerini, gündelik yaşamlarına Türkçe'den çok sayıda kelime aldıklarını ve zamanla Ermenice'nin yerini Türkçe'nin aldığını, ister istemez Ermeni harfli Türkçe gibi bir alanın Ermeni literatüründe yer edindiğinin altını çizer.²⁴ Gazete ve dergilerin dışında baskıcılık faaliyetlerinde de iyi olan Ermeniler, artan okullaşma oranının etkisiyle ihtiyaç duydukları okul kitaplarını, romanlarını, hikâyelerini, tiyatro oyunlarını Ermeni alfabesine sadık kalarak Türkçe yayımlamışlardır.

a) Tanzimat Dönemi Ermeni Basını

Tanzimat dönemi basını, genel olarak Osmanlı basınının ve özel olarak da Ermeni basınının doğup geliştiği, gazetecilik pratiklerinin temellerinin atıldığı devirdir. Osmanlı Ermeni basını 19. yüzyılın ilk yarısında tıpkı Osmanlıca/Türkçe basında olduğu gibi devlet eliyle başlatılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında ilk Ermenice gazete, İstanbul'da 13 Ocak 1832 tarihinde *Takvim-i Vekayi Liro Kir*²⁵ (Թագավորի Վազայի Լրոյ Գիր) ismiyle yayımlanmıştır.²⁶ Bundan yedi yıl sonra, 1839'da İzmir'de Ermenice özel bir gazete çıkmıştır: *Gerekli Bilgi Topluluğu İşdemaran Bidani Kidelyats* (Շտեմարանի Պիտանի Գիտելուաց). Aylık olarak yayımlanan bu dergi 1842 yılına kadar düzenli, 1846'ya kadar senede birkaç sayı çıkar. Finansman kaynağı Amerika olan dini içerikli bu dergi, 1854 yılında İstanbul'a taşınır ve 1915 yılına kadar *Avedaper* ismiyle yayın hayatını sürdürür.²⁷ 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte *Takvim-i Vekayi'nin* Ermeni harfli Türkçe nüshası, 1840

23 Mesrovb J. Seth, *Madras The Birthplace of Armenian Journalism* (Calcutta: 1937), 1-4.

24 Eremya Çelebi Kömürçüyan'dan aktaran Sanjian ve Tietze. Andreas K. Sanjian ve Andreas Tietze, *Eremya Chelebi Kömürjian's Armeno-Turkish Poem The Jewish Bride* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1981), 9-11.

25 Ermeni dili doğu ve batı olarak ikiye ayrılır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Ermenice hâkim olduğundan metinde yer alan gazete ve dergi isimlerinin transkripsiyonu Batı Ermenice olarak yapılmıştır.

26 Գրիգոր Գալեմբեարե, *Պատմություն Հայ Լրագրության* (Վիեննա: մխրթարեան Տպարան, 1893), 34-37.

27 Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014), 11-12.

yılında da ilk yarı-resmi gazete olan *Ceride-i Havadis*'in Ermeni harfli Türkçe nüshası basılmıştır. Ermeni harfli Türkçe basın kavramı bu dönemin ürünüdür. Osmanlı Ermeni toplumunda Ermeni harfli Türkçe basın kavramıyla, önemli bir bölümünün anadili Türkçe olan ya da gündelik yaşamında Türkçe'yi konuşan Osmanlı Ermenilerinin haber ihtiyaçlarını karşılamak için kutsal metinlerinin yazılı olduğu Ermeni alfabesini kullanarak yayımladıkları gazete ve dergiler topluluğunu ifade etmektedir. Ermeni harfli Türkçe basın Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat döneminden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar sayısı azalmakla beraber varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı Ermenileri, gündelik yaşamlarında ağırlıklı olarak Türkçe'yi kullanmışlardır. İster kentte ister taşrada yaşasın, ister yüksek bir zümreye ait olsun ister olmasın tüm Osmanlı Ermenilerinin yaşadıkları ortamda geçerli olan dil Türkçe idi. Türkçe, pazardan saraya kadar tüm kamusal alanı ele geçirmiş ve Osmanlı Ermenilerini ve diğer gayrimüslim tebaayı bu dili kullanmaya mahkum etmişti. Aslında bu durum, Türkçe'nin seküler egemenliğinin bir sonucuydu. Sömürgeci bir toplum olmayan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bürokratik yazışmalardaki resmi dilde de Anadolu'nun çok kültürlü toplumlarındaki gayri resmi dilde de Türkçe vardı. Bu durum Osmanlı Ermenilerinin Türkçe ile ilişkisini zamanla daha da güçlendirmiştir. Öyle ki Ermenice konuşabilen Anadolu'daki ve İstanbul'daki Ermeniler Ermenice'nin içine Türkçe pek çok kelime eklemişlerdir. Türkçe'nin kamusal alandaki varlığının bir diğer etkisi Osmanlı Ermenilerinin ana dillerinin içine bu dilden kelimeleri dâhil etmelerinde görülebilir.²⁸

Zorunluluk ve alışkanlık Ermeni toplumunu Türkçe kullanmaya itmiş ama onlar dinsel nedenlerden dolayı kutsal saydıkları alfabelerine sadık kalmışlardır. 1911 yılında Viyana Akademisi'nde sunulan Friedrich von Kraeclitz- Greinfenhorst'in, *Ermeni Harfleriyle Türkçe Hakkında Araştırmalar* adlı çalışması, Ermeni toplumunun büyük göçler sonrasında gittikleri yerde milliyetlerini yitirip, ana dilleri olan Ermenice yerine gittikleri ülkenin lisanını konuşma dili olarak aldıklarını söyler. Diasporada yaşayan tüm Ermeniler için din bağlayıcı olan tek araçtır. Osmanlı toplumunun bir parçası olan Ermeniler de milliyetlerini ve adillerini unutup Türkleşmişlerdir. İstanbul, Anadolu'nun Batı bölgeleri, Kilikya, Trabzon çevrelerinde ve İmparatorluk sınırları dışında da -İran, Azerbaycan, Bulgaristan- Türkçe konuşan Ermeniler bulunmaktaydı. Türkçe konuşan Ermenilerin dili "Ermeni harfli Türkçe" olarak anılırdı.²⁹

İstanbul, İzmir'in dışında Tiflis ve Van gibi Ermeni nüfusunun olduğu bölgelerde süreli yayınların sayısı hızla çoğalmıştır. Özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul, Batı Ermenileri açısından gazetecilik faaliyetlerinin merkezi haline gelmiş, Osmanlı ve Ermeni siyasi modernleşmesinin günlük hayattaki pratikleri, kendini basın yayın faaliyetlerinde göstermiştir. Anadolu Ermenileri de İstanbul Ermeni cemaati kadar etkili olmasa da misyonerlerin yardımıyla açtıkları okullarda gazetecilik ve dergicilik

28 Jennifer Manoukian, "Diaspora Ermenilerinin Türkçe Mirası," Repair – Geleceği Onarmak, erişim tarihi Kasım 25, 2015, <https://www.repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-ermeni-diasporas-ndan-bak-s/diaspora-ermenilerinin-turkce-mirasi>.

29 Friedrich Von Kraeclitz-Greinfenhorst, "Ermeni Harfleriyle Türkçe Hakkında Araştırmalar," çev. Hakan T. Karateke, *Kebikeç*, no. 4 (1996): 13-33.

faaliyetlerini yürütmüşlerdir.³⁰ Bu dönemde yayımlanan gazetelerden bazıları şöyledir: *Arşaluys Araradyan, Aztarar Püzantyan, Haydarar Kir Lro, Hayrenaser, Hayasdan, Haydarar Lrakir, Püzantion, Surhantag Püzantyan, Panaser, Purasdan Surp Sahagyan, Masis, Novyan Ağavni, Tutag Haygazyan, Ardzvi Vasburagan, Meğu, Ceride-i Ticaret, Yerevag, Miyutyun, Ser, Dzağig, Mamul, Hayrenik, Arevelyan Mamul.*

b) İstibdat Dönemi Ermeni Basını

II. Abdülhamit dönemi diğer bir deyişle “İstibdat dönemi”, Osmanlı basın tarihi içerisinde sert basın politikalarıyla ön plana çıkmış bir devrin hikâyesidir. Sansür ve jurnal mekanizmalarıyla dönemin düşün dünyası denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Abdülhamit dönemi basın tarihi üzerine yapılan değerlendirmelerde ise, ağırlıklı olarak Osmanlıca/Türkçe gazetelerinin monografileri ile dönemin ağır basın kanunları, gazetecilere verilen cezalar (sürgün, hapis, para), kapatılan dergi ve gazeteler, sansür memurlarının fazla iş bilir halleri, para yardımlarıyla yurt içi ve dışındaki gazeteleri denetleme mekanizmaları, jurnalcılık uygulamaları yer alır. Bu çalışma konularından da anlaşılacağı gibi II. Abdülhamit’in ülke içindeki ve dışındaki basımla ilişkisi iktidarda kaldığı süre boyunca pek sıcak olmamıştır.³¹

Osmanlı Ermeni toplumu bu dönemde ideolojik ve ticari kaygılarla gazete ve dergi sayılarını İstanbul’da ve Anadolu’da arttırmışlardır. Okullaşma oranındaki artışla birlikte Anadolu’da Ermenice yayın yapan gazete ve dergiler çıkarmışlardır. Ermeni alfabesi ile Türkçe yayın yapan yayınlar varlıklarını da sürdürmüşlerdir. Bu yayınlardan bazıları dönemin siyasi politikasına muhalif haber ve yazılar kaleme alınca para cezasından yayının kapatılmasına kadar çeşitli yaptırımlara maruz kalmışlardır.

1881-1888 yılları arasında Osmanlı Hükümeti matbaacılık faaliyetlerinin hız kazanması için yurt dışından gelen matbaa makinalarındaki gümrük vergisini kaldırmıştır. Bu durum İstanbul’da pek çok Ermeni vatandaşa matbaa açma fırsatı tanımıştır. 1908 yılından önce İstanbul Ermenileri şehirdeki matbaaların yüzde 37’sine sahip olduğu yapılan arşiv çalışmalarıyla kanıtlanmıştır.³² Bu dönemde çıkan gazetelerden bazıları şunlardır: *Ceride-i Şarkiye, Masis, Manzume-i Efkâr, Aravelk, Dzağig, Hnçag, Lezu, Asdğig Vartanyan, Grtaran, Surhantag, Arusyag, Zepür, Badger, Püzantion, Lrape.*

c) II. Meşrutiyet Dönemi Ermeni Basını ve 1915 Sonrası

Osmanlı İmparatorluğu’nda 1876’dan 1908’e kadar yaklaşık otuz yıl süren ve basın dünyasını doğrudan etkileyen baskıcı dönem, İkinci Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte sona ermiştir. Böylece düşünce özgürlüğüne vurulan zincirlerin kırılmasıyla birlikte,

30 Akşin Somel, “Osmanlı Ermeni Kültür Modernleşmesi Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi,” *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 5, (2007): 71-92.

31 Arda Odabaşı, *Türkiye’de Sansür Eğlenceleri* (Ankara: Siyasal kitabevi, 2016).
Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977).

32 Ali Birinci, “Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler,” *Yeni Türkiye* 60, (2014): 1-22.

sürgünde olan gazeteciler ülkelerine dönebilmiş, ömürleri kısa da olsa, gazetelerin sayısı artmıştır. Bu olay, Türkiye’de basında sansürün kaldırılışının tarihi olarak kabul edilen ve cumhuriyetin ilanından sonra da “Gazeteciler ve Basın Bayramı” olarak kutlanan bugünde, ulusal basın tarafından önce şaşkınlıkla karşılanmış ve olay gazetelerde haber şeklinde birkaç cümle ile ifade edilmiştir. Olayın netlik kazanmasının ardından Osmanlı basınında görece bir özgürlük dönemi başlamıştır.

Osmanlı Ermeni basını açısından İkinci Meşrutiyet dönemi üretken bir dönem olmuştur. Çok sayıda farklı türlerde gazete ve dergi kısa süreli de olsa yayın hayatına başlamıştır. Orhan Koloğlu, 1914 yılına kadar Osmanlı Ermeni toplumunun İstanbul başta olmak üzere, Van, Erzurum, Trabzon, Harput, Bahçecik, Sivas, Tokat, Erzincan, Gevaş, Aktamar, Sivrihisar, İzmit, Giresun, Merzifon, Kayseri, Amasya, Antep, Konya, Samsun ve İzmir’de gazete ve dergi yayımladıklarına dikkat çeker.³³ Bu dönemde Ermeni basın dilinde Ermenice’nin kullanımı yaygınlık kazanmakla birlikte yine de gazetelerin belirli sayfalarında Ermeni harfli Türkçe basım söz konusudur. Milliyetçilik rüzgârı kendi dilinde yazma ve konuşma zorunluluğunu beslemiş olsa da Ermenice bilmeyen cemaate de seslenebilmek adına gazeteler iki dilli yayıncılığa başvurmuşlardır.³⁴ Misyoner okulları sayesinde Anadolu Ermeni basını da zirveye ulaşmıştır. Bu yayınların içeriği daha çok bilimsel ve edebi niteliktedir. Ohannes Kılıçdağ’ın, yüksek lisans³⁵ ve doktora çalışmaları 1908 sonrası Anadolu Ermeni basınında Osmanlılık fikrinin nasıl önem kazandığını anlayabilmek için önemli kaynaklardır.³⁶

1915 Olaylarından sonra gazete ve dergi sayısı azalmakla beraber yine de yayımlanmaya devam eden önemli yayın organları vardır. *Jamanak* gazetesi 1908 yılında yayın hayatına başlamış ve günümüze kadar kesintisiz çıkmaya devam etmiştir. *Ceride-i Şarkiyi* gazetesi 1918; *Manzume-i Efkâr* gazetesi 1917 yıllarına kadar varlık göstermişlerdir. 1909-1924 yılları arasında *Aravod* gazetesi yayımlanırken, 1909 yılında yayın hayatına başlayan *Azadamard* (Özgürlük Kavgası) 1921 yılına kadar isim değişikliğiyle varlık göstermeye devam edecektir. *Dacar* diye başka bir yayın organı 1909-1918 yıllarında yayımlanmıştır. *Hayrenik*, *Joğovurt*, *Hay Tzayn*, *Joğovurti Hay Tzayn*, *Khevolk Tavit*, *Khiz- Piz* Milli Mücadele döneminde Osmanlı coğrafyasında yayın yapan diğer yayın organları arasındadır.³⁷

Göç eden Ermeniler gittikleri yerlerde yayın organlarını yayımlamaya devam etmişlerdir.

33 Orhan Koloğlu, *1908 Basın Patlaması* (İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 2005), 20.

34 Murat Cankara, “Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik,” *Ankara Üniversitesi İlefl Dergisi* 2, no. 2 (2015): 155-130.

35 Ohannes Kılıçdağ, “The Bourgeois Transformation and Ottomanism Among Anatolian Armenians After the 1908 Revolution” (Unpublished Master’s Thesis, Boğaziçi University, 2005).

36 Ohannes Kılıçdağ, “Socio-Political Reflections and Expectations of the Ottoman Armenians after the 1908 Revolution: Between Hope and Despair” (Doctoral Disertation, Boğaziçi University, 2014).

37 Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014).

2. Türkiye Cumhuriyeti Dönemi (1923-2020)

Erken Cumhuriyet Dönemi olarak bilinen 1923-1938 yılları arasında ülkedeki çok dilli yayınların sayısında azalmalar yaşanır. İşgalci kuvvetlerin ülkeden ayrılmasıyla beraber basının dili Türkçe ağırlıklı olmaya başlamıştır. Türkiye topraklarında yaşayan Ermeni cemaati ise Ermeni dilinde siyasi, dini, kültürel, edebi türdeki yayınlarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

Dini ve edebi dergi *Hay Khosnag* (Ermeni Sözcüsü 1924-1930), Vahan Toşigyan'ın yönettiği siyasi ve ticari nitelikte olan *Nor Lur* (Yeni Haber 1924-1931), Pakarat Tevyan'ın yayınladığı *Yerçanigin Daretzuytzi* (Mutlu'nun Yıllığı, 1928), Avedis Alikanyan'ın çıkardığı *Nor Or'u* (Yeni Gün, 1945), Rupen Maşonyan'ın *Tebi Luys'u* (Işığa Doğru, 1950) Cumhuriyet Dönemi'nde ortaya çıkıp tarihe karışmış yayınlardır.

Agop Ayvaz'ın çıkardığı sanat dergisi *Kulis* 1946 yılında yayın hayatına başlamış, önceleri 15 günde bir çıkan dergi, ayda 1 yayınlanmaya devam etmiştir. *Kulis* 1996 yılında 50 yıllık ömrünü doldurarak yayın hayatına veda etmiştir. Türk Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı tarafından çeşitli çocuk dergileri de çıkartılmıştır. İlk olarak *Bardez* (Bahçe) adıyla yayınlanan dergi *Karun* ismiyle çıkmaya başlamış, ama ömrü kısa olmuştur. 1992 yılından itibaren aynı vakıf *Jibid* (Tebessüm) adlı Ermeni çocuk dergisini çıkartmışlardır. *Jibid* yayınlanmakta olan tek çocuk dergisidir.

Ermeni okullarından yetişenler dernekler de çeşitli dergiler çıkarmaktadırlar. 1992 yılında Pangaltı Lisesi Yetişenler Derneği 1948'de yayınlanan *Nor San'ı*, 1993 yılında da Getronagan Lisesi Yetişenler Derneği 1948'de çıkarılan *Hantes Mışaguyti*'nin devamı sayılabilecek *Hobina*'yı çıkartmaya başlamışlardır. Bununla birlikte Getronagan Lisesi Yayın Temsil kolu *Lusadu* okul dergisini, Surp Haç Lisesi Kültür ve Edebiyat Kolu *Punç* öğrenci dergisini, Pangaltı Lisesi'nden Yetişenler Derneği *Meğu* dergisini ve Yeşilköy Kilisesi *Talarkyuğ* dergisini yayınlamaktadırlar.³⁸

Ebüzziya Ermeni basını hakkında başlangıçtan 1985 yılına kadar toplam 601 gazete ve dergi çıkarıldığını söyler.³⁹ Karin Karakaşlı bu rakamı daha da netleştirerek Ermeni basının merkezi olan İstanbul'da 169 yıl boyunca (1832-2001) 450'ye yakın gazete, dergi veya yıllık, İzmir'de 38, yirmi kadar diğer il ve ilçe merkezinde de 70'e yakın Ermenice gazete ve dergi yayımlandığını ifade eder.⁴⁰

Günümüzde Ermeni Basını

1990'ların ortalarına kadar *Jamanak* (1908) ve *Nor Marmara* (1940) Türkiye'deki Ermeni basını temsil eden yayın organları olmuşlardır. 1996 yılında yayın hayatına

38 Karin Karakaşlı, "Gazetelerin Satır Aralarında," *Görüş* (İstanbul: Tüsiad Yayınları, Ağustos 2001), 66-69.

39 Ziyad Ebüzziya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını," *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, (İstanbul: İ. Ü. Basın Yayın Yüksekokulu, 1985), 29-45.

40 Karin Karakaşlı, "Gazetelerin Satır Aralarında," *Görüş* (İstanbul: Tüsiad Yayınları, Ağustos 2001), 66-69.

başlayan *Agos* gazetesi günümüzde Ermeni cemaatinin öne çıkan yayın organıdır. *Jamanak* gazetesi 1908 yılından günümüze kadar kesintisiz yayın yapan tek gazetedir. *Jamanak* Türkçe’de zaman anlamına gelmektedir. Ermeni cemaatinin 1940 yılında yayın hayatına başlayan bir diğer yayın organı *Nor Marmara*’dır. Yeni Marmara adını taşıyan gazete edebi ve kültür gazetesidir. Günlük yayın yapan her iki gazetenin de tirajı 500 civarındadır. Okur profili gençlerden ziyade orta yaş ve üstüdür. Türkiye’deki Ermeni cemaatinin kültürel hayatında ön plana çıkmayı başaran *Paros* dergisi 2011 yılından beri –aylık olarak- varlık göstermektedir. 2014 yılından itibaren Ermeni cemaatinin magazin haber ihtiyacını karşılayan *Luys Aktüel-Magazin* gazetesi 2019’dan beri televizyon kanalıyla da topluma hizmet vermektedir.

Agos, 1996 yılında Ermeni cemaatine yönelik bir gazete olarak yayın hayatına başlamışken 2007 yılında gazetenin genel yayın yönetmeni Hrant Dink’in öldürülmesiyle birlikte Türkiye’de ve dünyada tanınırlığı artmıştır. Haftalık olarak yayımlanan gazete Türkçe ve Ermenice yayımlanmaktadır. Ermeni nüfusunun giderek azaldığı bir dönemde -60 ila 80 bin arasında- cemaatin yeni bir gazeteye ihtiyaç duyması dilinin ağırlıklı olarak Türkçe olması gazetenin ortaya çıkış koşullarını iyi düşünmemizi gerektirir. Türkiye toplumu ile problemleri çözüp kendini tarih, kültür ve diline sahip çıkmayı hedefleyen bir gazete olduğunu ilk sayısından itibaren dile getirir. 23 yıllık serüveni aşan gazete yürüttüğü yayın politikasıyla cemaat gazetesi kimliğinden ulusal hatta uluslararası bir yayın organı olma konusunda çaba göstermektedir.⁴¹

---

41 Hülya Eraslan, *Agos (1996-2005) Türkiye’de Yayınlanan Türkçe-Ermenice Gazete Üzerine İnceleme* (Ankara: Gazi Kitaplığı), 2007.

Kaynakça

- Alemdar, Korkmaz. *İstanbul (1875-1964)*. Ankara: AİTİA, 1978.
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. İstanbul: Metis Yayıncılık, 1995.
- Birinci, Ali. “Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler.” *Yeni Türkiye* 60, (2014): 1-22.
- Bozkurt, Gülnihal. “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar.” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 43, no. 14 (1993): 51.
- Cankara, Murat. “Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik.” *Ankara Üniversitesi İlefl Dergisi* 2, no. 2 (2015): 155-130.
- Dadyan, Saro. *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*. İstanbul: Everest Yayınları, 2011.
- Dalyan, Murat Gökhan. *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı*. Ankara: Öncü Kitap, 2011.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)*. Çeviren Mehmet Moralı. İstanbul: Alkım, 2003.
- Ebuzziya, Ziyad. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Türkçe Dili Dışındaki Basımı.” *Türkiye’de Yabancı Dilde Basın*. İstanbul: İ. Ü. Basın Yayın Yüksekokulu, 1985.
- Eraslan, Hülya. *Agos (1996-2005) Türkiye’de Yayınlanan Türçe-Ermenice Gazete Üzerine İnceleme*. Ankara: Gazi Kitaplığı, 2007.
- Eraslan, Hülya. “Osmanlı Bankası Baskınının (1896) Osmanlı Ermeni Basımında Ele Alınışı.” Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ayhan Biber, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, Ankara, 2016.
- Eraslan, Hülya. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Türkçe Dışı Basın.” *Türkiye’de Kitle İletişimi Dün Bugün Yarım*. Ankara: Gazeteciler Cemiyeti, 2017.
- Hacıkyan, J. Agop. Gabriel Basmajian, Edward S. Franschuk ve Nourhan Ouzounian, eds. *The Heritage of Armenian Literature, Vol 3*. Detroit: Wayne State University, 2005.
- Kabacalı, Alpay. *Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür Yayınları, 2000.
- ԳԱԼԷՍՔԵԱՆԵԱՆ Վ. Գրիգոր, Պատմութիւնն Հայ Լրագրութեան. Վիեննա: Վիլհարեան Տպարան, 1893.
- Karakaşlı, Karın. “Gazetelerin Satır Aralarında.” *Görüş*. İstanbul: Tüsiad Yayınları, 2001.

- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. İstanbul: Timaş, 2014.
- Kılıçdağ, Ohannes. “*The Bourgeois Transformation and Ottomanism Among Anatolian Armenians After the 1908 Revolution*.” Unpublished Master’s Thesis, Boğaziçi University, 2005.
- Kılıçdağ, Ohannes. “*Socio-Political Reflections and Expectations of the Ottoman Armenians after the 1908 Revolution: Between Hope and Despair*.” Doctoral Dissetration, Boğaziçi University, 2014.
- Koloğlu, Orhan. *1908 Basın Patlaması*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 2005.
- Kudret, Cevdet. *Abdülhamit Devrinde Sansür*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977.
- Manoukian, Jennifer. “Diaspora Ermenilerinin Türkçe Mirası.” Repair – Geleceği Onarmak. Erişim tarihi Kasım 25, 2015.
<https://www.repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-ermeni-diasporas-ndan-bak-s/diaspora-ermenilerinin-turkce-mirasi>.
- Mildanoğlu, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014.
- Odabaşı, Arda. *Türkiye’de Sansür Eğlenceleri*. Ankara: Siyasal kitabevi, 2016.
- Pamukçıyan, Kevork. *Biyografileriyle Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003.
- Sanjian, Andreas K. ve Andreas Tietze. *Eremya Chelebi Kömürjian’s Armeno-Turkish Poem The Jewish Bride*. Wiesbade: Otto Harrassowitz, 1981.
- Sarkiss, Harry Jewell. “The Armenian Renaissance, 1500-1803.” *The Journal of Modern History* 4, no. IX (1937).
- Seth, M. J. *Madras The Birthplace of Armenian Journalism*. Calcutta, 1937.
- Shaw, J. Stanford ve Ezel Kural Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.2*. İstanbul: E Yayınları, 2010.
- Somel, Akşin. “Osmanlı Ermeni Kültür Modernleşmesi Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi.” *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 5 (2007): 71-92.
- Sonyel, Salahi. *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçlerin Diplomasi Kurbanları*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2009.
- Stepanyan, Hasmik. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası, 1727-1968*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005.

- Strauss, Johann. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu? (19-20. Yüzyıllar).” *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu’nda Modern Edebi Kültür içinde*, Mehmet F. Uslu ve Fatih Altuğ, eds. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 2014.
- Şahin, Gürsoy. *Osmanlı Devleti’nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler*. İstanbul: IQ Yayıncılık 2008.
- Teotig. *Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi*. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2012.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.
- Von Kraelitz-Greifenhurst, Friedrich. “Ermeni Harfleriyle Türkçe Hakkında Araştırmalar.” Çeviren Hakan T. Karateke. *Kebikeç* 4 (1996): 13-33.
- Western Prelacy of The Armenian Apostolic Church of America. “2019-Year of the Armenian Media.” Erişim tarihi Şubat 10, 2019. <http://westernprelacy.org/en/2019-year-of-the-armenian-media/>.
- Zekiyan, Boğos Levon. *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*. Çeviren Altuğ Yılmaz. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2001.

Ermeni Tarih Algısını Şekillendirmek İçin Üretilmiş Bir Çizgi Film: Anavatana Giden Yol (Ճանապարհ դեպի տուն)

Hande DOLUNAY*

Giriş

Bu çalışmanın inceleme konusu, Ermeni halkının, özellikle de Ermeni gençlerin tarih algısını şekillendirmek amacıyla üretilerek yeni medya üzerinden yayınlanan bir çizgi film: *Ճանապարհ դեպի տուն* (*Anavatana Giden Yol*). Amacım, *Ճանապարհ դեպի տուն*'daki Ermeni tarih algısını yaratan değerlerin neler olduğunu ve bu değerlerin nasıl sunulduğunu tespit etmek. Çalışmamı metne bağlı analiz yöntemiyle yürüteceğim ve belirlediğim amaç çerçevesinde topladığım verileri Ermeni milliyetçiliği bağlamında değerlendireceğim. Konu seçiminde beni yönlendiren, 2015 yılında savunduğum “Ermeni Edebiyatında Milliyetçilik: Paruyr Sevak Örneği” başlıklı yüksek lisans tezimi hazırlarken ulaştığım verilerle *Ճանապարհ դեպի տուն* adlı çizgi filmde elde ettiğim verilerin benzerliğini fark etmem oldu. Bu bağlamda araştırma alanımda, kadim kültür, din, dil, vatan, tarihî topraklar ve Ermeni milliyetçiliği gibi içinde soykırım kavramlarını barındıran ve Ermeni tarih algısını şekillendiren kavramlar olacak.

*

Ermeni sorunu siyasi bir sorundur. Buna karşın tarihî sürece baktığımızda bu sorunun çözümü için Ermeniler tarafından kullanılan dilin diplomatik olmaktan çok uzak olduğunu görürüz. Ermeni sorununun mimarları, dünya kamuoyuna seslenebilmek amacıyla başlangıçtan itibaren anlatım aracı olarak terörü kullanmaya öncelik verdiler. Bu grup, Ermeni etnik kökenli her bireyi, hatta Hıristiyan inancını benimsemiş her bireyi faaliyetlerine dâhil edebilmek ve işledikleri suçlarla ilgili hoşgörü argümanları geliştirebilmek için, terör eylemleriyle eş zamanlı ürettikleri yazılı ve görsel metinlerde edebiyat, mimarlık, sinema gibi sanat dallarının söylem gücünden de yararlandılar. Son dönemlerde ise sanatın söylem gücüne daha sık başvurur oldular. Bu uygulamanın sonucunda çok kısa bir sürede anılar, öyküler, romanlar, anıtlar, afişler, resimler, filmler, çizgi filmler ve diğer türlerden oluşan büyük bir arşiv oluşturdular ve bu arşiv her geçen gün çeşitlenerek büyümeye devam ediyor.

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

Ճանապարհ դեպի տուն Ermenistan Millî Sinema Merkezi tarafından 2005-2008 yıllarında hayata geçirilen bir projenin ürünüdür.¹ Ancak söz konusu çizgi filme erişimimiz 23-24 Nisan 2013 tarihinde Sahakyants Animasyon Stüdyosu'nun Youtube'da dolaşıma açmasıyla gerçekleşebilmiştir.² Ermenistan Millî Sinema Merkezi'nin verdiği bilgiye göre, çizgi filmin senaristi, yönetmeni, çizeri ve animatörü Robert Sahakyants'tır. *Ճանապարհ դեպի տուն*'un dili Ermenicedir. Çizgi film “Diyarbakır” («Տիգրանակերտ»), “Bitlis” («Բաղեշ»), “Muş” («Մուշ») ve “Ahtamar” («Ախթամար») olarak adlandırılmış dört bölümden oluşuyor. Film, toplam kırk iki dakika kırk yedi saniye (0.00:42.47) uzunluğunda. Ermenistan Millî Sinema Merkezi *Ճանապարհ դեպի տուն*'u tarih konulu çizgi dizi olarak kategorize etmiş ve konusunu ise kısaca şöyle özetlemiştir:

Olaylar 2050 yılında artık yabancı işgalcilerden tamamen bağımsızlığını elde etmiş ve Ermeni ülkesi olarak adlandırılan Haykve tamamıyla yeniden birleştirilmiş Ermeni topraklarında³ geçmektedir. Erzurum şehrinde yaşayan üç okul çocuğu yaz tatilinde vatanlarının görülmeye değer tarihî kültürün mekânlarını ziyaret etmek için yolculuk yapmaya karar verirler. Ailelerinden destek alarak yolculuklarına tarihî başkentlerden biri olan Diyarbakır'dan başlarlar, ardından Bitlis, sonra Muş ve Ahtamar Adası'na seyahat ederler.⁴

Yukarıda sunulan alıntıda Ermenistan Millî Sinema Merkezi'nin yaptığı açıklamadan *Ճանապարհ դեպի տուն*'da Türkiye'nin millî sınırları içindeki toprakların gelecekte Ermenistan Cumhuriyeti tarafından işgal edileceğini anons eden bilgileri

-
- 1 “ՃԱՆԱՊԱՐԿ ԴԵՊԻ ՏՈՒՆ,” Ermenistan Ulusal Sinema Merkezi/Հայաստանի Ազգային Կինոկենտրոն, erişim tarihi Nisan 30, 2019, <http://ncca.am/production/%D5%B3%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D6%80%D5%B0-%D5%A4%D5%A5%D5%BA%D5%AB-%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%B6/>.
  - 2 “TheWaytoHomeland Part_1,” YouTube Video, 15:08, posted by “Sahakyants Animation Studio,” 24 Nisan, 2013, https://www.youtube.com/results?search_query=%22THE+WAY+TO+HOMELAND%22+Part_1.
“TheWaytoHomeland Part_2,” YouTube Video, 12: 59, posted by “Sahakyants Animation Studio,” 24 Nisan, 2013, https://www.youtube.com/results?search_query=%22THE+WAY+TO+HOMELAND%22+Part_2.
“TheWaytoHomeland Part_3,” YouTube Video, 14:46, posted by “Sahakyants Animation Studio,” 24 Nisan, 2013, https://www.youtube.com/results?search_query=%22THE+WAY+TO+HOMELAND%22+Part_3.
“TheWaytoHomeland Part_4,” YouTube Video, 14:33, posted by “Sahakyants Animation Studio,” 24 Nisan, 2013, https://www.youtube.com/results?search_query=%22THE+WAY+TO+HOMELAND%22+Part_4.
  - 3 Burada kastedilen Ermeniler tarafından Türkiye'den talep edilen topraklarla -bu topraklar Batı Ermenistan olarak tanımlanır- günümüz (Doğu) Ermenistan'ın birleştirilmesidir.
  - 4 Իրադարձությունները տեղի են ունենում 2050 թվականին, օտարզավթիչներից իբր արդեն ամբողջովին ազատագրվածու ամբողջությամբ վերամիավորված հայկական տարածքներում և Հայք անվանվող հայոց երկրում: Կարին քաղաքում ապրող դարոցական երեք ընկերներ որոշում են ամառային արձակուրդներին ճանապարհ որդել հայրենիքի պատմական վայրերով, այցելել պատմամշակութային արժեք ունեցող տեսարժան վայրեր: Ստանալով ծնողների աջակցությունը՝ ճամփորդությունն սկսում են պատմական մայրաքաղաքներից մեկից՝ Տիգրանակերտից, այնուհետև ուղևորվում Բաղեշ, հետո՝ ՄուշևԱղթամարկղզի:

tespit ediyoruz. Bu durum Ermenilerin algısındaki milliyetçi ideolojinin yanılmalardanıdır. Ermeni algısında yaşayan bu gerçeği çok daha önce, 1919 yılında Ermeni asıllı bir bürokrat imleyecektir. Adı A.İ. Mikoyan olan bu bürokrat dönemin Sovyetler Birliği lideri Lenin'e Aralık 1919 tarihinde sunduğu "Kafkas Meselesine Dair" başlıklı raporunda şöyle demiştir: "Ermeni şovenistleri, emperyalist mütteliklerin ve koyu gerici General Denikin'in⁵ desteğine dayanarak Karadeniz'den neredeyse Akdeniz'e kadar yedi vilayeti de kapsayan tarihi sınırlar içerisinde ham bir hayal olan, cinayete dönüşmüş Büyük Ermenistan kurma fikrine kapılmış durumdadır. Bölgede Ermenilerin olmayışı ve esas olarak Müslümanların varlığı bunları utandırmıyor.<...>"⁶

Elimizdeki bilgiler, Ermenilerin içselleştirdikleri şekilde milliyetçilik ideolojisini araştırmamızın merkezine yerleştirmeyi zorunlu kılıyor. Bu bağlamda, Ermeni milliyetçiliğinin oluşum evresinde yaşanan en önemli gelişmelerden biri olan Hıristiyanlığın resmen benimsenmesi, takiben yeni inancın taleplerine uygun olarak Ermeni dilinin ve Ermeni alfabesinin ortaya çıkışı da göz ardı edilmemesi gereken paradigmalardır.

IV. yüzyılın başlarında çok tanrılı inanç sisteminden tek tanrılı bir din olan Hıristiyanlığa geçiş Ermeni halkı için bir kırılma noktası oldu. Hıristiyanlığa geçiş sürecinde ise iki önemli gelişme dikkatimizi çekmektedir. Birsen Karaca'nın kullandığı verilere göre, bunlardan ilki, 297 yılında gerçekleşen savaş sonunda Ermenilerin bir bölümünün Pers egemenliğinden çıkıp Bizans egemenliğine geçmesidir. İkincisi ise, 313 yılında Roma İmparatoru I. Konstantin'in Hıristiyanlığı diğer dinlerle eşit olarak kabul etmesi ve devamında Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmesidir.⁷ Gagik Sarkisyan da Ermenilerin özellikle ikinci gelişmeden sonra, 314 veya 315 yılında Hıristiyanlık inancını benimsedikleri bilgisini verir.⁸ Bununla birlikte Ermenilerin Hıristiyanlığa geçişini vurgulayan tarihler tartışmalıdır ve veriler bu konuda ortak görüşün oluşmasını engelleyecek niteliktedir. Nitekim R. Grigor Sunyde yukarıda andığım bilim insanlarıyla aynı fikirdedir ve *Looking toward Ararat* adlı kitabında Ermenilerin İşhanı Tridat'ın halkını 314 yılında Hıristiyanlığa yönlendirdiğini ifade ederken bu tarihi onaylamaktadır.⁹ Buna karşın A. E. Haçikyan, David Langve L. Panos Dabağyan, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul ettikleri tarihi 301 yılı olarak vurgulamaktadırlar. René Grousset konuyu daha da tartışmalı bir hale getirir: *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi* adlı eserinde Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul ettikleri tarihin 288 yılı olduğunu kaydeder.¹⁰ Ermenilerin Hıristiyanlığı

5 Anton İvanoviç Denikin (1872-1947): Rus İmparatorluğu'nda general ve Rus İç Savaşı'nda öne çıkan komutanlardandır.

6 A. B. Karinyan, *Ermeni Milliyetçi Akımları*, çev. Arif Acaloğlu (Kaynak Yayınları, 2007), 14.

7 Birsen Karaca, "Ermeni Kültüründeki Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili," *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri 3*, (2003): 137, ASAM.

8 Birsen Karaca, "Ermeni Kültüründeki Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili," *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri 3*, (2003): 138, ASAM.

9 R. Grigor Suny, *Looking toward Ararat, Armenian in Modern History* (Indiana University Press, 1993), 8.

10 René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005), 119.

kabulüyle ilgili tartışmalı bir başka konu daha var: Haçikyan ve Dabağyan Ermenileri ilk Hıristiyan devlet olarak da tanımlamaktadır.¹¹ Oysa Anthony Smith Ermenilerin Hıristiyanlığa geçiş tarihiyle ilgili yapılan tahrifattan bahseder ve şunları söyler:

(İşhan) Tridates'in geleneksel olarak 301 yılında, yani 312'de Konstantin'in dine dönmesinden önce, Hıristiyanlığı kabul ettiği düşünülüyordu. Hâlbuki şimdi Tridates'in dine döndüğü ve muhtemelen koruyucusunun dinî politikasına uyduğu genel olarak kabul edilmektedir, kronolojik önceliğe dair bu inanç, özellikle Ermenilerin kendilerini terk edilmiş ve yalnız hissettiklerinde, daha karanlık zamanlarda millî rahatlama kaynağı olmuştur.¹²

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmesinin ana motivasyonu bağımsız bir devlet kurabilme hayaliydi. Ancak 387 yılında Pers ve Bizans İmparatorlukları arasında yapılan anlaşma gereğince Ermenilerin yaşadığı bölge bu iki güç tarafından ikiye bölünmüş¹³ ve bu ihtimali ortadan kaldırmıştır. Bizans yönetimi Arşak III öldükten sonra Ermenilerin siyasi olarak varlıklarını sürdürmelerini engelleyen bir bariyere dönüşmüş,¹⁴ kilise görevlileri dışında tüm Ermeni yöneticilerin görevine son vermiştir.¹⁵ Pers yönetimi ise Ermenilerin satraplık göreviyle siyasi yaşamlarını sürdürmelerine izin verirken, dinî inançlarını kısıtlamış ve Zerdüştlüğe dönmeye zorlamıştır. Bu gelişmelerin sonucunda Hıristiyan Ermeniler Pagan Ermenileri yok edinceye kadar süren kanlı din savaşları yaşanmıştır.

Konuyla ilgili verilen bilgilerden, Hıristiyanlığın Batı ve Doğu'daki bölünmüş Ermeniler arasında güçlülükle de olsa dinî birliği sağladığı ve Ermeni kimliğinin vazgeçilmez parçasına dönüştüğü değerlendirilebilir. Bu değerlendirmenin desteğini, bölünmüş bir toplulukla siyasî birlik kurulamayacağını gözlemleyen Ermeni yöneticiler ve ruhani liderlerin kültürel birliği sağlayarak asimilasyona karşı Ermeni toplumunu ve kimliğini korumayı amaçladıkları bilgisinden alıyoruz. Örneğin, 405 yılında Mesrop Maştots tarafından oluşturulan Ermeni alfabesi, Ermeni Katalikos Sahak ve işhan Vramşabuh tarafından "Ermeni kimliğinin, o dönem egemenliği altında olduğu İran'ın güçlü kültürü içinde kaybolması tehlikesine karşı"¹⁶ geliştirilmiş bir projenin ürünüdür.

Ermeni alfabesinin icadı, Hıristiyanlığın Ermeni kültüründe ve kimliğinde neden olduğu kırılmayla yaşanan değişikliklerin içselleştirilmesinde etkin bir rol oynamıştır. Alfabenin icadıyla birlikte çeviri hareketleri başlamış ve ilk olarak İncil'in Ermeniceye

11 А.Э. Хачикян, *История Армении* (Ереван: Эдитпринт, , 2009), 54.

Дэвид Лэнг, *Армяне, народ-созидатель* (Москва: Центрполиграф, 2009), 183.

L. Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi* (İstanbul: Yedirenk, 2017), 69-70.

12 Anthony Smith, *Seçilmiş Halklar*, çev. Ayhan Küçük (İstanbul: Alfa, 2018), 102.

13 Ц. П. Агаян, *Россия в судьбах армян и Армении* (Москва: Наука, 1978), 16

14 George A. Bournoutian, *Concise of the Armenian People* (California: Mazda Publishers, 2006), 53.

15 Karaca, "Ermeni Kültüründeki Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili," 138.

16 Nina Garsoian, *Erken Dönem Ermeni Hıristiyanlığının Merkezi Olarak Daron, Bitlis ve Muş*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016), 71.

çevirisi yapılmıştır. Bu gelişmelerin doğurduğu en önemli sonuç ise Ermeni kilisesinin millî bir kiliseye evrilmesidir. Böylece bu millî kilisede Ermenilerin dili ve inancı hem birleştirici hem de ayrıştırıcı ön-millî unsur işlevini yerine getirmeye başlamıştır: Bu unsur bir yandan Ermeni halkını birleştirirken, diğer taraftan ötekini tanımlayan ayrıştırıcıdır. Ermeni etnik milliyetçiliği bu iki kültürel unsurun temelleri üzerine kurulmuştur.

Bu noktada şöyle bir soru gelebilir: Ermenilerin milliyetçilik ideolojisi etnik milliyetçilik olarak tanımlanacak hangi özellikleri taşıyor? Etno-sembolcü yaklaşımın ileri gelen temsilcisi Anthony Smith etnik bir topluluğu oluşturan altı ana unsuru şöyle sıralamıştır: “Kolektif özel bir ad, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü farklı bir ya da daha fazla unsur, özel bir “yurt”la bağ, nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu.”¹⁷ Bu altı unsur Ermeni kimliğinde karşılık bulmuş ve Ermeni milliyetçiliğini etnik milliyetçilik sınıfına dâhil edilmesine imkân vermiştir. Aşağıdaki tabloda Ermenilerin etnik bir topluluk olduğunu gösteren veriler şöyle sıralanmıştır:

Ethnic/Etnik Topluluk-Ermeniler	Nitelikleri
Özel Ad	Hayk
Atalardan Kalma Ortak Mitler ve Benzerleri	Hayk, Sasunlu Davit, Vardan Mamikonyan vd.
Paylaşılan Anılar	“1915 Olayları”yla ilintili üretilen anılar
Kültürel Ayırt edici Nitelikler	Ermeni dili ve din
Anavatanla Bağlantı/Özel Bir Yurtla Bağ	Ağrı Dağı, Ahtamar Kilisesi, Van Şehri.
Bir Miktar Dayanışma	Diasporada 1915 Olayları çerçevesinde yapılan etkinlikler ve Ermenistan’a yardım kampanyaları.

Tablo 1: Ermenilerin Etnik Bir Topluluk Olduğunu Gösteren Veriler

Etnik milliyetçilik temelde kültürel faktörlerden yararlanılarak şekillendirilen hareketlerdir. Soy mitleri, semboller, anılar ve kahramanlık öyküleri gibi geçmişe vurgu yapan kültürel faktörler etnik milliyetçiliği benimseyenlerin söylemlerine ivme kazandırır. Bu ideolojiyi içselleştiren etnik topluluklarda, “ayırt edici özelliği doğuştan, fitri bir topluluk fikrini öne çıkartması”¹⁸ düşüncesinin egemen olduğu dikkate alınır, geçmişe vurgu yapmanın önemi daha kolay kavranacaktır. Bu bağlamda, mevcut verilere dayanarak Ermenilerin tarih algısına da etnik milliyetçi bakış açısıyla yön verilen bir kadim kültür anlayışının hâkim olduğu söylenebilir.

Ermenileri referans alarak değerlendirdiğimizde kadim kültür anlayışı toplumsal bellek oluşturmayı hedefleyerek yapılan çalışmalarını barındırmaktadır. Bu hedef doğrultusunda

17 Anthony Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 28.

18 Smith, *Millî Kimlik*, 28.

Ermeniler öncelikle kendi topluluklarına, daha sonra da diğer topluluklara millet veya cemaat olarak eski çağlardan beri var oldukları düşüncesini benimsetme çabasındalar. Bu çaba çerçevesinde, Türkiye'ye karşı ürettikleri iddiaları öncelikle kabul ettirmek, devamında da içselleştirilebilmesini sağlamak amacıyla soykırım anıtları kuruyorlar, soykırım müzeleri inşa ediyorlar, öykü, roman ve anılar kurguluyorlar, çizgi roman ve afişler hazırlıyorlar, film ve çizgi film çekimleri yapıyorlar. *Հանապաքին դեպքի տնու*'da sözünü ettiğimiz projenin ürünlerinden yalnızca birisi ve bu ürünü yukarıda sunduğumuz bilgiler çerçevesinde metne bağlı analiz yöntemiyle çözümleyerek değerlendireceğiz.

Հանապաքին դեպքի տնու'da anlatılan zaman 2050 yılı Ermenistan'ıdır. Ancak 2050 yılındaki Ermenistan bugünkü doğal sınırları içinde yer alan Ermenistan değildir. Ermenilerin Türkiye'den Dört T¹⁹ planı çerçevesinde talep ettiği topraklar 2034 yılında Türkiye ile yapılan savaş sonucu ele geçirilmiş, günümüz Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Erzurum, Trabzon, Rize, Artvin, Erzincan, Diyarbakır, Muş, Bitlis ve Van artık Ermenistan'ın parçası olmuştur.

Հանապաքին դեպքի տնու'da Diyarbakır, Bitlis, Muş ve Ahtamar'a geziye çıkan dört çocuk aracılığıyla Ermenilerin etnik milliyetçi ideolojisinin unsurları yansıtılmaktadır. Yukarıda anons edilen bu unsurlar şu yedi başlık altında incelenecektir:

- Vatan Algısı
- Kadim Kültür Algısı
- Mitler/Destanlar
- İnanç (Hıristiyanlık) ve Dil
- Fedailer ve Terör Algısı
- Öteki/Düşman
- Anıtlar ve Semboller

Vatan Algısı

Ermenistan 1991 yılında siyasi sınırları belirlenmiş bağımsız bir devlet statüsü kazandı. Buna rağmen, diaspora Ermenilerinin yönlendirmesiyle oluşan ve Ermeni kültüründe hüküm süren vatan algısı Ermenilere etnik topluluk görüntüsü vermeye devam ediyor. Çünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin vatandaşlarında vatanlarının fiziksel olarak tamamlanmamış olduğu yargısının hakim olduğunu gözlemliyoruz: Çelişki gibi görünse de vatan algısı söz konusu olduğunda Ermeniler etnik bir toplulukta gözlemlenen tepkileri veriyorlar, yani vatan hayali kurarken “tarihsel ülkelerine fiilen sahip olmak”²⁰ onlar için büyük bir önem arz etmiyor. Bu açıdan bakılınca, Ermenileri

19 Dört T planının açılımı şöyledir: Tanıtım, Tanınma, Tazminat ve Toprak talebi.

20 Anthony Smith, *Milliyetçilik/Kuram, İdeoloji, Tarih*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (Ankara: Atf, 2013), 24.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin vatandaşı da olsalar tıpkı Antony D. Smith gibi etnik topluluk kategorisine dâhil ediyoruz. Etnik topluluk açısından önemli olan vatan ya da anavatan olarak algıladığı toprak parçasına duyduğu sevgi ve bağlılıktır. Bugün dört milyondan fazla Ermeni, Amerika, Fransa ve Rusya başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinde yaşamakta fakat “Türkiye'nin doğusuyla Kafkasya'yı kapsayan bölgeyi tarihsel anayurt” olarak benimsedikleri iddia edilmektedir.²¹ Calhoun bu durumu “Özgül milliyetçi kimlikler ve projeler, uzun zamandır var olan etnik kimlikler, akrabalık ve cemaat ilişkileri atalara dayandırılan bir toprağa bağlılık üzerine oturur”²² şeklinde yorumlamaktadır.

Ճանապարհ դեպի տուն'da yaratılan vatan/anavatan algısı da yukarıda işaret edilen tarihsel anayurt algısı üzerine kurulmuştur. 2050 yılında olması beklenen Ermenistan'ın siyasi haritası “Diyarbakır” (Տիգրանակերտ) ve “Ahtamar” (Ախթախար) bölümlerde aşağıdaki görüntülerle sunulmuştur:

Resim 1 (Kaynak: YouTube)²³

Resim 2 (Kaynak: YouTube)

21 Susan Paul Pattie, *Kim Bu Ermeniler?*, çev. Lora Sarı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016), 5.

22 Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, çev. Bilgen Sütçüoğlu (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 41.

23 Bu çalışmada kullanılan görseller söz konusu çizgi filmin 23-24 Nisan 2013 tarihinde Sahankyants Animasyon Stüdyosu'nun YouTube'da dolaşıma açtığı videolarından alınmıştır.

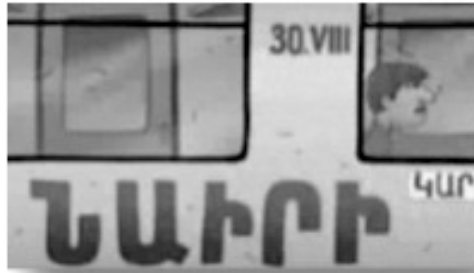
Yukarıdaki haritalarda dikkat edilmesi gereken önemli nokta Türkiye'nin Dođusu'nun Ermenistan toprağı haline gelmesi ve de Türkiye Cumhuriyeti'nin Anadolu coğrafyasında yer almamasıdır. Artık bu coğrafyada Yunanistan, Kilikya ve Asur Devletleri ile Kürdistan ve Ermenistan bulunmaktadır.

Bir diğer önemli nokta ise, Ermeniler kendi dillerinde ülkelerine “Hayastan/Հայաստան” derler. Ancak bu iki haritada da ülkelerini “Հայք/Hayk” olarak adlandırmışlardır. Bunun sebebi kökenlerini dayandırdıkları soy miti olan “Hayk”²⁴ efsanesidir.

Kadim Kültür Algısı

Mitler, kahramanlık öyküleri ve anılar gibi geçmişe atıfta bulunan öğelerle etnik toplulukların millî bilincini uyandırma girişimi, kadim kültüre yapılan göndermelerle eş zamanlı ilerler. Kadim kültür algısı içerdiği unsurlar bakımından etnik topluluklara geçmiş vurgusu yaparken aynı zamanda ortak bilinci de aşılıyarak devamlılık hissini yaratma eğilimindedir.²⁵ Özellikle diasporalarda dağınık biçimde yaşayan Ermenilerin de asimilasyona karşı yaptığı kadimlik vurgusu, millî bilinci oluşturma ve koruma süreçlerinde kullandığı yöntemlerden biridir. Bu düşünceler çerçevesinde Ermenilerin kökenlerine ilişkin ürettiği kadim halk söylemlerine Հանսայարհ դէպի տուն' da da rastlamak mümkündür.

İnceleme konumuz olan çizgi filmde anlatıcı konumundaki çocuk diğer üç çocuğa “Nairi kelimesinin ne anlam ifade ettiğini aranızdan kim biliyor?”²⁶ sorusunu yöneltir ancak istediği cevabı alamaz. Bunun üzerine anlatıcı, 2500 yıl önce ülkelerinin Nairi olarak adlandırıldığı söyler. Հանսայարհ դէպի տուն' da kahramanlarının yolculuk yaptıkları trenin adı da Nairi'dir.

Resim 3 (Kaynak: YouTube)

24 “Hayk”, Nuh Peygamber'in soyundan geldiğine inanılan bir kahramandır.

25 Anthony Smith, *Etno-Symbolizm ve Milliyetçilik*, çev. Bilge Firuze Çallı (İstanbul: Alfa, 2017), 43.

26 «Իդէպ ձեզնից ո՞վ գիտի ինչ է նշանակում նաիրի բառը:», Հանսայարհ Դէպի Տուն/Shqraşnşlşlşlşlşlş, Հայաստանի Ազգային Կիւնկէնտրոն, րոպէ: 00.05.48.

Nairi Urartular döneminde Van Gölü ve çevresindeki dağlık bölgeye verilen addır. Ermenilerin kökenlerini Urartulara dayandırması yeni bir yaklaşım değildir. Ancak Ermenilerin Urartulardan daha eski bir halk olduğuna dair iddialar da mevcuttur. Ermenistan Bilimler Akademisi üyesi Nikolay Harutyunyan “Ermenilerin Urartulardan geldiğini söyleyenler yanılıyor”²⁷ derken Ermeni halkının tarihini daha da geçmişe götürmeye çalışmıştır. *Ճանապարհ դեպի սոււն*’da da Ermenilerin kökenlerini daha eski tarihlere götürme çabasını Hurrilere ve Nefertiti dönemindeki Antik Mısır’a yapılan göndermelerde gözlemliyoruz. Aşağıdaki görüntüde ise Erzurum’dan Diyarbakır’a yapılan yolculukta “MÖ III. bin yılın ortalarından itibaren Mezopotamya’da, Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkmaya başlayan ve zamanla eski Ön Asya’ya yayılan bir kavim”²⁸ olan Hurrilerin kalıntılarıdır. Anlatıcıya göre, Hurriler onların Urartulardan önceki atalarıdır ve ülkelerinin adı da Mitanni’dir.²⁹

Resim 4 (Kaynak: YouTube)

Ճանապարհ դեպի սոււն’da kadim halk algısına yapılan başka bir atıf da kraliçe Nefertiti’nin babası firavun Ay’dır. Çizgi filmdeki anlatıcı Mısır yazısında “h” harfinin olmadığını ve Ay kelimesinin belki de “Hay” olabileceğini iddia etmektedir. Ermenice de “Hay/Հայ” kelimesi Ermeni anlamına gelmektedir.

27 Birsen Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi/Toplumsal Bellek ve Sinema* (İstanbul: Say Yayınları, 2006), 112.

28 Adil Alpman, “Hurriler”, Erişim tarihi Mayıs 8, 2019, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/833/10518.pdf>.

29 «Իսկ դրանից առաջ այստեղ ապրել են մեր նախնիները, որոնց Խուրիներ են անվանում նրանց երկիրը կոչվում էր Սիտաննի:», *Ճանապարհ դեպի Տոււն/Տիգրանակերտ*, Հայաստանի Ազգային Կինոկենտրոն, րոպե: 00.06.09.

Resim 5 (Kaynak: YouTube)

Mitler/Destanlar

Etno-tarihin bir parçası olan mitler ve destanlar etnik toplulukların inşasında geçmişle kurulan bir bağ olma açısından önemli unsurlardır. Tarihsel anavatanında fiilen bulunmak zorunda olmayan etnik gruplar arasındaki bağ, mitler ve destanlar gibi kültürel faktörlerden yararlanarak sağlanmaktadır.”³⁰ A. Smith’e göre “hem mit hem de etno-tarih hatıraları, bir dizi toplumsal geçmiş dizisinin kayıt ve masallarıdır.”³¹ Bu bağlamda mitler ve etno-tarih hatıraları kahramanca ve görkemli geçmişe duyulan inançla millî kimliği şekillendirmede kullanılan yapı harçlarıdır. Alfabenin icadından sonra hem bir Ermeni kimliği hem de bir Ermeni tarihi yaratma isteği, Ermenileri mitleri, efsaneleri ve hatıraları kullanmaya itmiştir. V. yüzyılda Movses Horenatsi, kaleme aldığı *Ermeni Tarihi* adlı kitabında Ermenilerin en bilinen mitlerinden biri olan ve Ermenistan’ın kuruluşunu anlatan “Hayk” efsanesine yer vermiştir.³²

Հախապարհ ղեկի սունի’da ise kahramanca ve görkemli bir geçmişi anlatmak üzere Sasunlu Davit destanı seçilmiştir. Sasunlu Davit destanı 7. ve 10. yüzyıllar arasında Bizans hâkimiyeti altındaki Sasun, Muş ve Van bölgesinde, dört kuşağın Müslüman Arap halifesine karşı verdikleri mücadeleyi anlatmaktadır. Doğanay Eryılmaz Sasunlu Davit’i konu alan makalesinde dört kuşağın yaşadığı efsanevi olaylar şöyle özetlemektedir:

En belirgin tema, bir Hıristiyan olan adil kahraman ile genellikle bir pagan olan despotik bir tiran arasındaki, neredeyse her zaman kahramanın zaferiyle sonuçlanan mücadeledir. Ancak, burada dikkat edilmesi gereken bir husus

30 Emrah Konuralp, “Kimliğin Etni ve Ulus Arasında Salınımı: Çokkültürcülük mü Yeniden Kabilecilik mi?,” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi* 13, no. 2, (2018): 137.

31 Smith, *Seçilmiş Halklar*, 233.

32 Doğanay Eryılmaz, “Edebiyatta Tarih Algısı ve Ermeni Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı,” *Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları* içinde (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2018), 149.

vardır. Zamanın şartlarına uygun olarak, destan kahramanları Hıristiyandır. Bu kahramanlar kiliseler inşa ederler, ayinlere katılırlar, savaşlardan önce dua ederler ve dinleri için kendilerini feda etmeye hazırdırlar <...>. Bu destanda, bir halkla siyasi düşmanları arasındaki mücadele, Hıristiyanlıkla pagan gelenekleri arasındaki üstünlük mücadelesi, genel olarak da iyiyile kötünün mücadelesi olarak aktarılır.³³

Resim 6 (Kaynak: YouTube)

Resim 7 (Kaynak: YouTube)

Ermenilerin Türkiye'nin doğusunu kapsayan bölgeyi tarihsel anayurt olarak benimsediğini daha önce belirtmiştik. Sasunlu Davit destanında Ermenilerin yurt olarak seçtikleri ve savundukları topraklar bu tarihsel toprakların içinde yer almaktadır. Bu bağlamda etnik topluluklar fiilen sahip olmadıkları topraklara bu tarz hatıralar ve destanlar aracılığıyla sahip olma iddiasında bulunabilmektedirler.

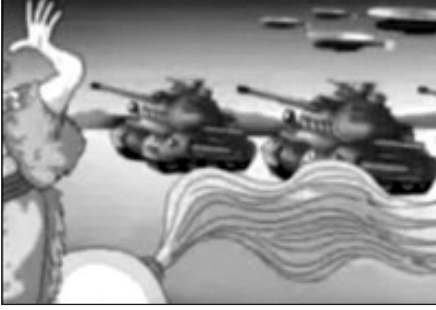
Sasunlu Davit efsanesinde var olan vatanını savunma ve düşmanlardan koruma argümanı *Հանապազոթ ղեկոյի տունի*'da yeniden tasarlanmıştır. Destanın son bölümünün kahramanı Küçük Mher kapandığı mağaradan 2034 yılında çıkmış ve Türklere karşı yapılan savaşta Ermeni askerlerinin yanında kadim topraklarını kurtarmıştır.³⁴ Birsan Karaca'ya göre “yorumcunun adres olarak seçtiği insanların toplumsal belleği, önemli ölçüde söz konusu mitler ve efsanelerde yaratılan imgelerle, aktarılan bilgilerle kuruluyor.”³⁵

33 Doğanay Eryılmaz, “Orta Çağ Koşullarında Doğmuş Bir Ermeni Destanı: Sasunlu Davit,” *Dünden Bugüne Dünya Destanları* içinde, eds. Görkem Kökdemir, Ayşe Gül Fidan (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2019), 157.

34 Smith, *Milli Kimlik*, 70.

35 Birsan Karaca, “Ermeni Tarihçiler Tarafından Yazılan Kitaplarda Yapılan Tahrifatlar” *Ermeni İddiaları ve Tamalgı Sorunu* içinde (Ankara: Tün Kitap, Ankara, 2019), 105.

Resim 8 (Kaynak: YouTube)

Resim 9 (Kaynak: YouTube)

Öteki /Düşman Algısı

Etnik toplulukları sadece kültürel faktörler bir arada tutmayabilir. Bazen ortak bir kimlik yaratmak, ideologlar ve liderler tarafından üretilen bir “öteki” üzerinden mümkün olabilmektedir.³⁶ Zira Ermeni etnik milliyetçiliğinin ortaya koyduğu argümanlardan biri de tarihin belirli aşamalarında öteki üzerinden bir düşman yaratmak ve kendini bu öteki/düşman üzerinden tanımlamaktır. Ermenilerin yarattığı bu öteki algısının öznesi tarihî koşullar çerçevesinde değişmiş ve öteki kimi zaman Romalılar ve Araplar, kimi zamanda Türkler ve Azeriler olmuştur.

Kronolojik olarak ilerlediğimizde *Հախապառի ղեպի անու*’da karşımıza çıkan ilk düşman motifi Romalılardır. Söz konusu çizgi filme göre, Büyük Tigran’ın dedesi Arteşes I Romalıların hâkimiyetinde olan yerleri özgürlüğüne kavuşturmaya karar vermiş, fakat “Büyük İskender’den daha güçlü olan Arteşes I” Romalılar tarafından para karşılığında tutulan hain Ermeniler tarafından öldürülmüştür.

Resim 10 (Kaynak: YouTube)

Resim 11 (Kaynak: YouTube)

36 Calhoun, *Milliyetçilik*, 45.

Resim 12 (Kaynak: YouTube)

Sasunlu Davit destanında Araplar başka bir düşman motifi olarak yer almaktadır. Söz konusu destanda olaylar Hıristiyan Ermeni hükümdarlarla pagan düşmanları arasında geçmektedir. Ancak “destanın iyi kalpli, yardımsever ve adil Hıristiyan hükümdarları, pagan düşmanlarının her birini zalimce ve zor kullanarak öldürürler.”³⁷

Resim 13 (Kaynak: YouTube)

Resim 14 (Kaynak: YouTube)

Հանապարհ դեպք տուն'da öteki üzerinden üretilen başka bir öteki/düşman algısı ile Türkler hedef alınmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan kurma hayaliyle gerçekleştirdiği eylemler ve isyanlar Osmanlı Devleti'nin 24 Nisan 1915 tarihinde yayınladığı genelge çerçevesinde yapılan tutuklamalarla sonuçlanmıştır. Bu genelge çerçevesinde tutuklanan Ermeni mensubu olduğu partilerin isyan ve eylem faaliyetlerinde rol alamamaları ilerde soykırım iddialarına dayanak oluşturacaktır. Örneğin, Ermenice olarak 1996 yılında gençler için hazırlanmış *Voskeporik* adlı üç ciltlik ansiklopedide 24 Nisan 1915 tarihinin neden soykırım günü olarak kabul edildiği şöyle anlatılıyor:

24 Nisan 1915 tarihinde, aralarında yazarların, bilim adamlarının, gazetecilerin, parlamento üyelerinin, sanat adamlarının bulunduğu Ermeni aydınlarının büyük

37 Doğanay Eryılmaz, “Orta Çağ Koşullarında Doğmuş Bir Ermeni Destanı: Sasunlu Davit,” *Dünden Bugüne Dünya Destanları* içinde, eds. Görkem Kökdemir, Ayşe Gül Fidan (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2019), 157.

bir bölümü başkent İstanbul’da tutuklandı, sonra da Anadolu’nun derinliklerine sürüldü (bunun için de 24 Nisan Büyük Soykırım kurbanlarını anma günü olarak kabul edilmektedir).³⁸

Bu olay önce uluslararası arenaya taşındı, sonra soykırım olarak tanımlandı. Ancak tutuklananların sayısı “soykırım” için yeterli değildi. Bunun üzerine 27 Mayıs 1915 tarihli “Sevk ve İskan kanunu” çerçevesinde yaptırılan göç de Ermeni partilerinin kayıpları hanesine dâhil edildi.³⁹ Söz konusu göç yollarında yaşananlarla ilgili anıları da olumsuz Türk imgesinin oluşturulması için kullanıldı. Yaratılan olumsuz Türk imgesi, propaganda amaçlı kolektif algı oluşturan projelerde sık rastlanan bir olgudur. Ermeni tarih algısını şekillendirmek amaçlı üretilen *Հանցաբարհ դէպքի ստուի*’da da bu durum kaçınılmazdır.

Çizgi filmde bu verilerle ilgili bize sunulan ilk görüntü, karakterlerin büyük büyük büyük dedelerinin sadece Ermeni olduğu gerekçesiyle Osmanlı askeri olduğu izlenimi uyandırılan askerler tarafından götürülmektedir. Ancak tek suçu Ermeni olmak olan büyük dede bir Osmanlı askerini öldürmeye teşebbüs etmiş, köprüden Murat suyuna atlayıp kaçmıştır.

Resim 15 (Kaynak: YouTube)

Resim 16 (Kaynak: YouTube)

38 Birsen Karaca, “24 Nisan 1915 Tarihinde Ne Oldu?,” *Yetişkinler ve Öğrencilere Yönelik Asılsız Ermeni Soykırımı İddiaları Konferansları* içinde (İzmir-Tire, 2019).

39 Birsen Karaca, “Ermeni İddialarının Propagandası için Kullanılan Göç ve Göçmen Anıları,” *Yetişkinler ve Öğrencilere Yönelik Asılsız Ermeni Soykırımı İddiaları Konferansları* içinde (İzmir-Tire, 2019).

Resim 17 (Kaynak: YouTube)

Yukarıdaki düşüncemizi tekrar edelim: Ermeniler, Türkiye'nin doğusuyla Kafkasya'yı kapsayan bölgeleri tarihsel anavatan olarak sahiplendikleri ve günümüzde bu coğrafyada yaşayan halkları anavatanını işgal eden ötekiler olarak kabul ederler. Oysa 1988-1994 yılları arasındaki savaştan sonra Ermenilerin Azerbaycan'a ait Dağlık-Karabağ'ı işgali askerî ve ekonomik temele değil, etnik milliyetçi temellere dayandırılır. Oleg Kuznetsov "The Ethno-Religious Origins of International Terrorism Perpetrated by Armenian Nationalists (Historical-Cultural Analysis)" adlı makalesinde etnik milliyetçi ideoloji çerçevesinde gerçekleştirilen Dağlık-Karabağ'ın işgalini şöyle açıklamaktadır:

1988-1994 Karabağ Savaşı sağduyulu veya rasyonel bakış açısıyla değerlendirildiğinde Ermenistan ve Ermenilere genel olarak kârdan çok zarar getirmiştir, bugün de getirmektedir, gelecekte de önemli mali, maddî ve insani kayıplar getirecektir. Dolayısıyla, Ermeni tarafı açısından Dağlık-Karabağ çatışması askeri ve ekonomik önceliğe değil, siyasi-ideolojik önceliğe sahiptir, bu yüzden bu çatışmayı Samuel Huntington'ın öne sürdüğü "kimliklerin savaşı" teorisiyle tanımlamak mümkündür. Başka bir deyişle, savaş Ermeni kimliğini koruma uğruna ve Ermenilerin yararına Ermeniler tarafından başlatılmıştır.⁴⁰

Resim 18 (Kaynak: YouTube)

Resim 19 (Kaynak: YouTube)

40 Oleg Yuryevich Kuznetsov, "The Ethno-Religious Origins of International Terrorism Perpetrated by Armenian Nationalists (Historical-Cultural Analysis)," *Review of Armenian Studies*, no. 35 (October 2017): 119-150.

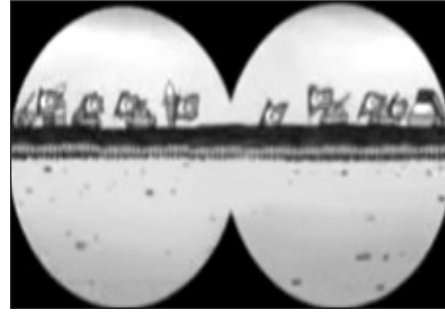

Resim 20 (Kaynak: YouTube)

Ermenistan tarafından işgal edilen Dağlık-Karabağ bölgesinde askerî görevde bulunan Ermeni komutan Arkadiy Karapetyan 2017 yılındaki açıklamasında “Türkiye’yi işgal edeceklerini”⁴¹ ifade ederek etnik milliyetçi temelli işgal planlarını bir adım daha ileriye götürmüştür. Bu planların yansımaları da *Հանապաքին դեպքի անուն*’da net bir şekilde çizilmiştir:

Resim 21 (Kaynak: YouTube)

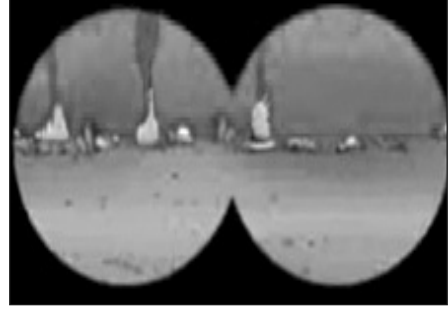

Resim 22 (Kaynak: YouTube)

41 “Ermeni komutan: Türkiye’yi işgal edeceğiz,” *Time Turk*, Ağustos 6, 2017, erişim tarihi Mayıs 8, 2019, <https://www.timeturk.com/ermeni-komutan-turkiye-yi-ısgal-edecemiz/haber-696055>.

Resim 23 (Kaynak: YouTube)

Resim 24 (Kaynak: YouTube)

Yukarıdaki görüntülerde 2034 yılında Ermenistan tarafından Türkiye'nin işgalinin nasıl gerçekleştirileceği anlatılmaktadır. Böylece hem Dağlık-Karabağ'ın hem de Türkiye'nin resmedilen işgali, kadim vatan algısının yönlendirdiği Büyük Ermenistan hayalinin ürünüdür.

Հանապաքին ղեկիչ տնու'da Türkler terörist olarak da çizilmiştir. Geçmişte Türklere karşı yapılan terör hareketleri gelecekte Ermenilere karşı Türkler tarafından yapılmaya başlanmıştır. Çizgi film kahramanları Diyarbakır'dan Bitlis'e yolculuk yaparken kompartımanları "Türk teröristler" olarak adlandırılan bir grup tarafından basılır. Burada dikkatimizi çeken nokta Türklerin henüz 12-13 yaşlarındaki çocuklar tarafından bile kandırabilecek kadar akılsız olmasıdır. Öyle ki Ermeni çocuklar akıllı oyunlarıyla Türkleri kendi kendilerini bombayla imha etmesini sağlamışlardır.

Resim 25 (Kaynak: YouTube)

Resim 26 (Kaynak: YouTube)

Resim 27 (Kaynak: YouTube)

Հանապարհ Դեպի Տուս'da Türkler “yakan, yıkan ve yok eden” bir millet olarak tanımlanmıştır. Örnekleylim: *Հանապարհ դեպի տուս*'da barbar olarak nitelendirilen Türkler 1915 Olayları'nda Ermenilerin Muş'taki Arakelots Manastırı'nı yakmıştır, ayrıca Van Bölgesi'nde bulunan başka bir kilisenin taşlarını kullanarak ev yapmıştır.

Resim 28 (Kaynak: YouTube)

Resim 29 (Kaynak: YouTube)

Resim 30 (Kaynak: YouTube)

Resim 31 (Kaynak: YouTube)

Terör Algısı

Ermeni etnik milliyetçiliğinin sıra dışı yönlerinden biri de ideoloji olarak terörizmi benimsemesidir. Ermeniler, ideoloji haline dönüştürdükleri terör eylemlerini Osmanlı bünyesinde XVIII. yüzyılın sonlarından Sevk ve İskân Kanunu'na kadar bağımsız bir Ermeni devleti kurmak amacıyla yürütürken, bu ihtimal ortadan kalktığında soykırım iddialarını kabul ettirme misyonu ile sürdürmüştür. Bugünlerde ideoloji haline dönüştürülen terörün yirminci yüzyılda fitilini yakan Gürgen Yanıkyan'ın cenazesi kahraman sıfatıyla ABD'den Ermenistan'a götürülmüştür. Bu tutum Ermenistan Cumhuriyeti için yeni değildir. 2001 yılında Fransa, Kanada ve Portekiz'de terör eylemleri gerçekleştiren Varujan Karapetyan'da Ermenistan'da alkışlar eşliğinde büyük bir coşkuyla karşılanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bir unsuru olan Ermeni halkının terör tarihi iki yüz yılı aşkın bir süreyi kapsar.⁴² Richard Hovannisian Osmanlı Devleti'nin taahhüt ettiği siyasi reformları yerine getirememesi üzerine Ermenilerin yeraltı örgütleri kurup, 1880'lerdeki siyasi aktivistlerin 1890'larda fedailere dönüştüğü bilgisini vermektedir.⁴³ Birsen Karaca siyasi aktivistleri fedailere dönüştürecek Ermeni siyasi partileri hakkında şu bilgileri vermektedir:

1885 yılında Van'da kurulan Armenakan Partisi (Արմենական կուսակցություն) “sadece Ermeniler arasında faaliyet gösterilmesi gerektiğini savunmaktaydı” 1887 yılında Cenevre'de kurulan Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցություն) sosyalist görüşün temsilcisiydi. 1890 yılında Tiflis'te kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն) radikal milliyetçi ideolojinin temsilcisi olmuştur.⁴⁴

Ճանապարհ դէպի տուն'da anlatıcı, fedailerini “Türk ordularına karşı mücadele eden cesur gözü pek insanlar” olarak tanımlamaktadır. Kahraman gözüyle değerlendirilen bu fedailer, Bitlis, Muş ve Sasun'da isyan çıkartmış silahlı çete liderleridir. Bu fedailer aynı zamanda Ermeni Devrimci Federasyonu'na (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն) bağlı radikal milliyetçi ideolojinin silahlı temsilcileridir. Kahraman olarak tanıtılan çete liderleri Ağpyur Serop, Arabo, Kevork Çavuş ve Andranik Ozanyan'dır.

42 1780 yılındaki Zeyton İsyanları'ndan günümüze kadar.

43 Richard Hovannisian, Ermeni Pağuş/Bitlis ve Daron/Muş: Bitlis ve Muş, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016),12.

44 Birsen Karaca, “Terör Algısının ve Teröre Karşı Verilen Tepkilerin Değişim Sürecinde Ermeni Terörü,” *Ermeni Araştırmaları*, no. 50 (2019), 39.

Resim 32 (Kaynak: YouTube)

Resim 33 (Kaynak: YouTube)

Resim 34 (Kaynak: YouTube)

Resim 35 (Kaynak: YouTube)

İnanç ve Dil

Hıristiyanlığı benimseme sürecinde geleneksel anlatı Grigor Lusavoriç'in 301 yılında Ermeni halkını Hıristiyanlaştırmış olduğu şeklindedir. Dönemin siyasi koşullarında bir yönetim altında birleşmeyen Ermeniler Hıristiyanlıkla beraber etnik bir bilinçlenme sürecine girmiş ve dini inançları değişmiş, yeni inancın talebi sonucunda yüzyıl sonra Aziz Mesrop Maşots tarafından alfabenin icadı gerçekleşmiştir. Ermeniler açısından kilise sadece dinî inançların icra edildiği bir mekân değildir. Ermeni kilisesi, kendi dilinde ayin yapmaya başlamasıyla birlikte cemaatini yönlendiren millî bir kiliseye dönüşmüştür. Alfabenin kilise etkisiyle keşfi kilisenin aynı zamanda kültürel bir merkez olmasına olanak sağlamıştır. Çeviri hareketlerinin kilise merkezli olması kültürel milliyetçi duygularıda harekete geçirmiştir.

Հանապարհ դեպի տուն'da Grigor Lusavoriç tarafından kurulduğu belirtilen Surp Tadevos veya Muş Arakelots Manastırı bu kültürel hareketlerin merkezidir. Burada zamanın bilimsel kitaplarının çeşitli dillerden çevirileri yapılarak Ermeniceye kazandırıldığı ileri sürülmektedir. Ermeniler bu kültürel hareketlere ithafen Çeviri Bayramı kutlarlar.

Resim 36 (Kaynak: YouTube)

Resim 37 (Kaynak: YouTube)

Resim 38 (Kaynak: YouTube)

Hıristiyanlığa yapılan bu göndermelerin dışında, incelediğimiz çizgi filmde Ermeni pagan inancına da vurgu yapıldığı görülmektedir. Hıristiyanlıktan önce Pagan inancına sahip oldukları bilinen Ermenilerin, Hıristiyanlığı milliyetçilik unsuru olarak kullanmalarında olduğu gibi pagan geleneklerine sahip çıkmasının temelinde de kadim bir halk algısı yaratma çabası bulunmaktadır. Çizgi filmin “Diyarbakır” bölümünde bu inanca ait Ermeni tanrılar panteonunun üç önemli tanrısı Vahagn, Anahit, ve Astğik’in bir tapınakları mevcuttur.

Resim 39 (Kaynak: YouTube)

Resim 40 (Kaynak: YouTube)

Resim 41 (Kaynak: YouTube)

Anıtlar ve Semboller

Ermeniler tarafından millî ve uluslararası düzeyde kolektif bir bellek oluşturarak sözde Ermeni soykırımını kabul ettirmek için en çok başvurulan yöntemlerden birisi anıtlardır. Anıtların bir ileti aracı olarak kullanılmasının sebebi herhangi bir olayın, geçmişin veya tarihin unutturulmamasıdır. Bugün dünyanın birçok noktasında 1915 Olayları'nı soykırım olarak belleklere yerleştirmek amaçlı anıtlar inşa edilmiştir. Ermeni diasporasının 1915 Olaylarını soykırım olarak kabul ettirme propagandası çerçevesinde etkin olarak kullandığı bu yöntem *Հանապարհ դեպի տուն*'da farklı bir olayı hatırlatma ihtiyacını karşılamaktadır. Çizgi filmde kullanılan anıt, 2034 yılındaki Türkiye ile yapılan savaşta ölenleri hatırlamaya yöneliktir.

Resim 42 (Kaynak: YouTube)

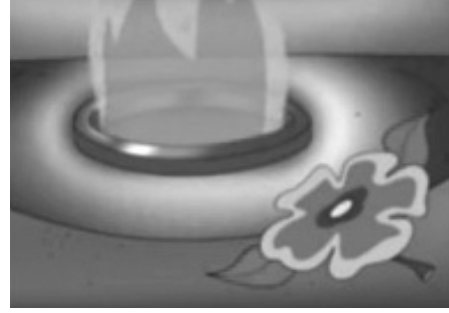

Resim 43 (Kaynak: YouTube)

Հանսապարի պեղմի մունն'un bu bölümünde anıt konulan bir sembol dikkat çekicidir. Dikkatimizi çeken bu sembol, sözde Ermeni soykırımının 100. yıl etkinliklerini simgeleyen unutmama benliği çığdır.

Resim 44 (Kaynak: YouTube)

Resim 45 (Kaynak: YouTube)

2015 yılında hazırlamış olduğum yüksek lisans tezinde yaptığım araştırmalar sonucunda, Armenian National Institute verilerinde Ermenilere yapıldığı iddia edilen soykırımı anlatan anıt sayısı 31 ülkede 166 adetti. Aynı Enstitünün 2019 verilerine baktığımızda bu anıtların sayısının 32 ülkede 200 adet olduğunu görüyoruz.⁴⁵ 4 yıl içerisinde 34 anıt yapılmış olması Ermenilerin anıtları etkin bir şekilde propaganda unsuru olarak kullandıkları hakkındaki savımızı desteklemektedir.

Ağrı Dağı Ermeniler için hem bir millî bir sembol hem de mekânsal belleğin bir çağrışımıdır. Ağrı Dağı, Nuh Peygamber'in gemisinin karaya oturduğu kutsal bir mekândır. S. Pattie Ağrı Dağı'nın Ermenilerde uyandırdığı duygusal bağ için şunları der: “<...>Ermeniler Ağrı'yı (Ararat) görünce büyük mutluluk duyarlar. Bugün Ermeniler dünyanın dört bir yanında yaşıyor olsalar da, birçoğunun evinde Ağrı (Ararat)'nın olduğu fotoğrafları, resimleri ve kartpostalları görebilirsiniz.”⁴⁶ *Հանսապարի պեղմի մունն*'da Pattie'nin düşüncelerini doğrulayan görüntüler vardır.

45 “Memorials to the Armenian Genocide,” Armenian National Institute, erişim tarihi Mayıs 11, 2019, <https://www.armenian-genocide.org/memorials.html>.

46 Pattie, *Kim Bu Ermeniler?*, 4.

Resim 46 (Kaynak: YouTube)

Resim 47 (Kaynak: YouTube)

Ağrı Dağı sadece diasporadaki Ermeniler için bir sembol değildir. E. Cihan Ulupınar günümüz Ermenistan Cumhuriyeti’ni anavatan temel olarak orada yaşayan Ermenilerin sosyal medya hesapları üzerinde yaptığı araştırmada Ağrı Dağı resimlerinin siyasi bir simge olarak paylaşılmasına dikkat çekmiştir.⁴⁷

Ermeni geleneksel süsleme unsurlarından biri de “haçkar”lardır. Haçkar Ermenice “Haç” ve “taş” kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Haçkarlar, Հախարհ դէպքի տունը’da Ermeni kültürünün özgün bir parçası olarak kutsanmaktadır.

Resim 48 (Kaynak: YouTube)

Resim 49 (Kaynak: YouTube)

Sonuç olarak, Հախարհ դէպքի տունը radikal milliyetçi duyguları ve düşünceleri besleyen bir projedir. Bu proje kapsamında bugünün mağdur Ermeni imgesi 2050 yılında muzaffer Ermeniyeye dönüşmüş olarak resmedilmiştir. Bu muzaffer Ermeninin zafer kazanmak için vahşet olarak nitelendirilebilecek seviyede şiddete başvurması ise dikkate değer bir çelişkidir. Şöyle ki çizgi filmin üçüncü bölümde çocuklardan birisi anlatıcı konumundaki rehber, “Türkleri öldürdük mi demek istiyorsun?” diye soruyor ve “Evet, öldürdük,” cevabını alıyor.

47 Ercan Cihan Ulupınar, “Ermeni Kimliğini Oluşturan Ortak Değerlerin Yeni Medyaya Yansımaları: Instagram Örneği,” *Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları* (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2018), 216.

Каянакча

Агаян, Ц. П. *Россия в судьбах армян и Армении*. Москва: Наука, 1978.

Alpman, Adil. “Hurriler”. Erişim tarihi Mayıs 8, 2019.
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/833/10518.pdf>.

Bournoutian, George A. *Concise of the Armenian People*. California: Mazda Publishers, 2006.

Calhoun, Craig. *Milliyetçilik*. Çeviren Bilgen Sütçüoğlu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.

Dabağyan, L. Panos. *Türkiye Ermenileri Tarihi*. İstanbul: Yedirenk, 2017.

“Ermeni komutan: Türkiye’yi işgal edeceğiz.” *Time Turk*, Ağustos 6, 2017.
<https://www.timeturk.com/ermeni-komutan-turkiye-yi-iskal-edecegiz/haber-696055>.

Ermenistan Ulusal Sinema Merkezi/Հայաստանի Ազգային Կինոկենտրոն.
“ՃԱՆԱԿԱՆՈՒՄ ԴԵՊԻՏ ՏՈՒՆ.” Erişim tarihi Nisan 30, 2019.
<http://ncca.am/production/%D5%B3%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D6%80%D5%B0-%D5%A4%D5%A5%D5%BA%D5%AB-%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%B6/>.

Eryılmaz, Doğanay. “Edebiyatta Tarih Algısı ve Ermeni Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı.” *Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2018* içinde, editör Alev Kılıç, 167-184. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2018.

Eryılmaz, Doğanay. “Orta Çağ Koşullarında Doğmuş Bir Ermeni Destanı: Sasunlu Davit.” *Dünden Bugüne Dünya Destanları* içinde, editörler Görkem Kökdemir ve Ayşe Gül Fidan, 147-164. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2019 [yayına hazırlanıyor].

Garsoian, Nina. “Erken Dönem Ermeni Hıristiyanlığının Merkezi Olarak Daron.” *Bitlis ve Muş* içinde, editör Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç 65-74. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016.

Grousset, René. *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*. Çeviren Sosi Dolanoğlu. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.

Хачикян, А.Э. *История Армении*. Ереван: Эдитпринт, 2009.

Hovannisian, Richard. “Ermeni Pağış/Bitlis ve Daron/Muş.” *Bitlis ve Muş* içinde, editör Richard G. Hovannisian, 7-44. Çeviren Zülal Kılıç. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016.

Karaca, Birsen. “Ermeni Kültüründeki Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili.” *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri 3*, (2003): 137-142. ASAM.

- Karaca, Birsen. *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi/Toplumsal Bellek ve Sinema*. İstanbul: Say Yayınları, 2006.
- Karaca, Birsen. “24 Nisan 1915 Tarihinde Ne Oldu?” Yetişkinler ve Öğrencilere Yönelik Asılsız Ermeni Soykırımı İddiaları Konferansları içinde. Tire, İzmir, 07-11 Mayıs 2019.
- Karaca, Birsen. “Ermeni İddialarının Propagandası için Kullanılan Göç ve Göçmen Anıları.” *Yetişkinler ve Öğrencilere Yönelik Asılsız Ermeni Soykırımı İddiaları Konferansları* içinde, Tire, İzmir, 07-11 Mayıs 2019.
- Karaca, Birsen. “Ermeni Tarihçiler Tarafından Yazılan Kitaplarda Yapılan Tahrifatlar.” *Ermeni İddiaları ve Tamalgı Sorunu* içinde, editör Tuğrul Karaca, 103-116. Ankara: Tün Kitap, 2019.
- Karaca, Birsen. “Terör Algısının Ve Teröre Karşı Verilen Tepkilerin Değişim Sürecinde Ermeni Terörü.” *Ermeni İddiaları ve Tamalgı Sorunu* içinde, editör Tuğrul Karaca, 33- 50. Ankara: Tün Kitap, 2019.
- Karinyan, A. B. *Ermeni Milliyetçi Akımları*. Çeviren Arif Acaloğlu. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.
- Konuralp, Emrah. “Kimliğin Etni ve Ulus Arasında Salınımı: Çokkültürcülük mü Yeniden Kabilecilik mi?” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*13, no. 2 (2018): 133-146.
- Kuznetsov, Oleg Yuryevich. “The Ethno-Religious Origins of International Terrorism Perpetrated by Armenian Nationalists (Historical-Cultural Analysis).” *Review of Armenian Studies*, no. 35 (October 2017): 119-150.
- Лэнг, Дэвид. *Армяне, народ-созидатель*. Москва: Центрполиграф, 2009.
- “Memorials to the Armenian Genocide.” Armenian National Institute. Erişim tarihi Mayıs 11, 2019. <https://www.armenian-genocide.org/memorials.html>.
- Pattie, Susan Paul. *Kim Bu Ermeniler?*. Çeviren Lora Sarı. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016.
- Smith, Anthony. *Seçilmiş Halklar*. Çeviren Ayhan Küçük. İstanbul: Alfa, 2018.
- Smith, Anthony. *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*. Çeviren Bilge Firuze Çallı. İstanbul: Alfa, 2017.
- Smith, Anthony. *Milliyetçilik/Kuram, İdeoloji, Tarih*. Çeviren Ümit Hüsrev Yolsal. Ankara: Atıf, 2013.
- Smith, Anthony. *Millî Kimlik*. Çeviren Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Suny, R. Grigor. *Looking toward Ararat, Armenian in Modern History*. U.S.A.: Indiana University Press, 1993.

“The Way to Homeland Part_1.” YouTube Video, 15:08. Posted by “Sahakyants Animation Studio,” Nisan 2013. Erişim tarihi Şubat 11, 2019.
https://www.youtube.com/results?search_query=%22THE+WAY+TO+HOMELAND%22+Part_1.

“The Way to Homeland Part_2.” YouTube Video, 12:59. Posted by by “Sahakyants Animation Studio,” Nisan 2013. Erişim tarihi Şubat 11, 2019.
https://www.youtube.com/results?search_query=%22THE+WAY+TO+HOMELAND%22+Part_2.

“The Way to Homeland Part_3.” YouTube Video, 14:46. Posted by by “Sahakyants Animation Studio,” Nisan 2013. Erişim tarihi Şubat 11, 2019.
https://www.youtube.com/results?search_query=%22THE+WAY+TO+HOMELAND%22+Part_3.

“The Way to Homeland Part_4.” YouTube Video, 14:33. Posted by by “Sahakyants Animation Studio,” Nisan 2013. Erişim tarihi Şubat 11, 2019.
https://www.youtube.com/results?search_query=%22THE+WAY+TO+HOMELAND%22+Part_4.

Ulupınar, Ercan Cihan. “Ermeni Kimliğini Oluşturan Ortak Değerlerin Yeni Medyaya Yansıması: Instagram Örneği.” *Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2018* içinde, editör Alev Kılıç, 207-238. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2018.

Ermeni Kùltüründe Türk İmgesini Şekillendiren Yeni Medya Araçları*

Ercan Cihan ULUPINAR**

Giriş

1990'lı yıllardan sonra Ermeni kùltüründe Türk imgesinin oluşmasına katkı sağlayan siyaset, eğitim ve tarih-kùltür alanındaki gelişmelere paralel olarak internet teknolojisinde büyük bir devrim yaşanmıştır. Artık belirli merkezler arasında kurulan internet ağları toplum tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum imgenin mecrasını değiştirmiş, hayatımıza (reel ortamın yanında) sanal alan dediğimiz yeni bir ortam dâhil olmuştur. Teknolojideki bu gelişmelerin Ermeni kùltüründe Türk ve Türkiye imgesinin oluşumuna etkisi büyük olmuştur. Zira 1980'li yılların sonunda Ermenistan'da siyasal söylem düzleminde gelişen Türk imgesi 1990'lı yıllardan sonra yoğun olarak internet ortamında kendine yer bulmuştur.

Araştırma alanımızı günümüzde yeni medya içinde değerlendirilen internet gazeteciliği, sosyal medya, video paylaşım araçları, dijital tasarımlar, sanal müzeler ve sergiler oluşturmaktadır. Amacımız Ermeni kùltürünün bir parçası olan yeni medya araçlarından aldığımız görsel, işitsel ve yazılı örneklerle Türk imgesinin sahip olduğu ortak özellikleri ortaya koymaktır.

Yeni medya, “günümüzde bilgisayar, bilgisayar ağları, bilgisayar dolayımıli iletişim, internet, çevrimiçi habercilik, çevrimiçi sohbet, e-ticaret, e-imza, dijital medya, dijital oyun, dijital kùltür, dijital imgeleme, siber uzam, sanal uzam, sanal gerçek gibi birçok kavram ile bu kavramların tanımladığı, açıkladığı toplumsal, kùltürel ve ekonomik olgular günlük konuşmalarımızın doğal bir parçası haline gelmiştir. Tüm bu kavramları kapsayan ve birleştiren kavrama “yeni medya” dediğimizde Ermeni kùltüründe Türk imgesini tespit ettiğimiz yeni medya araçlarının derinliği ve çeşitliliği açık bir şekilde görülebilir. Bu nedenledir ki, Ermeni kùltüründe Türk imgesinin yaratılma sürecine katkısı olan yeni medya araçlarının hepsini incelemek bu araştırmanın hem amacını hem de içeriğini ve hacmini aşar. Bu sebeple konuyla ilgili genel bir tablo sunmak hedeflenmektedir.

* Bu çalışma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kùltürü Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Birsan Karaca danışmanlığında hazırlanan “XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakùltesi Kafkas Dilleri ve Kùltürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kùltürü Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi

Araştırmamızın amacı, kapsamı ve sınırlılıkları hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra imge ve yeni medyada hakkında genel bir kavramsal çerçeve oluşturmak doğru olacaktır.

İmge ve Yeni Medya

İmge sözcüğünü bilim dünyasına kazandıran Walter Lippman'dır (1889-1974). Lippmann 1922 yılında "mental imge" diyerek sözcüğün kullanım alanını genişletmiş ve bunu zihinlerimizdeki resimler olarak nitelendirmiştir.¹ Ayrıca Lippmann, imgeden bahsederken stereotip (kalıpyargı) sözcüğünün kullanım alanına da değinmiştir. Zihnimizdeki imgelere işaret etmek üzere Lippmann tarafından kullanılan imge sözcüğü, stereotip olarak nitelendirilen şablonlar, algının standartlaşmasında ve sosyal ortamın tanımlanmasında önemli rol oynamıştır. Lippmann'ın imge ve stereotip sözcüklerini eş anlamlı kullanması, uzunca süre literatürde yansımaları bulmuştur. Buna karşın Kenneth E. Boulding (1910-1993), imgeyi bilişsel, duygusal ve değer yüklü bir davranış biriminin bütünlüğü olarak tanımlamaktadır. Boulding'e göre algı da imgenin oluşumunu etkilemektedir.²

XX. yüzyılda imgeye yüklenen anlamların çeşitlenmesi üzerine, konuyla ilgili sınıflandırma yapılması ihtiyacı doğmuştur. İmgenin ne olduğu sorusuna "benzer olma, taklidi olma, andırma"³ karşılığını veren W. J. T. Mitchell, imgeleri, "grafik", "optik", "algısal", "mental" ve "sözlü" olarak beşe ayırarak ideolojilerin bu imge çeşitlerinin tümü ile doğrudan ilişki içinde bulunduğunu belirtmiştir.⁴

Mitchell'in grafik, optik, algısal, mental ve sözlü şeklinde sınıflandırdığı imgenin birçok unsuru iç içe geçmiştir. Yine onun ifadesiyle imge, "Resimlerden haritalara, rüyalardan manzaralara, anılardan stereotiplere kadar oldukça geniş bir yelpazeye sahip olan imgeyi, hayatın birçok safhasıyla ilgili, kimi zaman diyakronik (art zamanlı) kimi zaman da senkronik (eş zamanlı) özelliklere sahip, değişken ve geniş bir ailedir."⁵

Algı ve yorumlarda görülen bu değişimleri tetikleyen bir başka etken de teknolojidir. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte, özellikle yeni medyanın hayatımıza dâhil olmasıyla, grafik imgeler artmaya başlamıştır. Özellikle günümüzde grafik imgeler, ideolojik ifadelerin en çok bulunduğu yer olmuştur. Freedon, "Görseller bütün büyük ideoloji ailelerinde merkezi konumdadır –barış güvercini uluslararası liberal simgedir; sosyalist hareket, siyasal açıdan kırmızı rengi kişiselleştirmiştir"⁶ diyerek grafik imgelerin önemini vurgulamaktadır.

1 Gülise Gökçe ve Orhan Gökçe, *Avrupa'da İslam ve Türk İmajı* (Ankara: Birleşik, 2011), 43.

2 Gökçe ve Gökçe, *Avrupa'da İslam*, 44.

3 Alev Fatoş Parsa, "İmgenin Gücü ve Görsel Kültürün Yükselişi," erişim tarihi Aralık 23, 2019, <http://fotografya.fotografya.gen.tr/cnd/index.php?id=226,329,0,0,1,0>.

4 W. J. T. Mitchell, *Iconology, Image, Text, Ideology* (Chicago, London: The University of Chicago Press, 1987), 10.

5 Mitchell, *Iconology, Image*, 9'dan aktaran Z. Nilüfer Nahya, "İmgeler ve Ötekileştirme: Cadılar, Yerliler, Avrupalılar," *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 1 (2011): 28.

6 Michael Freedon, *İdeoloji*, çev. Hakan Gür (Ankara: Dost, 2011), 156.

Grafik imgeler, sözlü-yazılı imgelerin etkisini artırmak ve ideolojileri yaymak için en etkili yöntem olarak düşünülmüştür. Freeden'dan yola çıkarsak, grafik imgelerin basitliği, dikkat çekici olması, anımsanabilir olması, okuryazarlık engelini aşması, ilkel duygusal tepkileri kolaylıkla tetiklemesi gibi özellikleri ideolojiler tarafından etkin bir şekilde kullanılmaktadır.⁷ Bu yüzden günümüzde konuyla ilgili araştırmalarda çoğunlukla “grafik imgeler” ve “ideoloji” kavramı birlikte ele alınmaktadır.

İmge-ideoloji ilişkisini fotoğraflar (grafik imgeler) üzerinden açıklayan akademik dünyadan bir başka isime, Ron Burnett'e göre de “imge haline gelen her fotoğraf, bir dizi olumsal⁸ istikamet doğrultusunda hareketlenir.”⁹ Bu hareketlenmeyle birlikte fotoğraf, gerçeği/tarihi yansıtan “nesne” olmaktan çıkarak bir “metafor” haline dönüşebilmektedir. Marita Struken ve Lisa Cartwright ise *Practices of Looking: An introduction to Visual Culture (Bakma Pratikleri: Görsel Kültüre Giriş)* adlı çalışmada çeşitli amaçlarla görsel imgelerin, giderek nüfuz ettiği bir kültürde yaşadığımızı belirtir. Bu görsel imgeler, içimizde (olumlu ve olumsuz) çok çeşitli duyguların ve tepkilerin oluşmasına neden olmaktadır.¹⁰ Dolayısıyla görsel imgelere “bakma” pratikleri de ideolojiyle yakından ilişkilidir. Bu ilişki sonucunda içinde yaşadığımız imge kültürü/görsel kültür, farklı ve çoğunlukla çatışan ideolojiler alanına dönüşür.¹¹

Kopya, benzerlik, betimleme, portre çizme ve hayal etme anlamlarına sahip olan imge görsel ve düşünsel öğelerden de beslenir.¹² Bu konuda Nilüfer Nahya'nın yaptığı tanım araştırma konumuz için referans olabilecek nitelik taşıyor. Nahya'ya göre, “İmge, bir halkın veya bir grubun başka bir ya da daha fazla halk veya grup hakkındaki, soyut ve somut, tüm fikir, hayal ve yargılarını içeren, gücünü toplumsal bellekten alan ve sosyo-kültürel yansımaları bulunan, bir düşünme biçimi olarak tanımlanabilir.”¹³ Bu açıdan Nahya'ya göre imgeler, damgalamaya varabilecek denli toplumsal ve kültürel; ayrıca ötekileştirmeleri ve benzeştirmeleri kapsayan bir düşünce dünyasıdır.¹⁴ İmgenin bu özelliği topladığımız materyallerin işlevini tartışırken de yön belirleyici olacaktır.

Söz konusu tartışmaların bir de medya/yeni medya ayağı var. Toplum üzerinde etkisi tartışılmayacak düzeyde olan ve görsel, işitsel, zihinsel imgenin bilincinde olan geleneksel medya ve yeni medya araçları bunu etkin bir şekilde kullanmaktadır. Alev Fatoş Parsa güncel yaşamlara nüfuz eden bu olguyu şöyle açıklıyor: “Görüntülü mesajlar, okumaya nazaran fazla bir zahmet gerektirmediği için zihinde kolay

7 Freeden, *İdeoloji*, 157-162.

8 Olması kadar olmaması da mümkün bulunan, zorunlu karşıtı. TDK, Güncel Türkçe Sözlük, erişim tarihi Aralık 20, 2019, <http://sozluk.gov.tr/>.

9 Ron Burnett, *İmgeler Nasıl Düşünür*, çev. Güçsal Pusar (İstanbul: Metis Yayınları, 2007), 61.

10 Marita Struken ve Lisa Cartwright, *Practices of Looking: An introduction to Visual Culture* (New York, Oxford: Oxford University Press, 2009), 9.

11 Struken ve Cartwright, *Practices of Looking*, 23.

12 Nahya, “İmgeler ve Ötekileştirme,” 28.

13 Nahya, “İmgeler ve Ötekileştirme,” 28.

14 Nahya, “İmgeler ve Ötekileştirme,” 28.

çözümlemektedir. İmgeler ayrıca, izleyicinin algılama boyutunda ilgisini ve dikkatini daima canlı tutmaktadır.”¹⁵ Bu nedenle yeni medyada daha çok ilgi çekmesi ve akılda kalması için görsel imgelerin ön plana çıkartılmış olması doğaldır. Bu noktada Sosyolog Kevin Robins’in görüşlerine yer vereceğiz. Kevin Robins, *İmaj* adlı kitabında imgelerin hem bireyin, hem toplumun belleğini şekillendirme gücüne sahip olduğunu belirtiyor. Görüşlerini sunarken de John Berger’den (1926-2017) destek alarak şöyle bir saptama yapıyor: “İmajlar (imgeler) yoluyla doğruların ifade edilebilmesinin çapı, sözcüklerin ifade olanakları kadar geniştir.”¹⁶ “Sözcüklerin ifade olanakları” ile aynı güce sahip olan “imge”lerin günümüzde yeni medya araçlarında “sözcüklerin ve görüntünün” birlikte kullanılmasıyla ulaşılmış olduğu güç daha da artmıştır.

Özetle, yaşadığımız toplumun her alanında olduğu gibi yeni medyada da ideolojik amaçlarla üretilen imgeleri toplumun belleğinden ayrı düşünmek güçtür. Çünkü bir toplumda var olan (geçmişten gelen ya da günümüzde oluşan) bilgiler, algılar ve imgelerin dışı vurulduğu alanlardır. Öyle ki “belleğin koruduğu hazine bilgiler, deneyimler ve imgelerden oluşur. Etkilere karşı verilen algılama, tepki, düşünme ve yorumlama biçimleri belleğe yerleştirilen bilgiler, deneyimler ve imgelerle doğrudan bağlantılıdır. Bu yaşamsal bir bağlantıdır. Çünkü bilgiler, deneyimler ve imgeler yoksa algılar, tepkiler, düşünceler ve yorumlar yoktur. Dolayısıyla bilgiler, imgeler ve belirli ölçüde de deneyimler kontrol edilebilir ve şekillendirilebilir. Yeni toplumsal bellekler kurma girişimlerinin temelinde işte böyle bir kontrol mekanizması vardır.”¹⁷

1991 Sonrasında Ermenistan’da Türk İmgesine Yön Veren Siyasî ve Sosyal Gelişmeler

Sovyetler Birliği’nin 1991 yılında dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan Ermenistan’da Türk imgesinin yeniden şekillendiği görülmektedir. Bu nedenle öncelikle siyasî ve sosyal gelişmelerin, daha sonra da teknolojik gelişmelerin Türk imgesine etkisini inceleyeceğiz.

1991 yılından sonra Ermeni kültüründe Türk imgesini şekillendiren siyasî akım başat olarak milliyetçi düşüncedir. 1920 ve 1991 yılları arasında Türkiye, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nden (SSCB) ideolojik olarak ayrıldığı için “Türk tehdidi” ve “Türk karşıtlığı” sürekli korunmuş, bu durum SSCB’nin bir parçası olan Ermenistan’da Türk ve Türkiye’ye karşı politikanın temelinde var olan “önyargı”yı güçlendirmiştir.¹⁸ 1980’li yılların sonunda SSCB’nin dağılması gündem konusu olunca, yeniden uyanan

15 Alev Fatoş Parsa, “İmgenin Gücü ve Görsel Kültürün Yükselişi,” erişim tarihi Aralık 25, 2019, <http://fotografya.fotografya.gen.tr/cnd/index.php?id=226,329,0,0,1,0>.

16 Kevin Robins, *İmaj*, çev. Nurçay Türkoğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), 242’den aktaran Birsan Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi / Toplumsal Bellek ve Sinema* (İstanbul: Say Yayınları, 2006), 57.

17 Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı*, 56.

18 Razmik Panossian, “Post-Soviet Armenia, Nationalism & Its (Dis)contents,” *After Independence Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States* içinde, ed. Lowell W. Barrington, erişim tarihi, Aralık 25, 2019, <https://www.press.umich.edu/pdf/0472098985-ch9.pdf>.

Ermeni milliyetçi gruplar geçmişten devraldıkları olumsuz Türk imgesini aşırı milliyetçi siyasi söylemlerle beslemiştir. Bu sebeple Ermenistan’da 1980’li yılların sonunda yükselişe geçen ve yeni medyada olumsuz Türk imgesinin yaygınlaşmasına neden olan aşırı milliyetçi görüşler dikkat çekiyor.

Razmik Panossian, “Sovyet Sonrası Ermenistan” adlı çalışmasında, Sovyet dönemi boyunca “sessiz milliyetçiliğin” sürdüğü Ermenistan’da, 1988 yılından sonra milliyetçi düşüncelerde bir yükseliş yaşandığını belirtir ve bunun sebebini Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ meselesine bağlar. 20 Şubat 1988 tarihinde Dağlık Karabağ Oblastı, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nden, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne geçmek için illegal bir seçim yapar. Bu seçim Azerbaycan ve Ermenistan arasında büyük bir çatışmaya sebep olur. 1988 yılında Ermeni milliyetçiler tarafından bağımsız Dağlık Karabağ için “Karabağ Komitesi” (Ղարաբաղ կոմիտե) kurulur, bu örgüt aynı yıl “Ermeni Millî Hareketi” (EMH) (Հայոց Խաղաղազային շարժում - ՀՀԾ) olarak yeniden organize olur. Bu parti Ermenistan’ın ilk başbakanı olan Levon Ter-Petrosyan öncülüğünde 1990 ve 1998 yılları arasında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de etkisini göstermiştir. Bu dönemde EMH’ye paralel olarak Türk ve Türkiye karşıtı politikaları ile bilinen “Millî İrade Birliği” (Ermenicesi: Ազգային ինքնորոշում միավորում; İngilizcesinden aktarınca Union for National Self-Determination/Ulusal Kendini Belirleme Birliği) ve “Ermeni Devrimci Federasyonu” da siyasi arenada ve buna bağlı olarak medyada/yeni medyada olumsuz Türk imgesinin yayılmasında rol almıştır.

Ermenistan’da yükselişe geçen milliyetçi düşüncenin temsilcileri tarafından 23 Ağustos 1990 tarihinde “Ermenistan Cumhuriyeti Bağımsızlık Bildirgesi”¹⁹ ilan edilir. Bildirge’nin 11. maddesi, Ermenistan’ın Türkiye hakkında olumlu bir algıya sahip olmadığını ve gelecekte de olmayacağı konusunda ipuçları içerir. Bahsi geçen maddede “Ermenistan Cumhuriyeti, 1915 yılında Osmanlı Türkiye’sinde ve Batı Ermenistan’daki Ermeni Soykırımının uluslararası tanınırlığını destekler”²⁰ ifadesi kullanılmıştır.

Bağımsızlık Bildirgesi’nden yaklaşık bir yıl sonra, 21 Eylül 1991 tarihinde gerçekleştirilen referandum sonucunda Ermenistan, SSCB’den ayrılır. Türkiye ise 16 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti’ni tanıyan ilk ülkeler arasında yer alır. 1980’li yılların sonunda Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ meselesi yüzünden başlayan çatışmalar 1990’lı yılların başında şiddetlenir. 1993 yılında Ermenistan, Azerbaycan’a ait toprakların büyük bir bölümünü ve stratejik öneme sahip olan Kelbecer bölgesini işgal eder. Bunun üzerine Türkiye, Ermenistan

19 Հայաստանի հանրապետության կառավարություն, “ՀՀ Անկախության հռչակագիր,” erişim tarihi Aralık 20, 2019, <http://www.gov.am/am/independence/>.

20 Հայաստանի հանրապետության կառավարություն, “ՀՀ Անկախության հռչակագիր,” erişim tarihi Aralık 20, 2019, <http://www.gov.am/am/independence/>. Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası’nın başında Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi’nin kabul edildiği belirtilmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Հայաստանի հանրապետության ազգային ժողով, “Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն,” erişim tarihi Aralık 20, 2019, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution>.

ile olan kara ve hava sınırını kapatır. Bu yaptırımdan sonra Ermeni milliyetçi gruplarının Ermenistan’da ve uluslararası arenada Türkiye hakkındaki olumsuz siyasi söylemleri artmıştır. Buna bağlı olarak 1993 yılından itibaren Ermenistan, uluslararası arenada Ermeniler tarafından üretilen soykırım iddialarının kabul edilmesi için yoğun bir propaganda faaliyetine başlamıştır. Sovyet döneminde (yaklaşık 70 yıllık süreçte) iki ülke parlamentosu (1965 yılında Uruguay ve 1982 yılında Kıbrıs Rum Kesimi) Ermeni iddiaları ile ilgili görüş belirtirken, 1993 yılından günümüze kadar geçen 25 yılda, 22 ülke görüş belirtmiştir.²¹ Ermeni iddiaları çerçevesinde yapılan faaliyetler olumsuz Türk imgesinin sadece Ermenistan sınırlarında değil, uluslararası arenada yayılmasına da yöneliktir.

Uluslararası arenada Ermeniler tarafından üretilen soykırım iddialarının tanınması konusunda yapılan çalışmalar devam ederken, 2000’li yıllarda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin de normalleşmesi için (resmî ve resmî olmayan) girişimler başlamıştır. 2002 yılından itibaren Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için yapılan resmî olmayan iki önemli girişimi şöyle özetleyebiliriz:

- 9 Temmuz 2001 tarihinde “Türk-Ermeni Barışma Komisyonu” Cenevre’de kurulmuştur. Aynı yıl Ermeni tarafı bu komisyonun faaliyetlerine devam etmeyeceğini bildirmiştir.²²
- 9 Mart 2004 tarihinde “Türk-Ermeni Platformu” kurulmuştur. Ermeni tarafı beklenen belgeleri iletmemiş ve platformun çalışmaları 2004 yılında son bulmuştur.²³

Görüldüğü üzere, komisyon ve platformların çalışmaları uzun sürmemiştir. Bu süreçte devlet yöneticileri tarafından ikili görüşmeler yapılmıştır. Ancak bu görüşmelerde bir sonuca varılamadığı için olumlu bir Türk imgesinin oluşması için uygun bir ortam sağlanamamıştır.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi için 2009 yılında resmî girişimler başlamıştır. İsviçre’nin arabuluculuğu ile 10 Ekim 2009 tarihinde Zürih’te Türkiye ve Ermenistan arasında “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü”²⁴ ve “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü”²⁵ imzalanmıştır. 2015 yılında Ermenistan tarafı protokolleri Ermenistan Parlamentosu’ndan geri çekmiş ve 2018 tarihinde hükümsüz ilan etmiştir.²⁶

21 Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն, “Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն, ճանաչում,” erişim tarihi Aralık 20, 2019, <https://www.mfa.am/hy/recognition/>.

22 M. Serdar Palabıyık, “Türkiye - Ermenistan İlişkileri (1918 - 2007),” *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, der. Ömer Engin Lütem (Ankara: ASAM Yayınları, 2007), 243 - 245.

23 Palabıyık, “Türkiye - Ermenistan İlişkileri,” 255 - 258.

24 T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü,” erişim tarihi Ocak 04, 2020, http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf.

25 T.C. Dışişleri Bakanlığı, “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü,” erişim tarihi Ocak 04, 2020, http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf.

26 T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri,” erişim tarihi Ocak 04, 2020, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkileri normalleştirmeye yönelik atılan resmî ve gayiresmî adımlar Ermenistan medyasında Türk ve Türkiye hakkında olumlu bir imge oluşmasına olanak sağlamadan son bulmuştur. Hatta Zürih’te imzalanan protokoller Ermeni parlamentosundan geri çekildikten sonra yeni medyada olumsuz Türk ve Türkiye imgesi, 2015 yılının Ermeni iddialarınının 100. yılı olması sebebiyle yükselişe geçmiştir.

1991 Yılından Sonra Ermeni Kültüründe Türk İmgesine Şekil Veren Yeni Medya Araçları

1990’lı yıllardan sonra yaşanan teknolojik gelişmeler (özellikle internet alanındaki ilerlemeler) sonucunda Ermeni kültüründe Türk imgesinin mecrası değişmiştir. Bu mecrada 1990’lı yıllarda internet gazeteciliğinin başlaması, dernek, cemiyet, cemaat ve partilerin sanal alanda faaliyet göstermesi, sosyal medyanın ve dijital sanatların ortaya çıkması imgelerin oluşumunu olduğu kadar yayılımını da hızlandırmıştır. Aşağıdaki tabloda verilen bilgiler, Ermeni kültüründe 1991 tarihinden sonra teknolojinin olanakları kullanılarak Türk ve “öteki” imgesini üreten ve şekillendiren aygıtların neler olduğu konusunda genel bir fikir veriyor. Tabloda sadece internet teknolojisi ile şekillenen ve Ermeni kültüründe Türk imgesini oluşturan araçlara yer verilmiştir. Ancak bu tabloda bulunan eğitim, din, yazılı kültür, sözlü kültür vd. sanal alanlar, reel alanlarda var olan gerçekliklerin de bir yansımasıdır:

Tablo 1. 1990'lı Yıllardan Günümüze Ermeni Kültüründe Türk İmgesine Yön Veren Sanal Alanlar²⁷

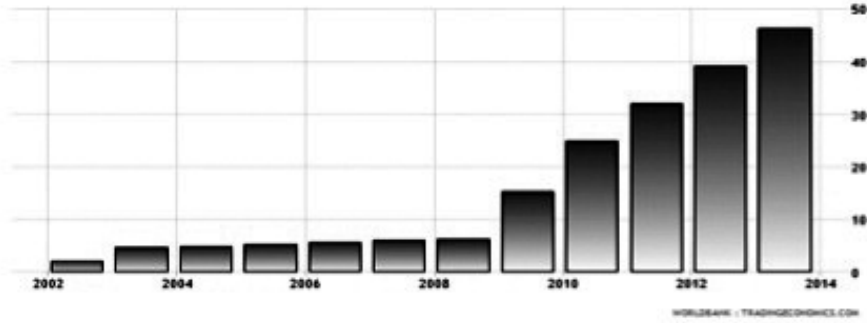
Eğitim	Sanal eğitim (formal ve informal) Eğitim programları ve uygulamaları
Din	Kutsal alanların ve materyallerin sanal alana taşınması Ayin ve törenlerden çevrimiçi yayınlar
Yazılı Kültür	Sanal ortama taşınan basılı metinler İnternet ortamında üretilen ve/veya yayınlanan her türlü yazılı ve görsel metin e-kütüphaneler, e-kitaplar, e-dergiler vb.
Sözlü Kültür	İnternet ortamına taşınan sözlü kültür İnternet ortamında üretilen sözlü kültür ürünleri
Siyaset	Sanal cemaatler, gruplar, örgütler, partiler Sanal gösteri, propaganda, boykot vb.
Çevre	İnternet mecrası ve internet aracılığı ile kurulan kültürel ilişkiler
Hukuki Kurallar	Bilişim ve internet hukuku Nefret suçlarını ve yabancı düşmanlığını önlemeye yönelik düzenlemeler
Bilim, Kültür, Sanat	Dijital ortama taşınan sanat ürünleri Dijital sanatlar (dijital fotoğraf, dijital baskı, film, video, animasyon, web sanatı/ağ sanatı/net sanatı, yazılım sanatı, ses, dijital müzik) Sanal gerçeklik alanları (sanal müzeler, galeriler, anıtlar vd. mekânlar) Çevrimiçi bilimsel kaynaklar
Gelenek, Görenek ve Değerler	İnternet kültürünün değerleri
Ekonomi	e-ticaret, e-alışveriş vb.
İletişim	İnternet, internet sayfaları, internet gazeteleri, bloglar, mikrobloglar, forumlar, sosyal medya araçları, toplumsal paylaşım ağları vb. Cd, Dvd, taşınabilir bellekler vb.

Dünyadaki teknolojik gelişmeleri takip eden Ermenistan'da internet bağlantısı ilk defa 1988 yılında gerçekleşmiştir. "Moskova Otomatik Sistemler Enstitüsü" tarafından Erivan'da kurulan merkez, Moskova ile ağ üzerinden bağlantı kuruyordu. 1992 yılında modem ile internete bağlanmaya başlayan Ermenistan'da ".am" uzantılı adresler 1994 yılında kullanılmaya başlandı. 1990'larda Ermenistan'da internet kullanıcısı sayısı ile ilgili kesin bir veri bulunmamaktadır. Dünya Bankası'nın verilerine göre 2000'li yılların başında toplam nüfusun %5'i; 2016 yılında %64'ü internet kullanmaktadır.²⁸ Ermenistan'da nüfusa göre internet kullanımını gösteren aşağıdaki grafik incelendiği zaman 2008 yılından itibaren internet kullanımındaki artış oranı dikkat çekmektedir.

27 Tabloda internet teknolojisi ile şekillenen ve Ermeni kültüründe Türk imgesini oluşturan başlıca araçlara yer verilmiştir.

28 The World Bank, "Individuals using the Internet," erişim tarihi Ocak 05, 2020, <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS?contextual=default&end=2016&locations=AM&start=1990&view=chart>.

Tablo 2. Yıllara Göre Ermenistan'da İnternet Kullanıcılarının Oranı

İnternet diğer iletişim araçlarına kıyasla çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Radyonun 50 milyon kişiye ulaşması 38 yılı, televizyonun 50 milyon kişiye ulaşması 13 yılı alırken internetin 50 milyon kişiye ulaşması 4 yılı almıştır.²⁹ Ermenistan'da ise internet kullanan kişilerin oranı 2008 yılında %5 iken, 8 yılda %64'e yükselmiştir. Bu verilerden yola çıkarak Ermeni kültüründe Türk imgesi örneklerinin de bu hızla arttığı söylenebilir.

Ermeni kültürünün bir parçası olarak internette Türk ve Türkiye imgesi örnekleri çoğunlukla siyasal söylem düzleminde gelişen internet haber sitelerinde görülmüştür. Ermenistan'da ilk internet haber gazetesi "Masis" («Մասիս») 1994 yılında yayın yapmaya başlamıştır. Günümüzde internet haberciliği oldukça gelişmiş olan Ermenistan'da (Bkz. Ek Tablo) Türk ve Türkiye imgesi Ermeni iddiaları çerçevesinde şekillenmektedir. Bu konudaki örnekleri internet yayıncılığı yapan üç farklı kaynaktan aldığımız haberlerle gösterebiliriz.

Tablo 3. Ermenistan'daki İnternet Haberciliğinde Türk ve Türkiye İmgesi Örnekleri

Sıra	Haber Kaynağı	Tarih	Haber Başlığı
1	Sputnik Ermenistan (Sputnik Հայաստան)	09.05.2018	Paşinyan Türkiye İle İlişkilere Karşı Değil
2	Aravot (Արավոտ - Sabah)	27.07.2018	Nikol Paşinyan: Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırı, Türkiye kapattı, Ermenistan tarafından [sınırın] açık sayılması mümkündür.
3	news.am	24.10.2018	Armen Sargsyan Ermeni Soykırımı ve Türkiye Hakkında [şunu söyledi]: Tanımayı Af Takip Eder.

29 Detaylı bilgi için bkz. Cihat Polat, *Siyasal Pazarlama ve İletişim* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015).

Birinci haberde Ermenistan'ın Başbakanı Nikol Paşinyan'ın Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasına karşı olmadığı ifade edilirken, haber içeriğinde sınırları açma konusuna Türkiye'nin olumsuz bir yaklaşıma sahip olduğu belirtilmekte ve ikili ilişkilerin tesisinde Türkiye'nin ön şartlar sunduğu iddia edilmektedir:

Ermenistan, bugün Türkiye ile ön şartsız ilişki kurmaya hazır. Biliyorsunuz ki, bu meselede Türkiye ön şartlara sahip ve bu ön şartlar mantıksız. Çünkü iki ülkenin ilişkilerini kurmak için üçüncü bir devlet ile [Azerbaycan ile] ilişki ön şart olamaz.³⁰

Bu haber içeriğinde ön şartlar sunan Türkiye söylemiyle olumsuz bir Türkiye imgesi oluşturulmaktadır. İkinci haberin başlığı gibi içeriğinde de olumsuz bir Türk imgesi yaratılmaktadır. Haberde Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı olmasının sebebi Türkiye olarak gösterilmektedir:

Ermenistan ile sınırları kapatan Türkiye'dir. Sınır Ermenistan tarafından açıktır. Türkiye sınırları açmaya ilişkin kararı vermelidir. Ermenistan Türkiye ile ön şartlar olmadan ilişki kurmaya hazırdır. Türkiye bu meselede karar vermelidir.³¹

İki haberde de siyasi söyleme dayalı olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin tesisinde tek sorumlu tarafın Türkiye olduğu algısı yaratılmaktadır. Üçüncü haberde ise Armen Sargsyan, Türkiye, Ermeniler soykırım iddialarını tanırsa affedebileceğini ifade ederek olumlu (affedici) bir Ermenistan/Ermeni imgesi karşısında soykırım suçlusu olumsuz bir Türk/Türkiye imgesi oluşturmaktadır. Armen Sargsyan'ın dinsel bir söyleme dayanan sözleri şu şekildedir: “<...> Ben Hıristiyan'ım. Hıristiyanlık bize her zaman affetme olanağının olduğunu öğretti, ancak sadece tanımadan [suçun tanınmasından] sonra affetme olur.”³²

Çevrimiçi habercilik ve gazeteciliğe paralel olarak aynı yıllarda devlet kurumlarına ait internet sayfalarının kurulduğu görülmektedir. Bu devlet kurumları arasında Ermeni iddiaları çerçevesinde olumsuz Türk söylemleri ile dikkat çeken “Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü” bulunmaktadır. 1967 yılında “Ermeni Soykırımı Anıtı” olarak inşa edilen mekân; dönemin Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ın 1994 yılındaki kararına uygun olarak 1995 yılında müze ve enstitü olarak faaliyetlerine devam eder. “Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü”ne ait internet sayfasının 1994 yılında kurulduğu ancak 2007 yılından itibaren aktif bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. İnternet sitesinde belgeler, araştırmalar, haberler vd. konuların dışında müzeyi sanal olarak gezebilme imkânı bulunmaktadır. Sanal müze gezilerinin yanı sıra çevrimiçi sergiler de bulunmaktadır. 17 Kasım 2018 tarihi itibarıyla 18 çevrimiçi sergi bulunmaktadır. Türk/Türkiye imgesi örneklerini görebileceğimiz bazı çevrimiçi sergiler aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

30 «Փաշինյանը դեմ չէ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորմանը.» *Sputnik Հայաստան*, erişim tarihi Ocak 4, 2020, <https://armeniasputnik.am/politics/20180509/11943412/Nikol-pashinyan-turqia.html>.

31 «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը փակել է Թուրքիան, Հայաստանի կողմից այն կարելի է համարել ոչ փակ. Նիկոլ Փաշինյան.» *Առավոտ*, erişim tarihi Ocak 4, 2020, <https://www.aravot.am/2018/07/27/972610/>.

32 «Արմեն Սարգսյանը՝ Հայոց ցեղասպանության եւ Թուրքիայի մասին. Ներումը հաջորդում է ճանաչմանը.» *News*, erişim tarihi Ocak 4, 2020, <https://news.am/arm/news/477531.html>.

Tablo 4. “Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü”nde Bulunan Çevrimiçi Sergilerden Türk İmgesi Örnekleri

Sıra	Çevrimiçi Sergi Adları	Sergide Paylaşılan Görsellerden Örnekler	Bilgi/Açıklama
1	Ermeni Soykırımı Yurtdışı Basının İlk Sayfalarında ³³		“L’assiette au Beurre” adlı hiciv gazetesinin ilk sayfası. (16 Ağustos 1902, No: 72, Paris)
2	“Doğruluk Anıtı” ³⁴		<i>Parçalanmış Ermenistan</i> adlı filmden “Türk katliamı” adıyla paylaşılan bir film karesi.
3	İzmir Felaketi ³⁵		Resmin altındaki açıklama yazısı şu şekildedir: “Türk katliamlarından kurtulanlar Amerikan gemisi üzerinde.” (Eylül, 1922, “Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü” Koleksiyonu)

1902 tarihli *L’assiette au Beurre* adlı hiciv gazetesine ait ilk sayfada ağzında bıçak olan fesli bir Türk resmedilmiştir. İkinci resim, *Parçalanmış Ermenistan* adlı filmden alınmış bir karedir. Bu karede Türk askerleri ile Ermeniler arasındaki mücadele ve ölen insanlar görülmektedir. Üçüncü resimde herhangi bir olumsuz Türk imgesi bulunmazken, açıklama yazısı olumsuz Türk imgesi oluşturmaktadır.

İnternet haber siteleri ve kurum/kuruluşların internet sitelerinin yanı sıra hayatımıza 2000’li yıllarda insanların sosyalleşebileceği alanlar olarak “sosyal medya” dâhil olmuştur. İnternet ortamındaki sosyalleşme, insanlar arasındaki iletişimi güçlendirirken sanal cemaatlerin oluşmasını da sağlamıştır. Reel ortamda olduğu gibi sanal alanda da cemaatler “öteki” üzerine inşa edilmiş bir birlikteliği temsil etmeye devam etmiştir. Bunun sonucu olarak sanal alan, “öteki” hakkında görsel, işitsel ve yazılı söylemlerin üretildiği ve yayıldığı bir mecra olmuştur.

Günümüzde sanal alanın bir parçası olan sosyal medya araçları ve video paylaşım ağları görsel, işitsel ve yazılı imgelerin hem üretilmesini hem de yayılmasını

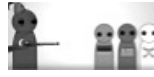
33 Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՅԹԻ), «Հայոց ցեղասպանությունն՝ արտասահմանյան մամուլի առաջին էջերին,» erişim tarihi Ocak 5, 2020, http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_5.php.

34 Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՅԹԻ), «Հոգիների Աճուրդ կամ Ճշմարտության Հուշարձան,» erişim tarihi Ocak 5, 2020, http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_6.php.

35 Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՅԹԻ), «Զմյուռնիայի Աղետը – 91,» erişim tarihi Ocak 4, 2020, http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_16.php.

sağlamaktadır. 2004 yılında toplumsal paylaşım ağı Facebook, 2005 yılında video paylaşım ağı Youtube ve 2010 yılında içerik paylaşım topluluğu olan Instagram kurulmuştur. Buna bağlı olarak 2000’li yıllarda Ermeni kültüründe Türk imgesi yeni medyanın bu alanlarında hızla yayılmaya başlamıştır.

Tablo 5. Sosyal Medya ve Video Paylaşım Ağlarında Türk İmgesi Örnekleri

Medya Türü	Toplumsal Paylaşım Ağı	İçerik Paylaşım Topluluğu	Video Paylaşım Ağı
	Facebook	Instagram	Youtube
Paylaşılan Görsel			
Kaynak Hesap	Resim 1: Armenian Genocide ³⁶	Resim 2: Armgenocide1915 ³⁷	Resim 3: “Ermeni Soykırımı” Nedir? ³⁸
Açıklama	Fotoğraf, Ermeni iddiaları çerçevesinde düzenlenen bir sokak performansıdır.	Resim dijital ortamda hazırlanmış bir posterdir.	Ermeni iddiaları konusunda propaganda yapmak amacıyla yapılmış bir videodur.

Birinci resimde Türk bayrağı ve bayrağın önünde kafatasları yer almaktadır. İkinci resimde görsel imgelerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Cami silueti ile Osmanlı Devleti ya da Türkiye’ye gönderme yapılmaktadır. Cami silüetinin altında kılıç, Türk bayrağı, 1915 yılına ait olduğu iddia edilen bir resim ve “Ermeni soykırımı: 1915’te Osmanlı İmparatorluğu’nda 1,5 milyondan fazla Ermeni öldürüldü” şeklinde bir yazı bulunmaktadır. Üçüncü resimde, “Ermeni Soykırımı Nedir?” adlı videodan aldığımız bir kare bulunmaktadır. Videoda Ermeni, Yunan ve Asurilere silahını yönelten bir Türk tasvir edilmektedir. Yukarıdaki tabloda yer alan resimlerdeki ortak nokta Türk bayrağı ile Türk’ün ve Türkiye’nin ötekileştirilmesidir.

2000’li yıllarda yeni medya ve sosyal medyadaki gelişmelerin temelinde bulunan grafik tasarımlar, görsel imgelerin hayatımızda daha çok yer almasına sebep olmuştur. Ermeni kültüründe bu tasarımlar Ermeni iddiaları çerçevesinde hazırlanan posterlerde etkin şekilde kullanılmaktadır. Bu konuda, “Armenian Genocide Posters”³⁹ (“Ermeni Soykırımı Posterleri”) adlı sitede bulunan görselleri örnek olarak değerlendirebiliriz.

36 Armenian Genocide, Facebook, Ocak 05, 2020, https://www.facebook.com/pg/Armenian-Genocide-357957784325250/photos/?ref=page_internal.

37 Armgenocide1915, Instagram, Ocak 05, 2020, <https://www.instagram.com/armgenocide1915/>.

38 Ermeni Soykırımı Nedir?, Youtube, Ocak 05, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=BSchiqWIB6g>.

39 Armenian Genocide of 1915 in Contemporary Graphic and Art Posters (2001-2015), erişim tarihi Ocak 05, 2020, <https://armeniangenocideposters.org/>.

Tablo 6. Grafik Posterlerde Türk ve Türkiye İmgesi Örnekleri

		
<p>1. Poster: Osmanlı İmparatorluğu Tarihi</p>	<p>2. Poster: State of Denial (İnkâr Devleti)</p>	<p>3. Poster: Turkish Underground (Türk Yeraltı)</p>

Birinci poster, “Osmanlı İmparatorluğu Tarihi” başlığını taşımaktadır ve posterde 1915 yılını anlatan tarih kitabı eksik resmedilmiştir. Posterin Türkçe hazırlanmış olması hedef kitlenin Türkçe konuşan kişiler olduğunu göstermektedir ve açıklama kısmında “Osmanlı İmparatorluğu Tarihini Tamamlama, 1915 Ermeni Soykırımını Tanı” yazmaktadır. İkinci posterin üstünde İngilizce “State of Denial” (“İnkâr Devleti”) yazmaktadır. Türk Bayrağı motifinden “İnkâr Devleti”nin Türkiye olduğu iması yapılmaktadır. Posterin alt kısmında “24 Nisan 1915-2005, Ermeni Soykırımının 90. Yıldönümü” yazmaktadır. Üçüncü posterde ise görsel imgeler yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Türk bayrağının yanı sıra cami ile İslam’ın da ötekileştirilmesi söz konusudur. Caminin altında kafatasları bulunmakta ve “1915 Ermeni Soykırımı” ve “Türkiye, Ermeni soykırımını kabul etmeli” yazmaktadır. Posterlerde, sosyal medyada ve video paylaşım ağlarında olduğu gibi, ortak motif olarak Türk bayrağının kullanılması ve ötekileştirilmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca birinci posterde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nin bir imparatorluk olarak tanımlanması ve Türkiye ile özdeşleştirilmesi söz konusudur.⁴⁰

Sonuç olarak 1990’lı yıllarda teknolojinin gelişmesi ile birlikte Ermeni kültüründe Türk imgesine şekil veren reel alanların yanı sıra sanal alanlar ortaya çıkmıştır. Çalışmamız sınırlarında Ermeni kültürünün bir parçası olan bu sanal alanlar içerisinde, kullanıcı sayısı dikkate alındığında, internet gazeteciliği, toplumsal paylaşım ağları, içerik paylaşım toplulukları, video paylaşım ağları, dijital tasarımlar ve sanal müzeler Türk imgesini şekillendiren önemli araçlar olarak değerlendirilmiştir. Yeni medyanın bir parçası olan bu alanlarda “öteki” olarak Türk ve Türkiye (Osmanlı ve Osmanlı Devleti) hakkında siyasal ideoloji çerçevesinde yaratılan olumsuz bir imge dikkat çekmektedir. Bu imge yaratma sürecinde, internet gazeteciliğinde Türk ve Türkiye hakkında olumsuz yazılı imgelerin yer aldığı ve görsel imgelerin ikinci planda kaldığı;

40 Armenian Genocide of 1915 in Contemporary Graphic and Art Posters (2001-2015), erişim tarihi Ocak 05, 2020, <https://armeniangenocideposters.org/>.

sanal müzelerde ise görsel imgelerin açıklama yazıları ile desteklenerek olumsuz Türk imgesi yaratmak için bir araç olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Sosyal medya araçlarında ve dijital tasarımlarda, özellikle Türk bayrağından esinlenilerek tasarlanmış görsel imgelerin etkin bir şekilde kullanıldığı ve işitsel/yazılı imgelerle bu görsel imgelerin desteklendiği saptanmıştır.

Kaynakça

- Armenian Genocide of 1915 in Contemporary Graphic and Art Posters (2001-2015). Erişim tarihi Ocak 05, 2020. <https://armeniangenocideposters.org/>.
- Armenian Genocide. Facebook, Ocak 05, 2020. https://www.facebook.com/pg/Armenian-Genocide-357957784325250/photos/?ref=page_internal.
- Armgenocide1915. Instagram, Ocak 05, 2020. <https://www.instagram.com/armgenocide1915/>.
- Burnett, Ron. *İmgeler Nasıl Düşünür*. Çeviri Güçsal Pusar. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.
- Ermeni Soykırımı Nedir? Youtube, Ocak 05, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=BSchiqWIB6g>.
- Freeden, Michael. *İdeoloji*. Çeviri Hakan Gür. Ankara: Dost, 2011.
- Gökçe, Gülise ve Gökçe Orhan. *Avrupa'da İslam ve Türk İmajı*. Ankara: Birleşik, 2011.
- Karaca, Birsen. *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi / Toplumsal Bellek ve Sinema*. İstanbul: Say Yayınları, 2006.
- Mitchell, W. J. T. *Iconology, Image, Text, Ideology*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 1987.
- Nahya, Z. Nilüfer. "İmgeler ve Ötekileştirme: Cadılar, Yerliler, Avrupalılar." *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 1 (2011): 27-38.
- Palabıyık, M. Serdar. "Türkiye - Ermenistan İlişkileri (1918 - 2007)." *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*. Derleyen Ömer Engin Lütem, Ankara: ASAM Yayınları, 2007.
- Panossian, Razmik, "Post-Soviet Armenia, Nationalism & Its (Dis)contents," *After Independence Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States* içinde. Editör Lowell W. Barrington. Erişim tarihi, Aralık 25, 2019. <https://www.press.umich.edu/pdf/0472098985-ch9.pdf>.
- Parsa, Alev Fatoş. "İmgenin Gücü ve Görsel Kültürün Yükselişi." Erişim tarihi Aralık 23, 2019. <http://fotografya.fotografya.gen.tr/cnd/index.php?id=226,329,0,0,1,0>.
- Polat, Cihat. *Siyasal Pazarlama ve İletişim*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015.
- Robins, Kevin. *İmaj*. Çeviri Nurçay Türkoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Struken, Marita ve Lisa Cartwright. *Practices of Looking: An introduction to Visual Culture*. New York - Oxford: Oxford University Press, 2009.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. "Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü." Erişim tarihi Ocak 04, 2020. http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf.

T.C. Dışişleri Bakanlığı. “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü.” Erişim tarihi Ocak 04, 2020. http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf.

T.C. Dışişleri Bakanlığı. “Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri.” Erişim tarihi Ocak 04, 2020. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.

TDK. Güncel Türkçe Sözlük. Erişim tarihi Aralık 20, 2019. <http://sozluk.gov.tr/>.

The World Bank. “Individuals using the Internet.” Erişim tarihi Ocak 05, 2020. <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS?contextual=default&end=2016&locations=AM&start=1990&view=chart>.

Արմեն Սարգսյանը՝ Հայոց ցեղասպանության եւ Թուրքիայի մասին. Ներումը հաջորդում է ճանաչմանը. News, erişim tarihi Ocak 04, 2020. <https://news.am/arm/news/477531.html>.

Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը փակել է Թուրքիան, Հայաստանի կողմից այն կարելի է համարել ոչ փակ. Նիկոլ Փաշինյան. Առավոտ, erişim tarihi Ocak 04, 2020. <https://www.aravot.am/2018/07/27/972610/>.

Հայաստանի հանրապետության ազգային ժողով. “Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն.” Erişim tarihi Aralık 20, 2019. <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution>.

Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. “Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն, ճանաչում.” Erişim tarihi Aralık 20, 2019. <https://www.mfa.am/hy/recognition/>.

Հայաստանի հանրապետության կառավարություն. “ՀՀ Անկախության հռչակագիր.” Erişim tarihi Aralık 20, 2019. <http://www.gov.am/am/independence/>.

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՅԹԻ). «Զմյուռնիայի Աղետը – 91.» Erişim tarihi Ocak 04, 2020. http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_16.php.

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՅԹԻ). «Հայոց ցեղասպանությունն՝ արտասահմանյան մամուլի առաջին էջերին.» Erişim tarihi Ocak 05, 2020. http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_5.php.

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՅԹԻ). «Հոգիների Աճուրդ կամ Ճշմարտության Հուշարձան.» Erişim tarihi Ocak 05, 2020. http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_6.php.

Փաշինյանը դեմ չէ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորմանը. Sputnik Հայաստան, erişim tarihi Ocak 04, 2020. <https://armeniasputnik.am/politics/20180509/11943412/Nikol-pashinyan-turqia.html>.

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), kurulduğu günden bu yana 1915 olaylarına ilişkin Türk-Ermeni uyuşmazlığı konusunda istikrarlı bir şekilde bilimsel çalışmalar yapan bir düşünce kuruluşudur. AVİM, çalışmalarında bu konuyu tarihsel, hukuksal ve sosyolojik açıdan ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatları düzenlediği etkinliklerde misafir eden bir kuruluştur. AVİM, bu etkinlikler aracılığıyla konuya ilgi duyan akademisyen, araştırmacı ve diplomatlar arasında entelektüel iletişim ve işbirliği ağı inşa etmeyi sürdürmektedir. AVİM çatısı altında soykırımı iddiaları ve ilintili söylemlere ilişkin bilimsel çalışmaların ön planda olduğu ve 2018 yılından beri düzenlenen etkinliklerden biri de “Ömer Engin Lütem Konferansları”dır.

Ömer Engin Lütem Konferansları, 2019 yılında da sürdürülmüş, “Türk-Ermeni Uyuşmazlığı” çerçevesinde, ulusal ve uluslararası düzeydeki resmi ve sivil kuruluş üyeleri, araştırma enstitü ve üniversite mensuplarını bir araya getirmeye devam etmiştir. 2019 yılı Ömer Engin Lütem Konferansları'nın açılışı Sayın E. Büyükelçi Bilâl N. Şimşir'in konuşmacı olarak yer aldığı “Ermeni Sorunu ve Ömer Engin Lütem” başlıklı toplantı ile gerçekleştirilmiştir. Bilâl Şimşir'in toplantıya esas teşkil eden konuşmasının yazıya aktarılmasıyla oluşturulan metin, bu kitabın giriş metni niteliğindedir. 2019 yılı konferansları ise, kitapta yer alan “Aşırı Milliyetçi Ermenilerin Yabancı Güçlerle İşbirliği ve Terör Faaliyetleri”, “Türk-Ermeni Uyuşmazlığının Diaspora Boyutu” ve “Ermeni Kimliğinin ve Kültürünün Temsilleri” başlıklı bölümlerin altında toplanmıştır.

İletişim / Contacts

Süleyman Nazif Sokak No:12/B Daire: 2-3-4

06550 Çankaya - ANKARA/TÜRKİYE

Tel: +90 (312) 438 50 24 • Fax: +90 (312) 438 50 26

E-mail: info@avim.org.tr

www.avim.org.tr

avrasyaincelemelerimerkezi

@avimorgtr
@avimorgtrEN

avimorgtr

avimorgtr

ISBN: 978-605-69199-2-3

9 786056 919923

Fiyatı: 40 TL